

Keel ja Kirjandus

5
2026

PIRET PÄRGMA
Kirjastuse Loodus tõlkijate varjunimedest

MARTIN KLÖKER
Jakob Lenz ja aadel

LOVIISA MÄND
Hinnang teismeliste sõnamoodustuses

Vestlused TOOMAS HAUGI ja MART VELSKRIGA

Milleks meile ÕS?
Vastavad MARGIT LANGEMETS, ASTA ÕIM,
MARJA VABA, TIINA VEISMANN, LIISI RÜNKLA

KOLLEGIUM

Epp Annus, Rogier Blokland, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Mart Kuldkepp, Johanna Laakso, Margit Langemets, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

address: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil <https://tellimine.ee>
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil <https://sirvi.eu>

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXIX AASTAKÄIK

5
2026

SISUKORD

ARTIKLID

PIRET PÄRGMA. Tõlkijanimed kirjastuse Loodus ilukirjandusväljaannetes (1920–1940). Isiku- ja varjunimede kaardistus ning arhiivmaterjali kasutamine isikute identifitseerimiseks	371
MARTIN KLÖKER. Jakob Lenz, aadel ja balti kirjanduslik aadlimaastik	391
LOVIISA MÄND. Hinnang Eesti teismeliste sõnamoodustuses	408

INTERVJUU

JOHANNA ROSS. Hull ja illusoorne mõte minna põhjani. Vestlus Toomas Haugiga	428
BRITA MELTS. Kirjandusega tegelemise võimalustest ja eneseaparoodilise pilgu vajalikkusest. Vestlus Mart Velskriga	434

PÄEVATEEMA

MARGIT LANGEMETS, ASTA ÕIM, MARJA VABA, TIINA VEISMANN, LIISI RÜNKLA. Milleks meile ÕS? 1. osa	439
--	-----

RAAMATUID

LEO LUKS. Noorte hääl	445
SVETA GRIGORJEVA. Minu kangelane Kasemaa	446
TRIIN TARK. Midagi enam kui järjekordne „kadunud maailma“ meenus	449
ROGIER BLOKLAND. Uurimus edelaläänemeresoome keeltest	454

RINGVAADE

TAIVE SÄRG, MARI VÄINA, MEELIS MIHKLA. In memoriam Jaan Ross (5. IV 1957 – 18. I 2026)	457
Lühikroonika	461
Kaitstud doktoritööd	463

CONTENTS

ARTICLES

PIRET PÄRGMA. Translator names in the fiction publications of Loodus (1920–1940): Mapping personal names and pseudonyms – the potential of archival materials for identifying individuals	371
LOVIISA MÄND. Evaluative morphology in Estonian teen language	391
MARTIN KLÖKER. Jakob Lenz, the nobility, and the Baltic literary landscape of nobility	408

INTERVIEW

JOHANNA ROSS. A mad and illusory idea to get to the core: In conversation with Toomas Haug	428
BRITA MELTS. On the possibilities of engaging with literature and the necessity of a self-parodic perspective: In conversation with Mart Velsker	434

FOCUS

MARGIT LANGEMETS, ASTA ÕIM, MARJA VABA, TIINA VEISMANN, LIISI RÜNKLA. What do we need ÕS for? Part 1	439
---	-----

BOOKS

LEO LUKS. Voice of youth (Aliis Aalman. Kes aias. Hunt, 2025)	445
SVETA GRIGORJEVA. My hero Kasemaa (Andrus Kasemaa. Minu kangelased. Tallinn: Varrak, 2025)	446
TRIN TARK. Beyond yet another memoir of a "lost world" (Valentine von Krause. Väike linn maailma serval. Mälestused Rakverest 1920–1939, lahkumisest ja koduteest. Translated by Reet Bender. [Rakvere:] Sihtasutus Virumaa Muuseumid, 2025)	449
ROGIER BLOKLAND. A study of the Southwestern Finnic languages (Patrick O'Rourke. Lounaisitämerensuomi: lounaisten itämerensuomalaisten kielten murteellinen kehitys. (Dissertationes philologicae uralicae Universitatis Tartuensis 25.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025)	454

REVIEW

TAIVE SÄRG, MARI VÄINA, MEELIS MIHKLA. In memory of Jaan Ross (5. IV 1957 – 18. I 2026)	457
Short chronicles	461
Defended doctoral theses	463

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

f = fond; l = leht; m = mapp; TLÜ = Tallinna Ülikool; TÜ = Tartu Ülikool.

KEELED:

ingl = inglise; sks = saksa.

Tõlkijanimed kirjastuse Loodus ilukirjandusväljaannetes (1920–1940)

Isiku- ja varjunimede kaardistus ning arhiivimaterjali kasutamine isikute identifitseerimiseks

PIRET PÄRGMA

1920. aastal asutatud ja algselt kooliõpikute väljaandmisele keskendunud kirjastusest Loodus kujunes vabariigiaegne suurim ja edukaim, pidevalt oma tegevusala laiendav kirjastus. 1928. aastast alates pandi olulist rõhku ilukirjandustõlgete süstemaatilisele avaldamisele. Väliskirjanduse publitseerimiseks on aga peale lähteteoste vaja nende tõlkijaid. Tõlkija kui uurimisobjekt on üha enam nihkunud tõlkeloo keskmesse (Pym 1998, 2009; D’hulst 2001; Chesterman 2009). Sellest kannustatuna seadsin artikli eesmärgiks avada Eesti Vabariigi aegset ilukirjanduse tõlkemaastikku kirjastusega Loodus seotud tõlkijate põhjal. Mikroajalooline arhiivimaterjalidest lähtuv uurimus (vt nt Munday 2014; Paloposki 2017) seni Eesti kultuuriloos üsna tähelepanuta jäänud loovisikute kohta võiks tulevikus moodustada hetkel küllaga valgeid laike sisaldava Eesti tõlke- ja tõlkijaloo osa. Ehkki üks kirjastus ei peegelda kogu tõlkevälja, pakub Loodus oma enam kui 100 tõlkijaga siiski head lähtepunkti teema avamiseks ning uusi teadmisi, mida arvesse võttes jõuaks olulise üldistuseni ilukirjanduse tõlkijast sõdadevahelises Eestis. Uurimuse algusfaasis kerkis aga takistusena esile tõlkijanimede aspekt ning sai selgeks, et alustada tuleb nende taga peituvate isikute tuvastamisest.

Varjunimede kasutamine aitab kaasa tõlkija nähtamatusale – seda arusaama on käsitlenud tõlketeadlane ja -ajaloolane Lawrence Venuti (1995). Kui Venuti jaoks seisneb nähtamatus ühtlustavates tõlkestrateegiates ja liiga ladusates tõlketekstides, siis siinses artiklis on nähtamatus seotud tõlkijanimede ja anonüümsuse temaga. Varjunime kasutamine kaotab tõlkija identiteedi teose paratekstist: nii ei ole lugeja teadlik tõlkija kultuurilisest, sotsiaalsest ega isiklikust taustast, mis võiks muidu mõjutada tema ootusi või teosele antavat hinnangut. Samal ajal pisendab selline nähtamatus tõlkija kui loovisiku rolli kultuuriloos: varjatuks jäävad tema positsioon kultuuriväljal, motiivid ning kultuurilised ja poliitilised hoiakud, mis võisid mõjutada tõlkestrateegiaid.

Varjunimede kasutamisest on kirjutanud Looduse tõlkijate kaasaegne, keeleteadlane August Palm (1902–1972) artiklis „Pseudonüüm meil ja mujal” (1959). Palm küll nendib, et raamatuajaloos on lisaks autoritele „maskeeritud” ilmumiskohti, -aastaid, väljaandjaid ja trükkaleid, kuid ta ei maini tõlkijaid.

Pseudonüümid¹ on Palm (1959: 148, 154) liigitanud laias laastus täispseudonüümideks, märksõnadeks, lühendatud nimevormideks, initsiaalideks ja märkideks.

¹ Artiklis kasutan sõnu *pseudonüüm* ja *varjunimi* sünonüümidena.

Täispseudonüümi näitena on ta muu hulgas toonud nime Juhan Lõhmus, mida avan põhjalikumalt siinses artiklis ja näitan, et selle taga peitub peale Palmi (1959: 154) mainitud Jaan Kangilaski teisigi isikuid. Põhjalikumas liigituses kuuluvad varjunimedele alla veel allonüüm (meelega või juhuslikult pseudonüümiks võetud reaalse isiku nimi), pseudoandronüüm (naisautor kasutamas mehenime), pseudogünüüm (meesautor kasutamas naisenime), oma või võõras eesnimi (nt Elsa = Elsa Raudsepp), oma nime initsiaalide või mingite oma nimest pärit tähtede (Slvt., lv-, jt) tarvitamine, oma nime osade kombineerimine (nt Bruno Berg = O. Brunberg), võõrapärase perekonnanime eestindus, sünni- või elukoha nimi pseudonüümina, rahvuse, elukutse, sotsiaalse seisundi või iseloomuomaduse kasutamine pseudonüümina, kaksik- ja kollektiivsed varjunimed jpm (Palm 1959: 154–156).

Palm (1959: 151–153) toob välja järgmised pseudonüümi kasutamist ajendanud tegurid: kirjutamine ei olnud seisusele või soole kohane tegevus; valitsev riigikord ja dogmaatiline sallimatus; rahvusliku kuuluvuse maskeerimine; isiklikku laadi põhjustes (nt esmateose väljaandmine pseudonüümi all); nimekate autorite puhul ajaviitekirjanduse või ajakirjanduslike tööde avaldamine; teatud žanris tööde avaldamine; grafomaanid ülirohke toodangu n-ö hajutamiseks; tõelise perekonnanime labane tähendus, halb kõla, nime tavalisus või võõrapärasus; teose olemus, näiteks pilkeline või kedagi/midagi paljastav teos.

Varjunimedele avamiseks soovitab Palm (1959: 156) esmajärjekorras kasutada trükisõnas ja arhiivmaterjalides leiduvaid andmeid ning seejärel küsitleda autoreid, toimetajaid, uurijaid. Otseste allikate ammendudes tuleks pöörduda kaudsete meetodite juurde (biograafika, stiilianalüüs jne), mille põhjal saavat aga harva kindlaid järeldusi teha.

Palmi soovitude kohaselt olen toiminud ka käesolevas artiklis. Esmalt olen nimede avamiseks kasutanud Eesti biograafilist andmebaasi ISIK, samuti kõiki eestikeelseid trükiseid registreerinud bibliograafia „Eesti raamatute üldnimestik” köiteid (ERÜ 1934, 1938, 1941) ning DIGAR-i Eesti artiklite portaali.

Olulisimaks andmeallikaks kujunes siinse uurimuse jaoks Eesti Rahvusarhiivis säilitatav kirjastus-osaühisuse Loodus fond. Kuna tõlkijatega sõlmitud lepingutest on säilinud vaid üksikud, osutusid kõige rohkem uut informatsiooni pakkuvateks säilikuteks raamatusarjade arveraamatud, kus lisaks tõlkehonorari summale on registreeritud saaja nimi. Kahjuks ei ole kassa- ja arveraamatute sari täielik ega kata kõiki aastaid. Info kontrollimiseks ja täiendamiseks kasutasin Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKM EKLA) säilitatavate tõlgete käsikirju. Kõik kirjastusse laekunud käsikirjad ei ole aga säilinud või ei ole need leitavad. Näiteks kuigi EKLA nimekirjas leidub fond „K. o/ü „Loodus” (1920–1940) käsikirjad” (f 81), paiknesid asjakohased käsikirjad üldises fondis „Kirjastuste käsikirjad” (f 56).

Valimist ja nimedest

Tõlkijate valimi koostamiseks kasutasin Looduse ilukirjanduslike raamatute bibliograafiat,² mis sisaldab 485 ilukirjanduslikku teost³ aastatest 1921–1940. Bibliograafia põhjal koostatud tõlkijaloend sisaldab 119 tõlkijanime, neist mõni oli Eesti rahvusbibliograafia andmebaasis ERB esitatud ilma sünni- ja surmaaajata, mõni märkuse või viitega nime pseudonüümsusele. Mulle pakkusid huvi nimed, mille pseudonüümsus oli märgitud (nii avatud kui ka avamata), ning need, mis esinesid sünni- ja surmaaajata.

Looduse ilukirjandustõlgete trükistes on tõlkijanimi valdavalt esitatud sooneutraalsel kujul: eesnime initialsiaal + perenimi. Mitmete (tõlkija)nimede esitamise viisid väljaannetes siiski varieeruvad, vahel on kasutusel täisnimi, vahel eesnime initialsiaal koos perenimega.

Eraldi väljakutseks kujunes nimede muutuse tabamine. Nimi trükises või arve-raamatus võib erineda ERB-is esitatust, seda abiellumise, aga ka 1930-ndatel riiklikuks kampaaniaks kujunenud nimede eestistamise tõttu. Seega tuli eri andmeallikatest otsides tähelepanu pöörata ajalisele tegurile ning otsida isikuandmeid kõikide kasutusel olnud nimevariantide järgi.

Tõlkijanimesid, mis on ERB-is märgitu järgi pseudonüümid, esines valimis 17, ilma eluaastateta ja seetõttu pseudonüümikahtlusega nimesid oli 26. Järgnevalt vaatlen tõlkijanimesid kolmes osas: eelnevalt juba avatud pseudonüümid; tõlkijanimesid, mille pseudonüümsus on tuvastatud, aga mis on isikunimedega seostamata; tõlkijanimesid, mille juures ei ole märgitud sünni- ega surmaaega. Nimed on allolevates tabelites esitatud perenime järgi tähestikjärjestuses. Tõlkija eesnimi on esitatud tõlkeraamatus kasutatud kujul.⁴ Nurksulgudes on toodud ERB-i normkirjes kasutatav eesnimi, mille aluseks on enamasti „Eesti raamatute üldnimestiku” köidetes (ERÜ 1934, 1938, 1941) leiduv nimi. Kui ERB-is esitatud nimi ei kattu üldnimestiku omaga, on sellele tähelepanu juhitud kas märkusena või põhitekstis.

Nimede juurde on lisatud pseudonüümi tüüp. Palmi väljapakutud kategooriatele lisaks moodustasin kategooria „perenime pseudonüüm” tähistamiseks juhtumeid, kus varjunime eesnimi ühtib tõlkija tegeliku eesnimega. Kui varjunimi koosneb eesnime initialsiaal ja perenimest, aga initialsiaal ei vasta tegeliku eesnime esitähle, on see loetud täispseudonüümiks.

² Soovin siinjuures tänada Eesti Rahvusraamatukogu andmetöötlust võimaldavas vormis väljavõtte eest Eesti rahvusbibliograafia andmebaasist.

³ Nimekiri hõlmab neid teoseid, millel on ERB-is märksõnaks *ilukirjandus*, *lastekirjandus*, *noorsookirjandus*, ning kõiki „Looduse universaal-biblioteegi” sarjas Albert Kivika tõlkes ilmunud Vladimir Krõmovi teoseid, kuigi enamikul neist on märksõnaks *reisikirjad*. Teistes sarjades ilmunud reisikirju ei ole ilukirjanduse hulka loetud. Tõlgete koguarv hõlmab kõiki eraldi ilmunud teoseid, k.a kordustrukid ja ühe tõlke avaldamine eri sarjades.

⁴ Esineb juhte, kus tõlkijanimi on ilukirjandusteoses esitatud vaid initialsiaaliga, aga liigikirjanduse alla kuulavas väljaandes täisnimenä, nt vastavalt kas R. Rahaleid või Rudolf Rahaleid.

Eelnevalt ISIK-us ja ERB-is avatud pseudonüümid

Looduses avaldatud ilukirjanduslike teoste tõlkijate loendist 11 nimel oli pseudonüüm avatud ERB-is ja ISIK-us, ühel vaid ERB-is ja ühel vaid ISIK-us (tabel 1). Kui täiendavatele allikatele tuginedes sai tõlkijanime taga peituvat isikute ringi kas kitsendada (vt A. Karuste) või laiendada (vt Juhan Lõhmus), on tabelis 1 vastavad isikunimed kas maha kriipsutatud või alla joonitud. Kui allikate leidudes on põhjust kahelda, näitab seda tabelis küsimärk.

Kõige produktiivsemad selles tabelis toodud tõlkijad olid Mägi, Lõhmus ja Rahkama. Mäel ilmus 31 tõlget,⁵ kõik inglise keelest, Lõhmusel 13 (saksa ja vene keelest). Rahkamalt ilmus 6 tõlget soome keelest. Teised tõlkijad panustasid Looduse produktsiooni 1–3 tõlkega. Tabelist 1 kolm tõlkijanime leiduvad ka teiste kirjastuste bibliograafiates (J. Madaras, Rudolf Rahaleid, Sander Jursi) ning Nurme Mangala⁶ ja Olaf Roodi nime all ilmus ka algupärast ilukirjandust.

Eranditult üksnes Looduses publitseerinud **A. Mägi** esineb väljaannetes tavaliselt initsiaaliga, täisnimega on tõlkijanimi esitatud vaid Michael Keyesi krimiromaanis „Surm tüüril” (1937) tiitellehel. Isikunime **A. Bergmann** all ilmus üks tõlge, George B. Shaw’ näidend „Püha Johanna” sarjas „Nobeli laureaadid” (1936). Bergmanni nime all avaldamise põhjus võib olla sarja prestiiž. Rahvusbibliograafias esineb Anna Bergmann veel Mark Twaini „Tom Sawyeri seikluste” tõlkijana, kuigi 1948. aasta esmatrükis tõlkija nime ei leidu. Alles 1956. aasta väljaandel „Tom Sawyeri seiklused. Huckleberry Finni seiklused” leiab tõlkijana A. Bergmanni nime („Huckleberry Finni” tõlkija M. Sillaotsa kõrval).

Kuigi ERB-i ja ISIK-u andmete põhjal võiks eeldada, et **Juhan Lõhmuse** puhul on olukord selge, sest pseudonüümi juures on „vaata ka” viited nii Ott kui ka Jaan Kangilaskile (ehkki ei ole eristatud, kumb neist millise tõlke taga peitub), selgub raamatupidamislike materjalide põhjal, et selle 1930. aastal esmakordselt kasutatud kollektiivse pseudonüümiga oli seotud rohkem kui kaks isikut. Arveraamat (RA, ERA.3973.2.26, l 16) lubab Otile omistada 1935. aastal „Looduse kuldraamatu” sarjas ilmunud Franz Telleri „Gautšo poja” tõlke. Kolme Lõhmuse tõlke eest on honorari makstud Rein Nurksele: Marie Eugenie delle Gracie „Raamat armastusest” (sarjas „Tänapäeva romaan”, 1932; RA, ERA.3973.2.29, l 100), Otto Soyka „Unepiits” („Tänapäeva romaan”, 1932; RA, ERA.3973.2.29, l 120) ja Alexander Moritz Frey „Mees teispoole müüri” („Tänapäeva romaan”, 1933; RA, ERA.3973.2.37, l 14). Vicki Baumi „Tants läbi elu” („Tänapäeva romaan”, 1933) tõlkehonorari on tasutud nii Nurksele kui ka Paul Viidingule (RA, ERA.3973.2.37, l 36–37). Viidingu nimi esineb ka Heinrich Manni teose „Sinine ingel. Professor Unrat” („Looduse kroonine romaan”, 1937) tõlkehonorari saajate hulgas koos J. Kangilaski ja P. Raagiga (RA, ERA.3973.2.24, l 11), kusjuures raamatus on eessõna autoriks märgitud tõlkija, kuid eessõna kirjutamise eest on tasutud R. Nurksele. Ka Rudolf Hans Bartschi teose „Hannerl ja

⁵ Tõlked on siin ja edaspidi arvestatud nimetuste põhiselt, kordustrukke lugemata.

⁶ Nurme Mangala nime all ilmus vaid üks tõlge, autorina on Murrik-Polonsky selle nime all avaldanud kolm näidendit, ilmunud kirjastustes Tarvik ja Autorikaitse Ühingu aastatel 1939–1940.

Tabel 1. ERB-is ja/või ISIK-us avatud pseudonüümid.

Tõlkijanimi	Isikunimi	Andmeallikas	Pseudonüümi tüüp
A[ugust] Andur	August Vaga (1893–1960)	ISIK	perenime pseudonüüm
A. Karuste	<u>Irene Tammekann (snd Pelkonen; 1895–1973); August Tammekann (1894–1959)</u>	ISIK; ERB; RA; EKM	täispseudonüüm
T. Kaurits	Rein Nurkse (1907–1963)	ISIK; ERB	täispseudonüüm
A. Lepp	Arno Niitov (ka Niitof; 1904–1989)	ISIK; ERB	perenime pseudonüüm
Juhan (ka J., Joh., Johan) ⁷ Lõhmus	Jaak Kangilaski (1900–1940); Ott Kangilaski (1911–1975); <u>Rein Nurkse (1907–1963); Paul Viiding (1904–1962); P. Raag (?–?); Aino Ränk (snd Jürgenson; 1906–1987); Joh. Lõhmus?</u>	ISIK; ERB; EKM	täispseudonüüm; kollektiivne varjunimi
J. Madaras	Ernst Raudsepp (1899–1947)	ISIK; ERB	täispseudonüüm + võõrsõna
Nurme Mangala	Niina Murrik-Polonsky (ka Kuk, a-st 1939 Soonpää; 1897–1947)	ISIK; ERB	täispseudonüüm + võõrsõna
A[anna] Mägi	Anna Bergmann (snd Järve; 1903–1972)	ISIK; ERB	võõrapärase perenime eestindus + lühendatud nimevorm
R[udolf] Rahaleid	Rudolf Laanes (a-ni 1934 Lilienbach; 1917–1941)	ISIK; ERB	perenime pseudonüüm
A[leksander] Rahkama	Helmuth Pürkop (1905–1974)	ERB; ⁸ ISIK ⁹	täispseudonüüm
Olaf Rood	Georg (Yri, Üri) Naelapea (1896–1969)	ISIK; ERB	täispseudonüüm
V. F. Salu	Felix Jänes (1898–1942)	ERB	täispseudonüüm
Jursi Sander	Victor Neggo (1890–1942)	ISIK; ERB	täispseudonüüm

ta armsamad” („Looduse kroonine romaan”, 1937) tõlge on valminud kollektiivselt: tasutud on J. Lõhmusele, Aino Ränkile ja P. Raagile (RA, ERA.3973.2.23, l 121–122).

J., Joh. või Juhan Lõhmuse nimele on arveraamatusse kolmel korral kantud ka ainuisikuline honorar. Karl Hans Stobli romaani „Matthias Merenuse neli abielu” („Looduse kroonine romaan”, 1931; RA, ERA.3973.2.22, l 53) tõlkehonorar on sisse kantud J. Lõhmuse nimele, kusjuures redigeerimise eest on märkimisväärne summa tasutud J. Kangilaskile, mistõttu võib oletada, et esialgne käsikiri ei vastanud

⁷ Sarjas „Looduse kroonine romaan” ilmunud Gustav Meyrinki „Golemi” (1930) tiitellehel on kirjas „Saksa keelest tõlkinud Johan Lõhmus”. Samas sarjas 1934. aastal ilmunud Rudolf Hans Bartschi romaani „Igatsus” tiitellehel on tõlkijaks märgitud Joh. Lõhmus. Kahel tõlkel on eesnime asemel esitatud vaid initsiaal: J. Lõhmus (Franz Telleri „Gautšo poeg” sarjas „Looduse kuldraamat”, 1935) ja Fjodor Dostojevski „Sortsid. II köide” („Kogutud teosed”, 1940). Ülejäänud Lõhmuse tõlgetel on tõlkijanimeks märgitud Juhan Lõhmus.

⁸ ERB-is on viide normkirjele Helmuth Pürkop, kuigi 1936. aastal määrati perekonnanimeks Pürkop (RTL).

⁹ Seotud viidetega A. ja Aleksander Rakkamale.

kirjastuse ootustele. Paul Bussoni „Hingede rännaku” („Looduse kroonine romaan”, 1932; RA, ERA.3973.2.22, l 105) tõlkehonorar on sisse kantud Juhan Lõhmuse nimele ning Ethel Lilian Voynichi teose „Kiin” („Looduse kroonine romaan”, 1938; RA, ERA.3973.2.24, l 51) tõlkehonorar on sisse kantud Joh. Lõhmuse nimele. Neist vaid „Hingede rännaku” käsikiri on säilinud (EKM EKLA, f 56, m 541:0), mille numeratsiooni muutus lehel 120 võiks viidata kahe tõlkija tööle, kuigi märgatavat muutust käekirjas ei paista. Ka Gustav Meyrinki „Golemi” käsikiri (EKM EKLA, f 56, m 483:0) lubab paberi ja käekirja muutuste põhjal oletada mitme tõlkija koostööd. „Golemi” ja veel kahe Lõhmuse nime all ilmunud tõlke – Bartschi „Igatsus” („Looduse kroonine romaan”, 1934) ning Dostojevski kogutud teostes ilmunud „Sortsid. II” (1940) – arveraamatuid säilinud ei ole. Kuigi andmed on lünklikud ning nende abil ei saa Juhan Lõhmuse nime all ilmunud tõlgete autorites täielikku selgust, on siiski kindel, et nimega oli seotud suurem kollektiiv kui Kangilaskid.

Huvitav on siinjuures märkida, et Viiding ei avaldanud Looduses oma nime all ühtegi teost. Raamatupidamisandmed paljastavad aga, et Jaan Kangilaski nime all „Looduse kuldraamatu” sarjas ilmunud Karl May teoste „Winnetou” (1932) ja „Winnetou jälgedes” (1933) eest on väike osa honorarist tasutud ka Viidingule (vastavalt RA, ERA.3973.2.25, l 37, 76). Viimase eest jagus honorari veel Osv. Stammile ja Rein Nurksele (RA, ERA.3973.2.25, l 74, 76). Käsikirjadega tutvumine lubab oletada, et mõlema raamatu tõlkimisel osaleski mitu inimest: I osa käsikirja numeratsioon katkeb ja algab seejärel uuesti (EKM EKLA, f 56, m 582:0; uus numeratsioon algab l 338), II osa nummerdus on esitatud kolmes osas (EKM EKLA, f 56, m 583:0; muutused l 175 ja 313). May „Winnetou surm” (1934), mis ilmus tõlkijanime J. Madar all (vt nime tabelis 3), osutus aga Ott Kangilaski tõlkeks (RA, ERA.3973.2.25, l 105).

A. Karustega seotud isikute hulka võimaldavad esmased andmeallikad hoopiski kitsendada. ERB-i ja ISIK-u järgi on nime taga abikaasad Irene ja August Tammekann.¹⁰ Kuigi sarja „Looduse universaal-biblioteek” (LUB), kus ilmus kaks kolmest A. Karuste tõlkest, arveraamatuid ei ole aastaist 1928–1929 säilinud, leiab „Looduse kroonise romaani” arveraamatust, et Knut Hamsuni „Hulkurid” tõlke eest tasuti Irenele (RA, ERA.3973.2.22, l 16, 19, 29). Kinnituse, et ka „Looduse universaal-biblioteegis” ilmunud tõlked (Selma Lagerlöfi „Soosauniku tütar” ja Hilja Valtoneni „Ära hõiska enne õhtut!”) pärinevad Irene sulest, leiab tema 1934. aastal Noor-Eestile saadetud kirjast, kus ta pärib kirjastuse plaani kohta avaldada Selma Lagerlöfi „Gösta Berlingi saaga” tõlge. Irene kirjutab, et tal on luba nii selle kui ka mõne muu Lagerlöfi teose tõlkimiseks olemas, ning loetleb oma varasemaid „põhjamaade

¹⁰ ERB-is on Knut Hamsuni „Hulkurid” („Looduse kroonine romaan”, 1931) kirje juures märkus: *Karuste, A., pseud. = Tammekann, Irene ja August.* Selma Lagerlöfi jutustuse „Soosauniku tütar” („Looduse universaal-biblioteek”, 1928) ja Hilja Valtoneni romaani „Ära hõiska enne õhtut!” („Looduse universaal-biblioteek”, 1929) kirjes aga kahtlev märkus: *Karuste, A. = Tammekann, Irene ja August?* Eraldi Tammekann, Irene nime ERB-ist ei leia, otsingu tegijat teavitatakse, et „otsing suunatakse automaatselt edasi, nimekuju Tammekann, Irene asemel on kasutusel Karuste, A., pseud”. ISIK-us on mõlemad, nii Irene kui ka August, pseudonüümi kaudu seotud Hamsuni „Hulkuritega”. Soomlanna Irene abiellus August Tammekannuga 1925. aastal. August oli Looduse algusaastail seal välja andnud õpikuid ning tõlkinud Valerian Polovtsovi õpiku „Taimede ehitus ja elu” (esmatrükk 1921), samuti oli ta sarja „Maailma maad ja rahvad” peatoimetaja.

keelist” tõlgitud ilukirjanduslikke teoseid: „F. Sillanpää, Hiltu ja Ragnar, S. Lagerlöf, Tösen från Stormyrtorpet (Soosauniku tütar), H. Valtonen, Älä nuolaise ennenkuin tipahtaa (Ära hõiska enne õhtut) ja K. Hamsuni kirjalikul loal tema suure romaani „Landstrykere” (Hulkurid), missugused lisan näitena siia juurde” (EKM EKLA, f 92, m 278:8, l 1–2). Eri allikatest pärit info vastuolulisuse tõttu jääb õhku küsimus, kas August ja Irene Tammekann tõlkisid ilukirjandust koos, nagu väidab Ott Kurs (1994), või toimetas August Irene tõlkeid. Kuid Irene kirjale tuginedes saab lahendatud küsimus, kes kasutas pseudonüümi **J. Pöld** (tabel 3) – selle all ilmus Irene Tammekannu tõlge Frans Eemil Sillanpää jutustusest „Hildu ja Ragnar” („Looduse universaal-biblioteek”, 1928).

A. Andur (kolm prantsuse keelest tõlgitud raamatut „Looduse universaal-biblioteegi” sarjas 1928–1929) on ERB-is esitatud eesnimega August, sünni- ja surmaaega ei ole märgitud ega osutatud pseudonüümsusele. ISIK-u andmeil on varjunime taga botaanik **August Vaga**. Vaga oli üks viiest Looduse 1922. aastal osatühisusena registreerimise taotlusele allakirjutanuist (RA, ERA.969.1.801, l 1) ning ta on Looduses oma nime all avaldanud koos kirjastuse juhi Hans Männikuga kahasse tõlgitud õpiku „Zooloogia õpperaamat. Keskkoolidele” I ja II osa (esmatrükk 1921). Lisaks on ta avaldanud nii Looduses kui ka Nõukogude perioodil enda kirjutatud taimeteaduse õpikuid.

Aleksander Rahkama nime all ilmus kuus soome keelest tõlgitud teost. Nime tahta peitunud Looduse korrektorile **Helmut Pürkopile** on arveraamatu kohaselt tasutud ka tõlkijanime E. Murd (tabel 3) all 1934. aastal ilmunud Santeri Ivalo ajaloolise romaani „Viiburi plahvatus” osaline honorar, suurem osa honorarist on tasutud A. Palmile (RA, ERA.3973.2.25, l 108–109). Oma nime all avaldas Pürkop Looduses kaks tõlget: ilukirjandusteose ja humoorika käitumisõpiku, mõlemad soome keelest. Lisaks on 1941. aastal ilmunud Pedagoogilise Kirjanduse kirjastuse Aleksei Jefimovi 8. klassi õpiku „Uusaeg 1789–1870” tõlkijaks ERB-is märgitud H. Pürkop, ilma viiteta normkirjele Pürkop, Helmut, 1905–1974.

Teine Looduse korrektor **Rein Nurkse**, kes teiste hulgas peitus kollektiivse pseudonüümi Juhan Lõhmus taga, ei avaldanud oma nime all vabariigi ajal¹¹ ühtegi tõlget. Nime T. Kaurits all aga andis ta välja viis tõlketeost, millest neli, neist üks ilukirjandustõlge, ilmus kirjastuses Loodus. Lisaks on võimalik, et tema tõlgitud on tõlkijanime Tähve Kaurits all ilmunud Theodore Dreiseri jutustus „Omakohus” (Olion, 1931).

A. Lepp esineb ERB-is vaid ühe teose kaastõlkijana (märkuses on initsiaal asendatud nimega Andres, aga kuna allikat ei õnnestu tuvastada, lähtun ERÜ-s esitatud nimekujust), viitega **Arno Niitofile**. Laulupedagoog Niitof ERB-is rohkem tõlkijana ei kajastu. Kolme peale (teised tõlkijad on J. Kurfeldt ja E. Luisk) on tõlgitud kaheosaline Louis Boussenardi „Pariisi tänavapõisi reis ümber maailma” („Looduse kuldraamat”, 2 osa, 1932; RA, ERA.3973.2.22, l 39). Käsikirja tiitellehel (EKM EKLA, f 56, m 28:0, l 1) on algselt tõlkijanimena märgitud Niitof kas tõlkija või kirjastaja soovil asendatud nimega Lepp.

¹¹ Oma nimega esineb ta aastail 1946–1963 kuue laste- ja noorsooteose tõlkija või kaastõlkijana.

Tõlkijanime **J. Madaras** all ilmus kaks tõlget 1940. aastal „Looduse kroonise romaani” sarjas: Hilja Valtoneni „Tarvaala peretütar” ja Vicki Baumi „Grand-hotell”. 1940. aasta arveraamatut ega käsikirju säilinud ei ole. ERB-is on J. Madarase ja seega **Ernst Raudsepa** tõlkeks peetud muu hulgas Heinrich Büttneri romaani „Lucrezia Borgia. XV sajandi huvitavaim naine” (kirjastus Nool, 1938), kuigi Eesti raamatute üldnimestikus (1939,¹² kirje 10) on tõlkijaks märgitud A. Madaras (nagu raamatuskriitik), ilma viiteta Raudsepale. Ajakirjanik, kriitik ja tõlkija Raudsepp avaldas Looduses kaheksa ilukirjandustõlget (rootsi, prantsuse, vene ja norra keelest) ka oma nime all, lisaks tõlkeid teistele kirjastustele, k.a Nõukogude ajal.

Klassikaline filoloog **Rudolf Laanes** avaldas aastatel 1938–1939, kui oli kirjutas teadustööd kreeka filoloogia alal (TÜR, f 218, l 2), nime all **Rahaleid** kolm tõlget (kaks neist, sealhulgas üks biograafiline teos, ilmus Looduses).

Ajakirjanik ja kirjanik **Yri Naelapea** avaldas pseudonüümi **Olaf Rood** all algupäraseid teoseid eri kirjastustes, kaks selle nime all ilmunud tõlget avaldas Loodus. Lisaks oli Naelapeal kasutusel teisi pseudonüüme (vt ISIK); tõlkeid ilmus küll veel vaid üks, vene revolutsioonist, nime Kaljo Rand all.

Pianist ja muusikapedagoog **Niina Murrik** avaldas pseudonüümiga **Nurme Mangala** vaid ühe tõlke, isikunime all ilmus aastail 1936–1939 kokku viis tõlget (nii Looduse kui ka Eesti Haridusliidu ja Vanemuise kirjastamisel).

V. F. Salu esineb ERB-is kahe tõlkega. Nime taha peitunud sõjaväelane **Felix Jänes** oma nime all tõlkeid avaldanud ei ole, aga esineb ERB-is kahe sõjateemalise teose koostaja või autorina. Mõlemad ilmunud tõlked on poola kirjaniku Andrzej Strugi teosed „Looduse kroonise romaani” sarjas: „Tundmatu sõduri haud” (1934) ja „Aumärk vapruste eest” (1935). 1934. aasta arveraamatut ei ole sarja kohta säilinud, 1935. aasta oma aga kinnitab, et tasutud on F. Jänesele (RA, ERA.3973.2.23, l 34). Käsikirjad olulist lisainfot ei paljasta. „Tundmatu sõduri haua” käsikirja tiitellehele ei ole tõlkija oma nime märkinud ise, vaid see on lisatud hiljem harilikku pliiaatsiga: „Poola keelest tõlkinud W. F. Salu” (EKM EKLA, f 56, m 308:0). „Aumärk vapruste eest” käsikirjas ega säiliku andmetes tõlkija nime ei ole; võimalik, et tiitelleht on kadunud või eemaldatud, sest käsikirja leht nr 2 on säiliku esimene leht (EKM EKLA, f 56, m 307:0).

Nime **Jursi Sander** all ilmus Looduses kolm tõlget aastatel 1932–1933, varem (1923–1926) oli sama tõlkijanimel avaldatud noorsoojutte Tallinna Eesti Kirjastusühisuses. Eesti raamatute üldnimestikus on 1932. aastal (kirje nr 971) tõlkija nimeks antud J[uhan] Sander, 1933. aastal aga Jursi Sander, viitega, et see on pseudonüüm, mille taga peitub **Victor Neggio** (poliitik, pedagoog, koolidirektor ja kaitseliitlane). Arveraamat kinnitab, et 1932. aastal „Tänapäeva romaani” sarjas ilmunud „Vöröshegy viirastuse” eest on tasutud W. Neggole (RA, ERA.3973.2.29, l 110), nagu ka aasta hiljem „Looduse kuldraamatu” sarjas ilmunud „Kippar Bontekoe laevapoiste” eest (RA, ERA.3973.2.25, l 76). Kolmas Sanderi Looduse kirjastatud teos, Johan Fabriciuse „Neiu sinise kübaraga” ilmus 1933. aastal ja selle arveraamatut ei ole säilinud. Ainsast Neggio säilinud tõlkekäsikirjast, „Vöröshegy viirastus”, nähtub, et algselt

¹² Siin ja edaspidi on viites esitatud trükitoodangu registreerimise aastaarv, mitte üldnimestiku ilmumisaasta.

väljaande tiitellehel olnud märkusest „Hollandi keelest Jursi Sander” on korrektor „ursi” maha tõmmanud ning jätnud tõlkija nimeks vaid J. Sander (EKM EKLA, f 56, m 120:0). Pseudonüümi Jursi Sander kasutamist tunnistab Victor Neggo kirjas Eesti Kirjanduse Seltsi juhatusele (EKM EKLA, f 193, m 28:38, l 1/2), kui saadab oma isikulooteosesse „Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid” (toim Richard Kleis, ilmunud 1932).

Varem avamata pseudonüümsed tõlkijanimed

Järgnevalt püüan lahendada nelja tõlkijanime küsimust, mis on ERB-i pseudonüümidena küll registreeritud, aga ühegi isikuga ei ole seoseid loodud.

Tabel 2. ERB-is avamata pseudonüümid (pseudonüümsus siiski märgitud).

Tõlkijanimi	Isikunimi	Andmeallikas	Pseudonüümi tüüp
E. Hurm	Ella Johanna Kuningas (abiel 1924–1930 Jakobson; 1902–?)	arveraamat	perenime pseudonüüm
K. Jalak		arveraamat pseudonüümsust ei toeta	
Jaan Kolmik	Alice Käsper (abiel 1933 Ehin; 1908–1975), Auguste Pärn (1896? ¹³ –?), Marta Randmäe (snd Strandberg, abiel Viidalepp; 1907–2006)	arveraamat	täispseudonüüm, kollektiivne varjunimi
M[art] Luht	Helene Purre (snd Bergmann/Perkmann, abielunimi enne eestistamist Puskov; 1906–1977); Helmut Pürkop (1905–1974)?	arveraamat	täispseudonüüm, kollektiivne varjunimi?

Vaid ühe tabelis oleva nime all on ilmunud rohkem kui üks tõlge: ERB-i 18 tõlkega kantud **M. Luht** esines tõlkijanimena esmakordselt 1930. aastal sarjas „Looduse universaal-biblioteek”. Ühtekokku ilmus selles sarjas M. Luhti nime all viis tõlget, lisaks tõlked teistes Looduse sarjades („Looduse kroonine romaan”, „Tänapäeva romaan”, „Nobeli laureaadid”, noortele suunatud „Looduse kuldraamat” ning lastesari „Targad tähed”). Tõlked avaldati aastail 1930–1935 ning 1938–1939.

Arveraamatute põhjal selgub, et seitsmel korral on nime M. Luht all ilmunud tõlke honorari tasutud **Helene Purrele**. Need teosed on: Ethel M. Delli „Üheteistkümnes tund” (inglise keelest) ja Henri Duvernois’ „Pögenemine” (prantsuse keelest) (mõlemad „Looduse universaal-biblioteek”, 1931; RA, ERA.3973.2.29, l 46, 61), Edgar Wallace’i „Hertsog agulis” (inglise keelest; „Tänapäeva romaan”, 1932; RA, ERA.3973.2.29, l 113), Paul Rosenhayni „Hulgus frakis” (saksa keelest; „Tänapäeva romaan”, 1934; RA, ERA.3973.2.37, l 63), Joseph Kesseli „Pimedad valitsejad” (prantsuse keelest; „Looduse kroonine romaan”, 1935; RA, ERA.3973.2.23, l 24), Hugh Loftingi „Doktor Dolittle’i postkontor” (inglise keelest; „Looduse kuldraamat”,

¹³ Vt Kruus 2018.

1935; RA, ERA.3973.2.26, l 27) ja Eugene O'Neill'i näidend „Kariibide kuu” (inglise keelest; „Nobeli laureaadid”, 1938; RA, ERA.3973.2.33, l 96).

Lisaks selgub arveraamatutest, et osa Romain Rollandi romaani „Jean-Christophe” kolmanda köite („Nobeli laureaadid”, 1937) honorarist, kuigi umbes 20 krooni võrra vähem kui teistele, on peale raamatus märgitud V. Pommi ja M. Pärna tasutud H. Purrele (RA, ERA.3973.2.33, l 25). Kahjuks ei ole säilinud tõlke käsikiri, et hinnata, kuidas töö tõlkijate vahel jaotus.

Kahe Luhti nime all ilmunud teose tõlkehonorari ei ole kuludesse kantud: need on Carl van Vechteni „Neegrite taevas” („Looduse kroonine romaan”, 1931) ning Arthur Conan Doyle'i „Baskerville'ide koer” („Looduse universaal-biblioteek”, 1931). Mõlema sarja arveraamatust leiab vaid sissekande korrektuuri tasumise eest H. Pürkopile (RA, ERA.3973.2.22, l 48; RA, ERA.3973.2.29, l 38). Vähesele säilinud materjalile tuginedes ei saa vastata küsimustele, kas raamatupidamisliku eksituse tõttu jäi honorar kuludesse kandmata; tõlkija tõlkis enese initsiatiivil ja tasu ei soovi- nudki; tõlge valmis töö ajal kellelgi Looduse reatöötajatest.

Ühe tõlke, Hugh Loftingi jutustuse „Doktor Dolittle'i reisid” („Looduse kuld- raamat”, 1934) eest on honorari makstud Looduse korrektorile **Helmut Pürkopile** (RA, ERA.3973.2.25, l 109). See avastus on mõnevõrra üllatav ning kaheldav, kuna ülejäänud Pürkopi tõlgetel on lähtekeeleks olnud soome keel. Välistada ei saa, et arveraamatusse kanti sisse selle inimese nimi, kes tõi tõlke kirjastusse, tooja ei pruukinud aga olla tõlke autor. Selle raamatu käsikirjaga (EKM EKLA, f 56, m 185:0) tutvudes selgub, et esimesed 455 lehte on tõlkinud üks, ülejäänud 94 teine tõlkija. Kokku on M. Luhti tõlgete käsikirju kirjandusmuuseumis üheksa; tegeliku tõlkija tuvastamisel neist abi ei ole, sest tiitelleht kas puudub või on sellel kasutatud nime M. Luht. Huvitav on siiski asjaolu, et esimesel teasel, mille tõlkijana on ära toodud M. Luht, on käsikirjal esmalt katsetatud naisenime Leena Luht (EKM EKLA, f 56, m 239:0). Raamatupidamislike andmete täielikku usaldusväärsust vähendab mõningal määral tõsiasi, et Phillips Oppenheimi romaani „Mäng vabadusega” („Tänapäeva romaan”, 1932) honorar on sisse kantud M. Luhti nimele¹⁴ (RA, ERA.3973.2.29, l 93).

1933. aastal ilmus Elinor Glyni „Elusalt maetud” („Tänapäeva romaan”) **E. Hurmi** tõlkes. Arveraamatu kohaselt on tõlkehonorar makstud E. Kuningale (RA, ERA.3973.2.37, l 17), mis lubab tõlke omistada Ella Johanna Kuningale. Aluse initsiaali seostamiseks Ellaga annab fakt, et Kuningas oli Anna Bergmanni klassiõde ning Helene Purre ja Adelaida Lembergi (viljakas Skandinaavia kirjanduse tõlkija, suure osa tema tõlkeid kirjastas Loodus) kooliõde Pärnu Linna Tütarlaste Gümnaasiumist, samuti jätkas ta õpinguid Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas nagu kooliõedki.

Ka tõlkijanimi **K. Jalak** ilmus 1933. aastal (Berta Rucki „Mundris südamevallutajad”, „Tänapäeva romaan”). Arveraamat tõlkija kohta rohkem infot ei paljasta: honorar on tasutud isikule K. Jalak (RA, ERA.3973.2.37, l 6). ERB-is leidub Eesti raamatute üldnimestikule (1933, kirje nr 144) toetudes küll väide, et K. Jalak on

¹⁴ Nagu esines sissekandeid tõlkijanimele ka Lõhmuse puhul.

pseudonüüm, aga siinjuures tekitab segadust fakt, et nii nimestiku registris kui ka teose kirjes on antud tõlkija eesnime initsiaaliks hoopis R.

1935. aastal ilmus „Looduse kuldraamatu” sarja 53. raamatuna Thomas Charles Bridgesi „Kadunud saar”, mille tõlkijaks on märgitud **Jaan Kolmik**. See on pseudonüüm, mille puhul tuleb tunnistada tõlkijanime tuletaja nutikust, sest arveraamatu andmeil töötaski tõlke kallal kolmik: A. Käsper, G. Pärn ja M. Randmäe (RA, ERA.3973.2.26, l 14, l 21). Tõlketöö jaotamist kolme tõlkija vahel kinnitab käsikiri (EKM EKLA, f 56, m 442:0). Lisaks on korrektuurieksemplaril (48 esimest lehekülge ei ole säilinud) märgitud ära tõlgete piirid: keskmise osa tõlkis Pärn, viimase Randmäe. Huvitav leid on, et ühel käsikirja tiitellehe versioonil (EKM EKLA, f 56, m 442:0, l 1) on kasutatud tõlkijanime O. Pebre.

Kolmiku esimene osaline **A. Käsper** on **Alice Käsper**, kellel on isikunime all ilmunud üks tõlge 1932. aastal. Hilisema abielunimega Ehin ta tõlkeid ei avaldanud, küll aga hulganisti inglise keele õpikuid ja töövihikuid Nõukogude perioodil. **G. Pärn** on **Auguste Pärn**, kelle ilukirjanduse tõlkeid ilmus aastatel 1932–1939 Looduses 25. Väljaandes on tõlkijanimi märgitud eesnime initsiaaliga A. või G. Pärn, kusjuures valdavam on G. Pärn (18 juhul), A. Pärn lisandus 1937. aastal. Kahe eri initsiaali kasutamise põhjus ei sõltu otseselt sarjast, kuna esineb sarju, kus on kasutatud mõlemat nimeversiooni. Pigem on põhjus ajaline, sest 1938. aastal ilmus vaid üks tõlge initsiaali G. all ning 1939. aastaks on A. Pärn välja tõrjunud nimekuju G. Pärn. Võimalik, et see tulenes juba levinud teadmisedest, kes peitub nime G. Pärn taga, ning polnud enam põhjust oma isikut varjata. Eesti raamatute üldnimestikus esineb nimi isikunimedega registris läbi aastate järgmisel kujul: Pärn, Auguste (1932–1933); Pärn, G. Auguste (1934); Pärn, Auguste, vt: Pärn, Gusti (1935); Pärn, Gusti (1936); Pärn, A., vt Pärn, Gusti (1937; kirjes kujul G[usti] Pärn ja A. [Gusti] Pärn); Pärn, Gusti, vt: Pärn, Auguste (1938); Pärn, Auguste (1939). Huvitava kombel on ERB-is „Pärn, Auguste” kirjega seotud ka Erseni kirjastatud „Konfutsiuse tarkuseraamat” (2004), mille tõlkijaks on märgitud Gustav Pärn. Mõningaid eluloolisi fakte õnnestub Pärna kohta leida, kuid info hulk on üllatavalt napp, ehkki tema tõlketegevus oli intensiivne ja ta oli seotud kunstiuhinguga Pallas. Nime Jaan Kolmik kolmas osaline **Marta Randmäe** tõlkis vaid Loodusele, aastail 1928–1939 ilmus tema nime all 14 ilukirjanduslikku teost. Lisaks on ta koos Eevi Lasseniga (abiel End; 1916–1993) tõlkinud Dale Carnegie populaarse suhtlemispsühholoogia alase teose „Kuidas võita sõpru ja mõjustada inimesi” (Loodus, 1939), mille viimane trükk ilmus 2022. aastal (seal on tõlkijaks märgitud vaid Viidalepp, toim Stella Sägi).

Sünni- ja surmaaegadeta tõlkijanimed

Kakskümmend kuus tõlkijanime Looduse tõlkijate loendist esinesid ERB-is ilma sünni- ja surmaaajata. See asjaolu tekitab mõnel juhul kahtlusi nende isikunimelisuses. Tabelis 3 kajastub isiku- või varjunimedega tuvastamise katse. Kui on õnnestunud andmeid leida, on tabelisse lisatud isikute sünni- ja surmaaajad ning artikli põhiosas esitatud mõni isikulooline fakt.

Tabel 3. ERB-is daatumiteta tõlkijanimed.

Tõlkijanimi	Isikunimi	Andmeallikas	Pseudonüümi tüüp/ päris isik
Em. Gutmann	Emil Gutman	arveraamatuid säilinud ei ole	päris isik
A[lma] Haljamäe	Alma Hamburg ¹⁵	arveraamat	perenime pseudonüüm
A[ugust] Herms	August Härms ¹⁶	arveraamat	päris isik (kasutusel mõlemad nimevariandid)
A[ugust] Jalakas	A. Jalakas ¹⁷ ja A. Bergman ¹⁸ [Anna Bergmann (snd Järve; 1903–1972)?]	arveraamat	kollektiivne pseudonüüm?
J. Järv	Joh. Järv	EKM	päris isik?
M[ihkel] Kask	Mihkel Kask ¹⁹ (1903–1968) ²⁰	arveraamat	päris isik
A[onna] Kull		arveraamatut ega käsikirja säilinud ei ole	
A[leksander] Känd	Aleksander Känd ²¹ (1907–1941)	arveraamat	päris isik
H[endrik] Laid	Helene Purre ²² (abielunimi enne eestistamist Puskov, snd Bergmann/Perkmann; 1906–1977)	periodika	täispseudonüüm, pseudoandronüüm
Linda Liiv	Linda Aavik ²³	EKM	perenime pseudonüüm
V[eera] Loosme		arveraamatuid ega käsikirju säilinud ei ole	
Erna Luisk	Erna Luisk ²⁴	arveraamat	päris isik

¹⁵ Vicki Baumi „Elu võõraslapse” („Tänapäeva romaan”, 1934) eest tasutud A. Hamburgile (RA, ERA.3973.2.37, l 91), Sophie Reinheimeri „Kuusiku lastetoa” („Looduse lasteraamat”, 1935) eest Alma Hamburgile (RA, ERA.3973.2.32, l 96).

¹⁶ Gerhart Hauptmanni „Atlantise” („Nobeli laureaadi”, 1937) tõlkehonorar on tasutud Aug. Härmsile (RA, ERA.3973.2.33, l 54).

¹⁷ Henryk Sienkiewiczzi romaani „Tule ja mõõgaga” I osa eest tasutud A. Jalakasele (RA, ERA.3973.2.33, l 73).

¹⁸ Henryk Sienkiewiczzi romaani „Tule ja mõõgaga” II osa eest tasutud A. Bergmannile (RA, ERA.3973.2.33, l 74).

¹⁹ Charles Vildraci jutustuse „Roosa saar” („Looduse kuldraamat”, 1934) tõlkehonorar on tasutud M. Kasele (RA, ERA.3973.2.25, l 109).

²⁰ ERB-is on Eesti raamatute üldnimestikule (1934, kirje nr 1292) toetudes eesnimeks märgitud Mihkel. Dr. M[ihkel] Kasele on üldnimestikus omistatud veel „Loomulik ravimisõpetus” (kirjastus Nool, 1934; kirjed nr 146 ja 541). See annab alust arvata, et tõlke on teinud arstiteadlane Mihkel Kask (1903–1968), kes esineb ERB-is ka autori, juhendaja, koostaja ja toimetajana.

²¹ „Tänapäeva romaani” arveraamatutesse on tõlkehonorar kantud nimele A. Känd (RA, ERA.3973.2.37, l 12, 51). ERB-i ja Eesti raamatute üldnimestiku andmeil eesnimeks Aleksander.

²² Vt Lemberg 1977.

²³ Tõlkinud Eleanor H. Porteri „Pollyanna” („Looduse kuldraamat”, 1934). Kuldraamatu arveraamatusse (RA, ERA.3973.2.25, l 108) on kantud vaid raamatu honorar, ilma tõlkija nimeta. Tõlke käsikirjast (EKM EKLA, f 56, m 237:0, l 1) nähtub, et algselt on tiitellehel olnud nimi Linda Aavik. Nimi on aga maha tõmmatud ning eessõna all olev nimi ülevärvimisega loetamatuks muudetud. ERB-is ei anna Linda Aaviku nimeotsing mingeid vasteid.

²⁴ Tõlkinud Guy de Maupassanti romaani „Ilus sõber” („Looduse kroonine romaan”, 2 köidet, 1931). Ka arveraamatu järgi on tasutud E. Luiskile (RA, ERA 3973.2.22, l 65). Louis Bousсенardi

J[ohan] Madar	Ott Kangilaski ²⁵ (1911–1975)	arveraamat	täispseudonüüm
August Mihkelson		arveraamatut ega käsikirja säilinud ei ole	
E[duard] Murd	August Palm ²⁶ (1902–1972), Helmut Pürkop ²⁷ (1905–1974)	arveraamat	täispseudonüüm, kollektiivne pseudonüüm
O[skar] Mäe		arveraamatuid ega käsikirju säilinud ei ole	
M[ari] Parras		arveraamatuid ega käsikirju säilinud ei ole	
Rich.[ard] Peterson	R. Peterson ja Aleksander Estam ²⁸ (1894–1979)	arveraamat	täispseudonüüm?
J. Pöld	Irene Tammekann ²⁹ (sünd Pelkonen; 1895–1973)	EKM	täispseudonüüm
A[uguste] Pärn; G. Pärn	Auguste Pärn (1896?–?)	arveraamat	päris isik; võõras eesnimi
P[eeter] Raag	Peeter Raag ³⁰	arveraamat	päris isik
M[ihkel] Reiman	Mihkel Reiman (1903 ³¹ – 1968 ³²)	arveraamatut säilinud ei ole	päris isik
Villem Rägastik		arveraamatut ega käsikirja säilinud ei ole	
E[lisabeth] Schilling	Elisabeth Schilling ³³	arveraamat	päris isik

romaani „Pariisi tänavapõisi reis ümber maailma” („Looduse kuldraamat”, 2 osa, 1932) kaastõlkija (RA, ERA.3973.2.25, l 39).

²⁵ J. Madar on tõlkijana ERB-is Karl May teosega „Winnetou surm. 3. raamat” („Looduse kuldraamat”, 1934). Käsikirjal (EKM EKLA, f 56, m 584:0) tiitellehte ei ole. Arveraamatu järgi on tasutud Ott Kangilaskile (RA, ERA.3973.2.25, l 105).

²⁶ Arveraamatute järgi on tõlkijanime E. Murd all ilmunud Santeri Ivalo ajaloolise romaani „Viiburi plahvatus” („Looduse kuldraamat”, 1934) tõlkehonorar suures osas tasutud A. Palmile, väike osa ka H. Pürkopile (RA, ERA.3973.2.25, l 108–109).

²⁷ Vt eelmist kommentaari.

²⁸ Arveraamatutesse on Henryk Sienkiewicz'i romaani „Uputus” („Nobeli laureaadid”, 1938) I köite tasu sisse kantud R. Petersoni nimele, II köite honorar on tasutud A. Estamile (RA, ERA.3973.2.33, l 84, 96).

²⁹ EKM EKLA, f 92, m 278:8, l 1–2.

³⁰ Kõigi kuue nime P. Raag all ilmunud ilukirjandusteose tõlkehonorarid on võimalik arveraamatutest leida, kõik need on ka sisse kantud P. Raagi nimele: Pierre Loti „Ühe võõrlegionääri romaan” („Looduse universaal-biblioteek”, 1931; RA, ERA.3973.2.29, l 30), Hector Malot’ „Perekonnata” („Looduse kuldraamat”, 1931; RA, ERA.3973.2.25, l 8), Claude Anet’ „Ariane” („Tänapäeva romaan”, 1932; RA, ERA. 3973.2.29, l 93), Pierre Benoit’ „Soolajärv” („Looduse kroonine romaan”, 1932; RA, ERA.3973.2.22, l 122) ja samas sarjas 1935. aastal ilmunud André Maurois’ „Kolonel Bramble'i vaikimised” (RA, ERA.3973.2.23, l 119). Mitme tõlkija koostöös ilmunud Romain Rollandi romaanist „Jean-Christophe” („Nobeli laureaadid”, 1936–1937) tõlkis P. Raag I osa koos J. Kurfeldtiga (RA, ERA.3973.2.19, l 141).

³¹ AAUT, matrikli nr 4131.

³² Surmajuhumeid Argentiinas 1968.

³³ Kaks raamatut „Looduse lasteraamatu” sarjas: Madge Alford Bighami „Rotipere elupäevad” (1935) ning Francis de Miomandre „Mängusõduri elulugu” (1936). Arveraamatusse on sissekanded tehtud E. Schillingi ja Schillingi nimele (RA, ERA.3973.2.32, l 93, 112). „Rotipere elupäevade” käsikiri (EKM EKLA, f 56, m 438:0) on küll säilinud, kuid ilma tiitelleheta.

R[einhold] Tamm ³⁴	R. Tamm ³⁵	arveraamat	tõenäoliselt päris isik
V. Vallaste		arveraamatut säilinud ei ole; käsikiri (EKM EKLA, f 56, m 213:0) ilma tiitelleheta, algab eessõnaga ja mingit märget tõlkija kohta ei sisalda	

Kuna arveraamatuid ei ole kõigi aastate ega sarjade kohta säilinud, on mõne nime pseudonüümsuse või isikunimelisuse kohta oletuste tegemine üsna libe tee. Kui (pere)nimi on levinud, on nime sidumine kindla isikuga veelgi kaheldavam. Tihti esinevad sellised tõlkijanimed ERB-is vaid ühe-kahe teosega, näiteks A. Kull (üks tõlge inglise keelest sarjas „Kriminaalromaan”, 1939), V. Loosme (kaks tõlget prantsuse keelest sarjas „Kriminaalromaan”, 1939), August Mihkelson (üks tõlge, hispaania kirjandus kaudtõlkes sarjas „Looduse kroonine romaan”, 1933, vt Laan 2024: 222), O. Mäe (kaks tõlget inglise keelest sarjas „Kriminaalromaan”, 1939–1940), Villem Rägastik (üks tõlge, lähtekeel täpsustamata, sarjas „Looduse kroonine romaan”, 1939), V. Vallaste (üks tõlge, prantsuse keelest sarjas „Looduse universaalbiblioteek”, 1929).

Mõnel juhul ei saa isegi tuvastatud isikunime korral kindlaks teha, kes ta oli, ega leida tema kohta biograafilist teavet, näiteks Linda Aavik (üks tõlge inglise keelest, „Looduse kuldraamat”, 1934), Alma Hamburg (kaks tõlget saksa keelest: „Tänapäeva romaan”, 1934; „Looduse lasteraamat”, 1935), Erna Luisk (kaks tõlget prantsuse keelest, üks neist koostöös: „Looduse kroonine romaan”, 1931; „Looduse kuldraamat”, 1932), Elisabeth Schilling (üks tõlge inglise ja üks prantsuse keelest, „Looduse lasteraamat”, 1935–1936), R. Tamm (üks tõlge saksa keelest, „Looduse universaalbiblioteek”, 1931).

Kahel Looduses avaldatud Henryk Sienkiewiczzi romaanil on tõlkijana kirjas üks nimi, tasutud aga kahele isikule. Romaani „Tule ja mõõgaga” („Nobeli laureaadid”, 1937) tõlkijaks on märgitud A. **Jalakas**, arveraamatu kohaselt on I osa honorar tasutud A. Jalakasele, II osa honorar aga A. Bergmannile (RA, ERA.3973.2.33, l 73–74). Arveraamatu leid seab kahtluse alla ka lähtekeele õigsuse, sest A. Bergmann (eeldusel, et see on Anna Bergmann, kes avaldas tõlkeid varjunime Mägi all) tõlkis eranditult inglise keelest.

Samuti on Sienkiewiczzi „Nobeli laureaaside” sarjas ilmunud teose „Uputus” (2 köidet, 1938) tõlkijanimemeks väljaandes **Rich. Peterson**, ent arveraamatutesse on I köite tasu sisse kantud R. Petersoni nimele (RA, ERA.3973.2.33, l 84), II köite honorari on tasutud A. Estamile (RA, ERA.3973.2.33, l 96). Seda, kas terve raamatu tõlkis Aleksander Estam, kes kasutas varjunime Rich. Peterson, või olid kahel köitel eri tõlkijad, üks neist isikunimega R. Peterson, ei ole kogutud andmete põhjal võimalik kindlaks teha. Tõlke käsikiri ei ole säilinud. Küll aga on mõlema mainitud teose kohta arvamust avaldanud poola kirjanduse tõlkija Hendrik Lindepuu, kes kirjutab, et nende

³⁴ Eesti raamatute üldnimestikus eesnimena esitatud Richard (1931, kirje nr 1014).

³⁵ Eduard von Keyserlingi romaani „Pastori armastus (Dumala)” („Looduse universaalbiblioteek”, 1931) tõlkija. Arveraamatu sissekanne R. Tamme nimele (RA, ERA.3973.2.29, l 61).

kahe Sienkiewiczzi teose tõlkijad on vististi väljamõeldud nimed „ning tõlgiti mingist lühendatud variandist ja kindlasti mitte ka originaalkeelest” (Lindepuu 2023: 27).

Tabelis 3 olevaist tõlkijaist kõige viljakam oli **Auguste Pärn**, kellest oli juba juttu tabelis 2 esineva nime Jaan Kolmik juures. Produktiivsusest järgnevad Känd (kümme nimetust) ja Raag (kuus ilukirjanduse tõlget, lisaks üks mitteilukirjanduslik).

Üksnes inglise keelest tõlkinud **A. Känd** avaldas tõlkeid ainult Looduses (sarjad „Looduse universaal-biblioteek” ja „Tänapäeva romaan”, 1928–1934). Arvatavasti peitub nime taga Aleksander Känd (1907–1941), kes õppis Tartu Ülikoolis 1926–1933 juurat, töötas hiljem Aegviidus metsaülemana ja tapeti 1941. aastal hävitus-pataljonlaste poolt (AAUT, matrikli nr 7965).

P. Raagi ilukirjanduse tõlked ilmusid eri sarjades aastatel 1931–1932 ja 1936–1937, lisaks on ta osaliselt tõlkinud kaks Juhan Lõhmuse nime all ilmunud teost (1937; vt täpsemalt Juhan Lõhmuse nime juures). Korra on arveraamatus kasutatud täisnime Peeter Raag (RA, ERA.3973.2.25, l 8), kuid kindlat isikut tuvastada ei õnnestunud.

Looduse loendis vaid kahe tõlkega esindatud **Härms** oli viljakas tõlkija, kelle nime all ilmus neljast lähtekeelest pea 20 ilukirjanduse tõlget kirjastuselt Elu. Mujal avaldasid tõlkeid ka **Mari Parras** (kolm kirjastuselt Elukiri) ja **Mihkel Reiman** (Noor-Eesti, Vanemuine, EKS). Reimani tõlked ilmusid aastail 1926–1930. Reimani tõlketegevuse lõppemise põhjuseks oli tema Eestist ärasõit „vististi kauemaks ajaks”, nagu ta kirjutas Noor-Eesti juhatasele, kui soovis oma osatähte kirjastuses ära müüa (EKM EKLA, f 92, m 273:14, l 31). Ta jõudis reisidega välja Buenos Airesesse Argentiinas, abiellus skulptor ja graafik Salme Riigiga ning Eestisse enam ei naasnud (Surmajuhumeid Argentiinas 1968).

Em. Gutmann (eestindanud Carl Ewaldi jutukogu „Loodus jutustab” I ja II osa, 1921) on tõenäoliselt **Emil Gutman**, kes oli reaalkooli õpetaja. Loodusteemaliste tekstide tõlkimist kinnitab kiri kirjastusühisuse Loodus ühele asutajale (RA, ERA.14.7.823, l 1), botaanik Gustav Vilbastele, kellelt Gutmann küsib nõu seoses taimenimede tõlkimisega (EKM EKLA, f 152, m 17:24, l 2/2). Gutman oli kirjastus-osauhingu Areng ajakirja Romaan jõulu-, kevad- ja lihavõttealbumite 1927–1929 vastutav toimetaja, hiljem tegeles autoäri (Eesti autoajaloo leheküljed).

J. Järv esineb ühe teose tõlkijana (Knut Hamsuni „Tuisupea”, „Looduse universaal-biblioteek”, 1929). Selle raamatu kohta arveraamatut säilinud ei ole, käsikirjas on algselt olnud tõlkijanimeks Joh. Järv (EKM EKLA, f 56, m 102:0). Eesti raamatute üldnimestikus (1929, kirjed nr 843 ja 958) on eesnimena kirjas Johan. ERB-is esineb J. Järve nimeline isik ka rahvakirjandusliku nädalikirja Uudisjutud (ilmus neli numbrit 1930. aastal) vastutava toimetaja ja väljaandjana ning kuus korda nädalas ilmuva ajalehe Päevauudised (ilmus 26. II – 5. III 1933) vastutava toimetajana.

H. Laid esineb ERB-is teose „Loomade pidu” (sarjas „Kuldne kodu”, 1938) kohandajana (tagakaanel kirjas „aineil H. Laid”). Selle arveraamatut säilinud ei ole, küll aga on nime avanud Adelaida Lemberg oma järelehüüdes heale sõbrannale Helene Purrele: „Ta mõtles ja plaanitses lasteraamatute iganenud taseme tõstmisest. Ühe neist – „Loomade pidu” – hoogne värsitekst (Kiviti illustratsioonidega) on veel tänini meeles mõnelgi toonasest lapseast, aga kui paljud teavad, et selle teksti autor

on Helene Purre.” (Lemberg 1977) Kuna eestikeelne „Loomade pidu” ilmus aasta varem kui Martti Haavio soomekeelne versioon, võib Lembergi viitamisest Purrele kui autorile kahtlustada ka pseudotõlget, mitte pelgalt tunnustust tõlkijale kui loov-isikule, teisele autorile.

Kokkuvõte

Vaatamata sellele, et uurimus tugines vaid ühe kirjastuse materjalidele, näitas see, et tõlkijanimi raamatus, ja vahel isegi (rahvus)bibliograafias, ei pruugi peegeldada raamatu tegelikku tõlkijat. Eesmärk avada kirjastusele Loodus ilukirjandust tõlkinud isikute nimed õnnestus osaliselt, sest teema osutus arvatust mitmetahulisemaks. Tõlkijanimede avamist raskendasid isikute eri nimekujud, mis tulenesid abiellumise, nimede eestistamisest, eesnime initsiaali kasutamisest tõlkijanimis ning varjunimede tarvitamisest.

Esmaste allikate juurde naasmine võimaldas siiski täita lünki Eesti tõlkeloos ning täiendada mõnda levinud teadmist või seada need kahtluse alla. Tõlkijate identifitseerimisel oli palju abi Looduse arveraamatutest, kuid mõni sissekanne tekitas kahtlusi, et honorar võidi vahel registreerida pseudonüümi nimele.

Siiski võimaldasid arhiiviallikad laiendada senist teadmist varjunimede kasutamise tavast. Ilmekaim näide on siinjuures tõlkijanimi Juhan Lõhmus, mida varem on seostatud vaid vendade Kangilaskidega, aga mille all ilmus tõlkeid tegelikult kuult tuvastada õnnestunud isikult. Esines teisigi kollektiivseid pseudonüüme ning haruldane ei olnud raamatu osade kaupa tõlkimine, nii et teos oli mitme tõlkija vahel ära jagatud – see tõsiasi ei pruugi alati teose andmetes kajastuda, kuna kollektiivse tõlke-tegevuse tulemus tähistati varjunimega. Kollektiivsetele varjunimede vastukaaluks esines juhtumeid, kus üks loovisik avaldas tõlkeid eri pseudonüümide all.

Kõige levinum oli täispseudonüümi kasutamine (vahel oli see ühtlasi kollektiivne pseudonüüm, kahel juhul moodustas täispseudonüümi osa võõrsõna). Sellele järgnes perenime pseudonüümi kasutamine, samuti kasutati võõrapärase perenime eestindust ja pseudoandronüümi. Väljaannetes jäid tõlkijate nimed tihti aga initsiaali ja perekonnanime kombinatsiooni kasutades sooneutraalseks.

Tõlkijanimede hulgas leidis selliseid, mille puhul ei saa kindlaks teha, kas see on varju- või isikunimi. Tähelepanuväärne on, et 50% pseudonüümidest või sünni- ja surmaajata nimedest esines ERB-is vaid ühe korra ehk olid seotud üksnes ühe tõlkega.

Leidude põhjal saab oletada järgmisi varjunime kasutamise põhjuseid. Nii võidi püüda varjata tõlkijate otsest või kaudset seost kirjastusega (nt Helene Purre, Helmut Pürkop, Jaan Kangilaski, Rein Nurkse, Irene Tammekann). Samuti maskeerisid pseudonüümid kollektiivselt sündinud tõlkeid (nt Jaan Kolmik). Põhjuseks võis olla kirjastuse soov varjata kellegi tõlgete eelistamist või mõne loovisiku tohutut viljakust (kuigi kirjastuse tõlgete loendis leiab tõlkijaid, kellel on paarkümmend või enam tõlget). Vahest nägi mõni loovisik tõlkimises õpingute või põhitöö kõrvalt lisaraha teenimise võimalust või tegi esimesi katsetusi ega soovinud, et valminud tõlkeid temaga

seostataks. Pseudonüümide kasutamine võimaldas säilitada anonüümsust, katsetada eri stiilidega ja vältida eelarvamusi.

Nimede uurimine aitas laiendada tõlkijate ringi ning tuvastada muu hulgas selliseid isikuid, kes bibliograafilistes allikates tõlkijana ei esine. Samuti selgus, et tõlkija produktiivsuse või Eesti tõlkelukku panustamise hindamisel ei saa alati tugineda vaid tema isikunime all ilmunud tõlgete hulgale. Seega on pseudonüümide avamine oluline kultuurilise läbipaistvuse, tõlkekultuuri ja -ajaloo mõistmise ning tõlke-teadusliku analüüsi võimaldamise seisukohalt. Lisaks aitab tõlkija isiku teadaolek mõista tõlke ajaloolist, esteetilist ja ideoloogilist tausta.

Siinne sissevaade varjunimede teemasse tõi välja, et puudub üks kõikehõlmav sellealane allikas ning tõlke- ja kultuuriväljast terviklikuma pildi saab luua üksnes mitmest eri allikast andmeid otsides ja neid kombineerides. Samuti toetavad siin esile toodud leiud Eesti tõlke- ja tõlkijaloo süvitsi uurimise vajadust, muu hulgas määratlemaks, kas pseudonüümide kasutamine ja kollektiivsed tõlked olid konkreetse kirjastuse spetsiifilised nähtused või iseloomulikud tervele ajajärgule, ja seda mitte ainult teistele allikatele (bibliograafilised metaandmed, varasemad käsitlused) tuginedes, vaid arhiividesse algupäraste dokumentide juurde naastes. Vaid eri mikroajaloolisi uurimusi kombineerides ja tõlkijat nähtavale tuues jõuab olulise üldistuseni ilukirjanduse tõlkijast.

Artikkel on valminud tänu Eesti Teadusagentuuri uurimisprojektile PRG1206 „Tõlkimine ajaloos, Eesti 1850–2010: tekstid, tegijad, institutsioonid ja praktikad“.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

- f 56, m 28:0. Bousсенard, L. Pariisi tänavapõisi reis ümber maailma. Esimene raamat. Teine raamat. Prantsuse keelest tõlkinud J. Kurfeldt, A. Lepp, E. Luisk. Korrigeerinud Johannes Aavik, [1932].
- f 56, m 102:0. Hamsun, Knut. Tuisupea. Romaan. I. Tõlkinud J. Järv, 1929.
- f 56, m 120:0. Vöröshegy viirastus. Kriminaalromaan. Hollandi keelest J. Sander.
- f 56, m 185:0. Lofting, Hugh. Doktor Dolittle'i reisud. Inglise keelest tõlkinud M. Luht, [1934].
- f 56, m 213:0. Mérimée, P. Tamango, 1928.
- f 56, m 237:0. Porter, Ellanor H. Pollyanna. Inglise keelest tõlkinud Linda Liiv.
- f 56, m 239:0. Prévost, Marcel. Julienne'i abielu. Prantsuse keelest tõlkinud M. Luht.
- f 56, m 307:0. [Strug, A.] Aumärk vaprus eest.
- f 56, m 308:0. Strug, Andrzej. Tundmatu sõduri haud. Poola keelest tõlkinud W. F. Salu.
- f 56, m 438:0. Bigham, M. A. Rotipere elupäevad, [1935].
- f 56, m 442:0. Bridges, T. C. Kadunud saar. Inglise keelest tõlkinud Jaan Kolmik, 1935.
- f 56, m 483:0. Meyrink, G. Golem. Saksa keelest tõlkinud Johan Lõhmus.
- f 56, m 541:0. Busson, P. Hingede ränne [Looduse Kroonine Romaan nr 41], 1932.
- f 56, m 582:0. May, K. Winnetou I.
- f 56, m 583:0. May, K. Winnetou II.

f 56, m 584:0. May, K. Winnetoni surm.

f 81 – K. o/ü „Loodus” (1920–1940) käsikirjad.

f 92, m 273:14. K. o/ü „Noor-Eesti” käsikirjad. Kirjavahetus. Reiman, Mihkel, 04.08.1930.

f 92, m 278:8. K. o/ü „Noor-Eesti” käsikirjad. Kirjavahetus. Tammekann, Irene + ärakiri
S. Lagerlöfi kirjast. 12.04.1934.

f 152, m 17:24. Emil Gutmanni kirjad Gustav Vilbastele 18.04.1920–06.05.1920.

f 193, m 28:38. Eesti avalikud tegelased” 1. tr. (1932) ja avaldamata 2. tr.

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.14.7.823. Kirjastusühing Loodus, 09.09.1920–17.05.1923.

ERA.3973. Kirjastus-osaühisus Loodus, 1920–1940.

ERA.3973.2.19. „Kirjanduslik põhivara”, „Memuaaride 1 sari” ja „Nobeli laureaadid”,
1935.

ERA.3973.2.22. „Kroonine romaan”, 1931–1932.

ERA.3973.2.23. „Kroonine romaan”, 1935–1937.

ERA.3973.2.24. „Kroonine romaan”, 1937–1938.

ERA.3973.2.25. Kuldraamat, 1931–1934.

ERA.3973.2.26. Kuldraamat, 1935–1937.

ERA.3973.2.29. „LUB” ja „Tänapäeva romaan”, 1931–1932.

ERA.3973.2.32. „Nobeli laureaate teoste 1 raamat” ja „Looduse lasteraamat”, 1935–1936.

ERA.3973.2.33. „Nobeli laureaate raamat”, 1937–1938.

ERA.3973.2.37. „Tänapäeva romaan” ja „LUB”, 1933–1934.

ERA.969.1.801. Kirjastus O/Ü „Loodus”, 20.12.1922–07.11.1939.

Tartu Ülikooli Raamatukogu (TÜR)

f 218 – Rudolf Laanese isikuarhiiv.

VEEBIVARAD

AAUT = Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944.

<https://www.ra.ee/apps/andmed/index.php/site/aut>

DIGAR = DIGAR-i Eesti artiklite portaal. <https://dea.digar.ee/>

Eesti autoajaloo leheküljed. <http://eag.vanatehnika.ee/ewesindused.html>

ERB = Eesti rahvusbibliograafia. https://www.ester.ee/search~S95*est

ISIK = Eesti biograafiline andmebaas. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik>

KIRJANDUS

Chesterman, Andrew 2009. The name and nature of translator studies. – HERMES. Journal of Language and Communication in Business, kd 22, nr 42, lk 13–22.

<https://doi.org/10.7146/hjlc.v22i42.96844>

D’hulst, Lieven 2001. Why and how to write translation histories? – Crop, nr 6, lk 21–32.

ERÜ 1934 = Richard Antik, Eesti raamatute üldnimestik. 1929–1933. Catalogue Général des livres estoniens: 1929–1933. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

ERÜ 1938 = Eesti raamatute üldnimestik. 1934–1936. Catalogue Général des livres estoniens: 1934–1936. Koost Tartu Ülikooli Raamatukogu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

- ERÜ 1941** = Eesti raamatute üldnimestik. 1937–1939. Koost Tartu Riikliku Ülikooli pearaamatukogu. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Kruus, Ülle 2018.** Kunstiühing PALLAS 100 elab ja inspireerib. – Kultuur ja Elu, nr 1, lk 74–78.
- Kurs, Ott 1994.** 100 aastat August Tammekannu sünnist. – Kultuurileht 26. VIII, lk 3.
- Laan, Mari 2024.** Tõlkevälja kujunemine ja kujundamine: Hispaania-Eesti tõlkelugu. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 89.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Lemberg, Adelaida 1977.** Helene Purre *in memoriam*. – Teataja 1. X, lk 12.
- Lindepuu, Hendrik 2023.** Poola kirjandus eesti keeles – ümberjutustused, nagu räägitaks lastele Kalevipojast. – Keskus 14. XII, lk 26–27.
- Munday, Jeremy 2014.** Using primary sources to produce a microhistory of translation and translators: Theoretical and methodological concerns. – *The Translator*, nr 20, lk 64–80. <https://doi.org/10.1080/13556509.2014.899094>
- Palm, August 1959.** Pseudonüüm meil ja mujal. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 147–156.
- Paloposki, Outi 2017.** In search of an ordinary translator: Translator histories, working practices and translator-publisher relations in the light of archival documents. – *The Translator*, nr 23, lk 31–48. <https://doi.org/10.1080/13556509.2016.1243997>
- Pym, Anthony 1998.** *Method in Translation History*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315760049>
- Pym, Anthony 2009.** Humanizing translation history. – *HERMES. Journal of Language and Communication in Business*, kd 22, nr 42, lk 23–48. <https://doi.org/10.7146/hjlc.v22i42.96845>
- RTL = Riigi Teataja Lisa: seaduste alustel avaldatud teadaanded. Perekonnanimede muutmised, 1936, nr 58, lk 3085.**
- Surmajuhtumeid Argentiinas 1968.** – *Vaba Eestlane = Free Estonian* 13. VII, lk 7.
- Venuti, Lawrence 1995.** *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203360064>

Piret Pärgma (sünd 1982), Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi kultuuriuringute doktorant (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), pargma@tlu.ee

Translator names in the fiction publications of Loodus (1920–1940): Mapping personal names and pseudonyms – the potential of archival materials for identifying individuals

Keywords: literary translators, 1920–1940, translation studies, archives

Founded in 1920 as a publisher of natural science textbooks, Loodus grew into the largest publishing house in interwar Estonia. From 1928 onward, the systematic publication of translated fiction became central to its activities. This article investigates the translator names under which Loodus published literary translations, with a particular focus on identifying the individuals behind pseudonyms.

The study is based on a bibliography of 485 translated works published between 1921 and 1940, which revealed 119 translator names, including 43 suspected or confirmed pseudonyms. Among the sources consulted, Loodus's account books preserved in the National Archives provided the most significant new information, although some entries appear to record pseudonymous names.

Translator names were grouped into three categories: previously identified pseudonyms; previously unidentified pseudonymous translator names; and names in the national bibliography lacking birth and death dates, which may suggest pseudonymity. Pseudonyms were classified using August Palm's typology, supplemented by the author's category of "surname pseudonym". Although gaps in the archival record limited some identifications, several earlier assumptions could be revised and previously overlooked translators identified.

The study also revisits collective pseudonyms, notably "Juhan Lõhmus", previously believed to represent two translators but shown here to have been used by at least six individuals. Conversely, some individuals published under multiple pseudonyms. The most common strategy was the adoption of a full pseudonym; other practices included the use of a pseudonymous surname, the adaptation of foreign-sounding names into Estonian, and the adoption of a male pseudonym. In printed books, translators were often presented in a gender-neutral form consisting of an initial followed by a surname.

Some pseudonymous translators were employees of Loodus, suggesting that pseudonyms may at times have served to obscure internal production. They may also have been used to conceal favouritism or unusually prolific output, or to provide anonymity for beginners or for those who preferred to remain private.

By adopting a microhistorical approach, the study fills gaps in translator history and demonstrates that meaningful generalizations about Estonian literary translation depend on combining bibliographic records with archival research in order to make translators visible.

Piret Pärigma (b. 1982), Tallinn University, Institute of Humanities, doctoral student in cultural studies (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), pargma@tlu.ee

Jakob Lenz, aadel ja balti kirjanduslik aadlimaastik

MARTIN KLÖKER

Tänini kujundavad arusaama Eesti ja Läti ala baltisaksa kirjandusest XIX sajandi ja XX sajandi alguse teosed. Võrreldes sama perioodi ülejäänud saksa kirjandusega, käsitletakse neis ühelt poolt sagedamini aadlit, aadlikultuuri ja mõisamiljööd,¹ teisalt on tollases baltisaksa kirjanduses keskmisest rohkem aadlikest autoreid – eriti suur on aadlinaistest kirjanike ja luuletajate osakaal (Lukas 2006: 46–50).² Aadlit kujutatakse ja käsitletakse kirjanduses mitmel viisil: kui üksikisikuid või seisuslikku rühma, mõisahärrasid ja talurahva üle valitsejaid, valgustatud või vastupidi.

Ehkki varasemate sajandite kohta puudub veel põhjalik ülevaade,³ tuleb märkida, et kirjanduslik olukord oli XVI ja XVII sajandil hoopis teistsugune. Eriti suurt mõju avaldas Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi lõpul alanud valgustus, mis puudutas esialgu peamiselt haritlaste loodud kirjandust.⁴ Põhjasõda koos laastava hävinguga ning üleminek Rootsi võimu alt Vene võimu alla tekitasid XVIII sajandi algul kirjanduskultuuris katkestuse, mis on küll üldjoontes teada, kuid vajab tingimata põhjalikumat uurimist. Oluline on täpselt välja selgitada nii katkestused kui ka järjepidevused, sest vaatamata hävingule ja kaotustele, mis põhjustasid Baltimaades kultuurilise allakäigu, leidis ka inimesi, kes jätkasid sõja järel muutunud tingimustes varasemat tegevust.⁵ Just küsimus, kuidas see institutsionaalne ja ühiskondlik taastamistö

¹ Baltikumi saksakeelse kirjanduse alusuuringuks on Armin von Ungern-Sternbergi uurimus „Jutustusregioonid. Mõtisklusi kirjanduslikest ruumidest vaatega Baltikumi saksa kirjandusele, Baltikumile ja saksa kirjandusele”, milles autor märgib: „See, mis mõjutas kogu baltisaksa kirjandust, on mõis kui keskne tegevuskoht.” Autor käsitleb ka kirjanduses toimunud „keskendumist maapiirkonna kultuurile mõisa ja pastoraadi teljel”, märkides, et Michael Garleff on „õigusega nimetanud Siegfried von Vegesacki ja Gertrud von den Brinckeni kujundatud maailma „aadlimaastikuks”, ja seda määratlust saab kergesti laiendada enamikule baltisaksa romaanidest”. (Ungern-Sternberg 2003: 173, 197) Aadlimaastiku mõiste kohta vt Garleff 1991: 319.

² „[---] ligikaudu pooled (87) autoritest, kes tegutsesid uuritava perioodil kirjanduslikul väljal, olid aadlipäritolu” (Lukas 2006: 496). Teisal märgitakse, et 191 uuritud autori seas oli 68 naist, mis teeb üle kolmandiku (vrd Lukas 2021: 152).

³ Teemat uuritakse praegu intensiivselt Uderi ja Tuglase Kirjandusinstituudi projektis „Kokkupuuted, üleminek, muutus: *nobilitas haereditaria ac litteraria* varauusaegse kirjanduse väljakujunemisel Poola ja Rootsi Liivimaal” (Eesti Teadusagentuuri projekt PRG1926, 2023–2027). Vt <https://nobilitas.utkk.ee/>

⁴ Varavalgustuse kohta Baltikumis vt Rauch 1969 (koos Manfred Hellmanni eessõnaga).

⁵ Näiteks jäid kolm Tallinna linnakooli õpetajat 1710. aastal katkust puutumata, kuid klassid tuli õpilaste nappuse tõttu sulgeda. Tallinna gümnaasiumi professorite ja õpetajate seast jäi ellu vaid rektor Johann Rudolph Brehm (srn 1730); poetikaprofessor Christian Eberhard Morian, kes oli 1710. aastal Stockholmi põgenenud, tuli 1723. aastal siiski Tallinnasse tagasi (Hartmann 1973: 144, 146). Täna Kristi Viidingut selle viite eest.

mõjus kirjandusele ning kuidas kirjandus suutis uusi impulsse vastu võtta ja töödelda, kuulub siinse kirjandusloo oluliste vajakajäämistele hulka.

Pärast pikka ja vaevalist Põhjasõjast toibumise aega puhkes lõpuks alates 1760. aastatest uuesti baltisaksa kirjanduskultuur. Sigrid Damm on Jakob Michael Reinhold Lenzi (1751–1792) biograafias õigusega osutanud, et nii pikaks veninud sõjajärgne aeg mõjutas ka seda 1751. aastal sündinud „tormi ja tungi” kirjanikku, kes eesti retseptisioonis on kippunud jääma oma eesti keele lektorist venna Friedrich David Lenzi varju.⁶ See oli ülesehituse ja uuenduste maailm, kus ühtlasi tulid selgelt esile ka ühiskonna puudused (Damm 1992: 19, 31–34). Seisuslikus ühiskonnas pidi aadel legitimeerima oma varasemad, aga ka äsja omandatud privileegid. Kui XVIII sajandi teisel poolel muutus talupoegade olukord järjest halvemaks ja sattus täielikku madalseisu (Garleff 2010: 36), ei jäänud kõikehaaravad negatiivsed mõjud kellelegi märkamata. 1750. aasta paiku asus Johann Georg Eisen kirjutama raamatut „Beweis, daß diejenige Verfassung des Bauern, wenn selbiger seinem Herrn als ein Eigentümer von seinem Bauernhof untertan ist, der einzige Grund sei, worauf alle mögliche Glückseligkeit eines Staates gebauet werden kann” („Tõestus, et ainus alus, millele saab rajada kogu riigi heaolu, on talupoja selline õiguslik seisund, kui ta allub oma isandale taluomanikuna”), mis on Eesti- ja Liivimaa rahvalalgustuse avateos ning käsitleb eelkõige talupoegade pärisorjust seda põhimõtteliselt taunides (vrd Bartlett 2003). Seda otseselt aadlike maavalduste ja mõisatega seotud probleemi ja selle lahendusvõimalusi käsitleti hiljem aina intensiivsemalt ka õitsele puhkenud ajakirjanduses.

Ent samu küsimusi puudutati kirjanduseski. Sellele aitas märkimisväärselt kaasa Jakob Lenz, kes ise oli vaimuliku poeg. Kaasaegsete ühiskondlike diskursuste settimine ilukirjandusse ei ole põhimõtteliselt üllatav. Seepärast on palju olulisem uurida konkreetsete näidete alusel süvitsi seda, milline oli aadlikudiskursuse tähendus eri tasanditel (nt ilukirjanduslik *versus* publitsistlik) kvalitatiivselt (kuidas, kui intensiivne ja kui tähtis või tähtsusetu oli aadliteema) ja kvantitatiivselt (kui levinud oli aadliteema eri žanrides) ning mil viisil seda kirjanduses töödeldi. Kas eelistati publitsistikat ajaloooproosale ja luulele? Kuidas, milliste kirjanduslike vahenditega vormiti aadliainest? Kuivõrd kandsid karakterid aadlitemaatikat? Milline roll oli aadlikel Lenzi teostes ja millised suhted olid luuletajal endal aadliga?

2017. aastal ilmunud käsiraamatus „J.M.R.-Lenz-Handbuch” (Freytag jt 2017), millest on saanud kasulik standardteos, puudub alapeatükk aadli kohta. Lünka ei täida ka alapeatükid „Ühiskonnakriitika” (Schulz 2017) ega „Sõjavägi” (Kagel 2017), sest need puudutavad aadlikke üksnes ositi.⁷ Käesoleva artikli eesmärk on seda lünka veidikegi täita, eriti mis puudutab aadli kujutamise ulatust. Lisaks käsitleten sedagi käsiraamatus kõrvale jäänud küsimust, kuidas seostub Lenzi loomingus aadlitemaatika ja aadli kirjanduslikustamine eri väljendusvormides tema enda elu,

⁶ Täieliku eesnimistu asemel on sageli kasutatud ka esitähthühendit J. M. R. XX sajandi esimesel poolel käibis Lenzi puhul kohati ainueesnimena Reinhold. Lenzi ja tema teoste kohta eesti keeles vt Lenz 2003.

⁷ Aadliteemaga on oma doktoritöös lähemalt tegelenud vaid Gabriele Skersil (1944), ent see masinakirjaline käsikiri polnud mulle kättesaadav.

kogemuste ja arusaamadega.⁸ Esmalt vaatlen aadlike tähendust Lenzi teostes, seejärel annan ülevaate Lenzi eluloolistest seostest aadliga. Nõnda saab lõpuks teha järeldusi selle kohta, kas ja millist rolli mängis Lenz „aadli domineerimise” väljakujunemisel baltisaksa kirjanduses ja kirjandusloos.

Aadel Lenzi teostes

Lenzi teostes ei ole otsest ühiskonnakriitikat ega ka selget aadlikriitikat, nagu Georg-Michael Schulz (2017: 334–335, 337) on rõhutanud Lenzi-käsiraamatu peatükis ühiskonnakriitika kohta. Luuletaja ei sea kahtluse alla ühiskonnakorda, milles valitseb aadel ja kehtivad aadliprivileegid. Lenz ei kujuta aadlikke kunagi ainult negatiivse või ainult positiivse. Pigem võib nende hulgast leida mitmekesiseid, eri tüüpi tegelasi, kes näivad demonstreerivat just vastupidist: inimlik kurjus ja headus, nagu ka intelligentsus ja rumalus, ei ole ühegi kindla seisuse – ei aadli, kodanikkonna ega madalamate seisuste – tunnusjoon. Sellist kujutamiski on nimetatud „realistlikuks”, sest siin ei järgita enam traditsioonilist retoorilist seisuseklauslit.⁹ Lenz ise kirjutab 1775. aasta juulis Sophie von La Roche'ile teose „Soldatid” („Die Soldaten”, esmatrükk 1776) kohta:

Minu püüdlused on suunatud sellele, et kujutada seisusi sellisena, nagu need on, mitte sellisena, nagu neid kujutavad ette kõrgemast ühiskonnakihist pärit inimesed, ning avada nende seas olevatele halastavatele, tundlikele ja heatahtlikele, jumaliku südamega inimestele uusi väljavaateid ja karjäärivõimalusi oma jumalikkuse väljendamiseks. (Damm 1987, III kd: 325–326)

Seega jääb tagaplaanile üksikisiku sotsiaalne määratlemine seisuse alusel; seisus pole Lenzi jaoks enam „absoluutne ega vältimatu saatus” (Winter 1987: 63).

Aadel ei olnud Lenzile keskne teema, kuid see mängis olulist rolli kaasaegse ühiskonna valitseva osana, mida Lenz terava pilguga jälgis ja analüüsis. Kui esmakordselt 1774. aastal ilmunud komöödias „Koduõpetaja ehk erakasvatuse eelised” näitab Lenz „peaaegu veidruseni karikatuurset aadlimiljööd” (Guthke 1984: 91–92), siis on selge, et tal ei jagu selle teravdatud kujul demonstreeritud aadliku *habitus*e jaoks palju tunnustust. Ta on kursis nende pahedega ja seab aadlike ülemvõimu nende halastamatu, naeruvääristava kujutamise kahtluse alla – küll mitte täielikult, sest ta ei loo vastandpilti. Kuid Lenz näitab siiski näpuga ühiskonna ülesehituse probleemsele.

⁸ Lenzi eluloo ja teoste seos on köitnud rohkelt tähelepanu ja seda on sageli uuritud, vt näiteks Damm 1992 ja Demuth 1994.

⁹ Julia Freytag (2017: 48) on öelnud: „Lenzi tegelased ei ole ei vooruslikud ja jõulised geeniused ega ka prometheuslikud kangelased, vaid realistlikult ja sageli koomiliselt kujutatud igapäevased inimesed, kes on sotsiaalselt vangistatud ja pimedalt takerdunud seisuseühiskonna sundidesse.” „Realismist” vt Winter 2017: 503–505. Aristotelese draamateooria ja seisuseklausli hülgamise kohta Lenzil vt Damm 1987, III kd: 641–671, eriti lk 650–652. Gerhard Baueri (2017: 431) arvates „pühib Lenz seisuseklausli agressiivse, lausa obstsöönse jõuga minema”.

Eelkõige „Koduõpetajas” on kujutatud aadlike erinevaid iseloomu: seal on snobistlik majoriproua, kes noomib koduõpetajat ja nimetab teda teenriks, kellel pole aadliseisusest inimeste seltskonnas sõnaõigust. Proua aadliuhkus on nii suur, et ta ei tunne isegi kohalikku pastorit, rääkimata sellest, et ta ei tea, et koduõpetaja on pastori poeg, kuigi ta on just äsja pastoriga rääkinud (Damm 1987, I kd: 46). Ka tema majorist abikaasa on vaimsetelt võimetelt nõrk ja iseloomult väga pehme. Loomulikult soovib ta esialgu oma seisusele vastavalt ainult heast aadliperekonnast pärit väimeest, kindralit või kõrgeima astme riigiteenistajat (Damm 1987, I kd: 50). Isegi lõpus, kui tema tütar on leidnud endale (isale veel tundmatu) kosilase, on tema suurim mure ikka üksnes seisus:

Salanõunik: Tasa! Kosilane on tema juures – kas ütled oma jaasõna?

Major: Kas see inimene on heast perest? On ta aadlik?

Salanõunik: Kahtlen.

Major: Ega ometi mõni hoopis madalamast seisusest? Oo, mu tütrest pidi saama esimene partii kuningriigis! See igavesti neetud mõte! Kui ma sellest kõigepealt lahti saaksin; see mõte viib mind veel hullumajja.

(Lenz 2003: 104, 5. vaatus, 12. stseen, tlk Vahur Aabrams; sks k: Damm 1987, I kd: 121)¹⁰

Kui majorit ähvardab oht kaotada oma ilus tütar, tahab ta saada talupojaks, ning kui seejärel tema tütre armulugu avalikuks tuleb, põletada esimeses hulluses oma naise ja lapsed. Isegi tema salanõunikust venna sõnutsi on viha muutnud ta alaealiseks (Damm 1987, I kd: 75–77, 3. vaatus, 1. stseen).¹¹ Nii kaotab aadlikust mõisnik sõna otseses mõttes võimu, võtab endalt ise võimu. Ta devalveerib ka muidu nii kõrgelt hinnatud aadliväärilise, kui ta tütre pärast muretsedes arvab, et oleks võinud asja lahendada ka koduõpetaja Läuufferile aadlitiitli ostmisega (Damm 1987, I kd: 94, 4. vaatus, 5. stseen). Seega ei ole aadel veel nii kaugelt jõudnud, et oleks valmis oma põhimõtetest kergesti loobuma.

Teine negatiivse kuvandiga aadlik on krahv Wermuth – raiskaja, kes oma grotesksete söögi- ja joogiharjumustega pealekauba ka uhkeldab. Hiljuti olevat ta koos vennaga õginud ära kuussada austrit ja joonud peale kaksteist pudelit šampanjat. Königsbergis peetud ballil olevat ta vend tantsinud öö läbi kuni keskpäevani ja tema ise kaotanud raha (Damm 1987, I kd: 69, 2. vaatus, 6. stseen). See on puhas dekadents, mis siin on esitatud ühena aadli võimalikest omadustest.

Palju positiivsem on aga salanõunik, mees, kes teeb au oma seisusele, kuid kellele on Läuufferi arvates ikkagi iseloomulik aadliuhkus, sest ei lubaks ta ju kunagi oma vennatütart Gustchenit pastoraati õppima (Damm 1987, I kd: 68, 2. vaatus, 5. stseen). Kuid salanõunik on (muidugi oma seisuse piires) mõistev, inimlik ja lahke, haritud

¹⁰ Siiski kumab siit läbi majori arusaam, et isa hoolitsus tütre seisusliku abielu eest ei ole (tütrele) hea.

¹¹ Major kaalub veel teisi meeleheitlikke tegusid: ta tahab oma naise maha jätta, Türgi sõtta minna ja surma saada. Ta salgab maha oma perekonna: venelased olevat tema perekond ja ta tahab saada „kreeklaseks”, st õigeusklikuks (Damm 1987, I kd: 86–87).

ja palju lugenud; inimene, kes suudab oma seisust õigustada mõistuse ja empaatiaga. Mõistes lõpuks, et ta on poja suhtes rängalt eksinud, võtab ta oma peaaegu rumaluse piirini voorusliku üliõpilasest poja tagasi, justkui piiblist tuntud kadunud poja. Salanõunik läheneb selles mõttes ideaalse aadliku kuvandile, kuid seda mitte seisuse, vaid inimlike omaduste tõttu.

Näidendis ei tehta publikule üksipulgi selgeks, milline peaks aadlik olema või mida vältima. Pigem on kõik tegelased loodud empaatiliseks samastumiseks: igaüks võib valida, kelle sarnane ta on ja tahab olla. Tegelasi ei kujutata isegi liialdatud naeruväärsusele vaatamata põhimõtteliselt negatiivsena. Näiteks on majori mõõdutundetust „kurbusest” lähtuvad plaanid tegelase seisukohast inimlikult igati mõistetavad ja arusaadavad. Majorit nimetab tema vend sentimentaalseks ja „entsiastlikult melanhoolseks” (Damm 1987, I kd: 76, 3. vaatus, 1. stseen),¹² samas kui salanõunik ise jääb poja pärast muretsedes selgelt ettevaatlikumaks ja valgustusajastu vaimule vastavalt „mõistlikumaks”. Negatiivsete ja positiivsete omaduste või iseloomujoonte jaotumise tõttu eri isikute vahel ei ole olemas „aadlikku kui sellist”, vaid oluline on just mitmekesisus. See valgustusajastu, peaaegu juba uusaja vaade inimesele kui indiviidile, kellel on head ja halvad küljed seisusest sõltumata, on põimitud arusaamaga, et iga inimene, ja eriti just valitsev aadlik, võib olla oma isiksuse, iseloomu ja haridusega kinni ühiskondlikes piirangutes.

Samas võtmes võib tõlgendada ka komöödia „Soldatid” tegevust. Aadli-noorukitest soldatid, tulevased pärusmõisate omanikud, võrgutavad noori tüdrukuid, ja kuigi seda tõlgendatakse kui autut ja häbiväärset tegu, ei süüdistata siin ainult aadlikke. Näidatakse, et väärkäitumises on osa kogu ühiskonnal, st isiklike otsuseid tegevatel üksikisikutel.¹³ Kuid loomulikult on ilmne, et aadli-noorukid on võimelised kuritegudeks just seetõttu, et nad on aadliseisusest. Selles võib näha teatud paralleeli noore Bergiga „Koduõpetajas”, kes on nii halastamatult hea ja vooruslik, sest aadliseisus võimaldab tal seda olla. Noortel aadlikel, olid nad siis üliõpilased või sõdurid, oli oma õigusliku ja rahalise seisundi tõttu märkimisväärne käitumisvabadus. Mõlemas valdkonnas oli neil just seetõttu suur oht lasta end eksiteele viia.¹⁴ Seda näidates tõendab Lenz oma mõistvust noorte aadlike sotsiaalsete probleemide suhtes.

Sagedase aadli maamõisate ning mõisaümbruse elu kujutamise juurde baltisaksa kirjanduses kuulub ka aadli ja maapiirkonna pastorite vahelise suhte käsitlemine. Selle kohta leiab Lenzi teostest palju viiteid. Ilmselt pole see juhuslik, sest Lenzil oli silme ees oma maapastorist isa ja ta ise seisis valiku ees, kas asuda elatise teenimiseks pastoriametisse. Lõpuks loobus ta sellest, kuid kirjeldas oma utoopilisi ettekujutusi 1777. aastal ilmunud jutustuses „Maapastor” („Der Landprediger”, Damm 1987,

¹² Salanõunik ütleb oma majorist vennale: „Sa oled alati nii ohjeldamatu, igas mõttes – võtta omale selline tühiasi niimoodi südamesse!” (Lenz 2003: 49) 4. vaatuse 1. stseenis ütleb salanõunik majorile: „Käesolevaga kuulutan sulle koduaresti. Sinusuguste inimeste suhtes tuleb kasutada tõsiseid abinõusid, muidu muutub nende meelehärm ogaruseks.” (Lenz 2003: 63) Hullude „plaanide” kohta vt Damm 1987, I kd: 121.

¹³ Lenzi draamateoreetilise uuenduse kohta saatuse mõistest lähtuvalt vt Winter 1987: 57–86, eriti lk 62–63.

¹⁴ Ka salanõunik tunnistab „noorusliialdusi”, just nende eest karistatavat teda nüüd vanaduses murega poja pärast (Damm 1987, I kd: 82).

II kd: 413–463): õnnelik külapastor koos naise ja pojaga saavutab tänu põllumajanduslikule edule maamõisas jõukuse ja elab külaelanikega kogukondlikus üksmeeles, luues lausa kunsti- ja teaduskeskuse. Teosel on kindlasti sotsiaalutoopilised mõõtmad (Voit 1992: 578), mis levisid tollal tärpanud rahvahariduses üha enam ja mis teostusid osaliselt näiteks Gustav von Bergmanni (1749–1814) pastoraadis (vt Klöker 2016). Kuid pühendumises inimestele ning keskendumises kunstile, teadusele ja „üldisele kasule” on see pigem aadlihäärberite ja õukonnakultuuri vastandpilt. Aadliuhkuse ja õukonnaetiketi teesklemine paljastub eriti pastor Mannheimi külas käigul pärushärra mõisasse, samal ajal kui pastor käitub väga oskuslikult, jäädes alati sõbralikuks ja olukorra peremeheks (Damm 1987, II kd: 431–436).

Aadli ja maapastori suhet jälgides on komöödias „Koduõpetaja” eriti oluline salanõuniku ja linna kirikuõpetaja, vana pastori Läufferi vaheline vaidlus (Damm 1987, I kd: 54–60, 2. vaatus, 1. stseen). Esiteks ilmneb siin kahe maad ja pärisorje omava institutsiooni – mõisa ja pastoraadi – sarnasus, ja Lenzide pere esindab just viimast. Sigrid Damm on selle oma Lenzide biograafias tabavalt kokku võtnud:

Liivimaa külapastor on olenemata sellest, kui vaesest keskkonnast ta pärines, ühiskondlikult ja sotsiaalselt maa-aadliga võrdne. Pastoraadi juurde kuuluvad lisaks pastoraadimajale ja aiale ka maa ja pärisorjad või teokohustusega talupojad. Maa on kirikuõpetajale maksuvaba, mis annab talle vaesema aadli ees isegi mõningaid rahalisi eeliseid. Liivimaa külapastor on seega keskmise suurusega, võlgadeta ja kooramata maavalduse omanik. Tema valdus on ühtlasi tema sissetulek, muid sissetulekuid tal pole, välja arvatud juhul, kui ta teenib raha kirjutamise või muu lisatöega. (Damm 1992: 9–10)¹⁵

Nagu maapiirkondade aadlikud, võisid ka Liivimaa maavaimulikud tihti viidata pikale esivanemate reale – pastorikoht jäi sageli pikaks ajaks ühe ja sama perekonna kätte, sest pojad õppisid samuti pastoriks ja tütreid abiellusid pastoritega (Ungern-Sternberg 2003: 179; Lenz 1997: 159–160).¹⁶ Vestlus „Koduõpetajas” on üks varasemaid ja tähtsamaid tõendeid selle kohta, et aadli ja maapastorite tihe seos on kirjanduses tähtis. XVIII sajandil muutus see tärkavas baltisaksa ilukirjanduses (draamas, jutustustes ja romaanides) levinud kujundiks ja konventsionaalseks elemendiks. Lenz paikneb oma „Koduõpetaja” dialoogiga selle arengu alguses, ehkki veel selgete

¹⁵ Vt ka Ungern-Sternberg 2003: 178–179, 690 jm. Selline tabav lühikirjeldus struktuurse sarnasuse kohta on teaduskirjanduses haruldane. Wilhelm Lenz (1997) osutab oma 1953. aastal esmakordselt ilmunud põhjalikus käsitluses balti literaadiseisuse kohta pigem literaatide ja aadliseisuse erinevustele, mis hoolimata mitmekülgetest kontaktidest eksisteerisid.

¹⁶ Sellised vaimulikest esivanemate dünastiad on Baltikumis sagedased ja neid saab jälgida perekonnalugudes, vt näiteks Bergmann 1896. Ralph Tuchtenhagen (2008: 227) märgib, et vaimulikond määratleti ka Vene ülemvõimu ajal seisusena, kinnitades nende rootsiaegseid privileege, „mis tagas neile aadlile sarnased õigused, sh maksuvabastuse. Sotsiaalselt olid nad aadliga võrdsed või isegi paremas seisus, sest ei pidanud oma poliitilise representatsiooni jaoks esinduskulusid kandma”. Samal ajal osutab ta Liivimaa aadli võimu kasvule Rootsiga maareduktsiooni tühistamise tõttu Vene võimu poolt, nii et talupojad ja vaimulikud sattusid Liivimaa mõisates „uuesti otsesesse sõltuvusse aadlikest”, samas kui Eestimaal, kus Rootsi reduktsioonil oli palju väiksem mõju, püsisid vanad olud edasi (Tuchtenhagen 2008: 420).

märkidega mõõdukast valgustusest ja seisuslikest probleemidest. Selles väljendub varauusaegne humanistlik vaimuaadli diskursus, kui edumeelse meelegaadiga salanõunik nimetab (idealiseeritud) õpetlast inimeseks, „kes tunneb oma hinge aadellikust” ja eelistab seetõttu pigem surra kui loobuda oma põhimõtetest (Damm 1987, I kd: 50, 2. vaatus, 1. stseen).¹⁷ Ja see tähendab madalalpalgalist õpetajatööd täielikus sõltuvuses ja orjalikus kuuletumises. Stseeni huumor seisneb selles, et pärusaadel kiidab nüüd vaimuaadlit, samal ajal kui pastor literaadina esindab teatud mõttes aadliku positsiooni. Kaks meest ei jõua kokkuleppele, sest pastor rõhutab õpetlase isiklikku kasu aadli teenistuses pragmaatilisest seisukohast, st koduõpetajana. See on arusaadav, sest pikka aega olid just mõisnikud need, kes võtsid maapastoreid tööle ja tegid nendega, mida tahtsid. Patronaažisüsteem oli literaatide jaoks mõõdapääsmatu, kui sooviti paremat ametit saada. Aga patronaaž ja orjalik kuuletumine kuuluvad kokku. Selles mõttes ei vii vestlus kuhugi, sest mõlemal on õigus: salanõunik kurdab puuduste üle, samal ajal kui pastor rõhutab eelseid. On näha, et valgustusaegne murrang on küll arutusel ja algamas, kuid pole veel kuigi kaugele jõudnud. Neid kaht seisukohta ei ole võimalik ühendada.¹⁸

On oluline, et Lenz märkab ja kirjeldab siin aadli ja pastori omavahelist seotust. Lisaks sellele suhtele vastutasid mõlemad – kuigi seda näidendis ei käsitleta – maapiirkonna ülejäänud elanike eest: mõisnik materiaalselt ja otseselt, pastor nende hingeõnnistuse ja kristliku eluviisi eest. Vastastikune mõistmine ja teabe vahetamine oli alati vajalik, koostööst tõusis tulu.

„Koduõpetaja” tegevus toimub küll Ida-Preisimaal, mistõttu Lenz ei pidanud käsitlema ega saanud käsitleda aadli vastandust maapiirkondade mittede saksa elanikkonnale ega etnilis-keelelist mõõdet,¹⁹ ent näidendis kujutatud ühiskondlik struktuur on Liivimaaga võrreldav ning sündmustik põhineb ühel Liivimaa skandaalsel lool. Seega tuleb näidendit kindlasti mõista kui Liivimaa aadlile sihitud teost. Heinrich Bosse sõnul on Lenzil veel kaks teost, mis on suunatud Liivimaa aadlile. Esimeses neist, „Liguuria elaniku palve Liguuria aadlile” („Bittschrift eines Liguriers an den Adel von Ligurien”, 1776), mida Bosse on tutvustanud ja tabavalt lahti mõtestanud, käsitletakse aadli ja Liivimaa muutmist kultuursemaks tänu muusade saabumisele: Lenz soovib eelkõige aadlike laste harimist avalikes koolides, mitte koduõpetajate juures, ning aadli loobumist reisimisest ja nende ühiskondlikku tegevust kohapeal. See on reformidele üles kutsuv allegooriline kirjutis, mis õhutab aadlit tegutsema riigis patriootlikult ja valgustusajastu vaimus (Bosse 2018).²⁰ Ja teiseks, fragmentaarseks

¹⁷ Seose kohta vaimuaadliga vt Füssel 2013; Garber 1983, 1982.

¹⁸ Lenzi kaudselt pakutud lahendus seisneb selles, et aadlikud ei laseks oma lapsi enam ainult koduõpetajatel kasvatada ja harida, vaid saadaksid nad kooli ning tugevdaksid seeläbi oluliselt koolisüsteemi. Koduõpetuse ja kooliõpetuse konkurentsi kohta vt Bosse 2022: 54.

¹⁹ Lenz võis Ida-Preisimaa valida tegevuspaigaks sihilikult, et niimoodi loobuda vajadusest käsitleda etnilis-keelelist mõõdet ja vältida võimalikke pahandusi ühe liivimaise skandaali käsitlemisel. Sündmustiku teise ajastusse või teisele maale üleviimine oli siinses kirjanduses levinud juba hiljemalt XVII sajandil (Preisimaa kohta vt näiteks 1615–1616 loodud satiiri, Viiding, Daboliņš 2026: 276–281) ja ka XVIII sajandi rahvavalgustusliku kirjanduse kontekstis.

²⁰ Tekstis ei räägita kõrgharidusest ülikoolides, vaid vastandatakse avalikku kooliharidust koduõppele.

jäänud „Ühe noore aadliku L-i kirjad oma emale L-is“ („Briefe eines jungen L – von Adel an seine Mutter in L – aus ** in **“) 1770. aastatest: progressiivse meelelaadiga noor aadlik soovib selles kaotada Liivimaal pärisorjuse ja kujutab seda endale ette, kuid kardab samal ajal vastuseisu ega taha ka maal elada.²¹ Isegi kui teos on selgelt pooleli jäänud, näitab see, et Lenz tunnistab Liivimaa aadli tähtsust mitmes mõttes ja tahab, et see seisus oma kohustusi täidaks.

Kõige jõulisemalt avaldub Lenzi suhtumine aadlisse tema „Visandis mõningate põhimõtete kohta haridusest üldiselt, eriti aga aadli haridusest“ („Entwurf einiger Grundsätze für die Erziehung überhaupt, besonders aber für die Erziehung des Adels“) 1780. aastal (Damm 1987, II kd: 830–837). Täielikult aadli voorustele keskendunud, peaaegu panegüürlist kirjeldust võib mõista kui kandideerimisavaldust Peterburi kadetikorpusesse. Lenz kujutab ideaalse aadliku seisusliku kohustusena sõjaväeteenistust, mille õpilased peaksid omaks võtma. Ühiskondlikku ja õukondlikku poolt, mõisniku kohustusi ega ka „aadlikultuuri“ Lenz ei käsitle. Siiski soovitab ta aadlile lugemist:

Noor riigimees ja noor strateeg peavad mõlemad lugema, et näidete abil oma kujutlusvõimet ergutada, eriti kui suurte linnade rahuolukord ja meelelahutused neid närviliseks või ülbeks muudavad. Kuid neil peab olema keegi, kes koos nendega loeb, sest neil endal puudub eristusvõime, sest halvasti mõtestatud lektüür on juba põhjustanud kõige hävitavamaid tagajärgi [---]. (Damm 1987, II kd: 833)

Fantaasia võivad kergesti eksiteele viia, kui pidada kergekäeliselt ühiskonnale tervikuna kasulikuks miskit, mis lõppkokkuvõttes teenib vaid enda ambitsioone. Seetõttu tuleks õpetajaid julgustada esitama lugusid viisil, mis „saadab noori lugejaid eesmärgini ja innustab seda järgima“ (Damm 1987, II kd: 834). Selline seisukoht saab kuuluda üksnes aadlike õpetajast autorile, kes tahab oma teosega anda soovitusi iseendale. „Visandi“ väited on olulised mõistmaks Lenzi arusaama aadlist, kuid neid tuleb täiendada ja eritleda tema võimalikult paljude muude väljaütlemiste kontekstis.

Elulooline seos aadliga

Lenzi elu ja looming on tihedalt seotud: leidub tõendeid, et ta töötles oma näidendi-tes, jutustustes ja traktaatides mitmel viisil ümber enda kogemusi ja tegeles nendest lähtuvalt ka ühiskonna ja aadli probleemidega. Kuid millised olid tema enda kokkupuuted aadliseisusega?

Lenz ei olnud aadlik, ehkki ta oleks võinud selleks oma isa, Riia superintendendi Christian David Lenzi (1720–1798) ametikoha alusel tõusta. Maapastorite aadeldamine ei olnud üldse võimatu, kui mõelda näiteks vendadele Bergmannidele,

²¹ Tekst on avaldatud väljaandes Damm 1987, II kd: 827–830.

kes 1787. aastal tõusid Rooma riigiaadli hulka.²² Liivimaa superintendentidest olid aadeldatud vähemalt Hermann Samson (1579–1643) ja Zacharias Klingius (1603–1671); Andreas Virginius (1596–1664) pärines Pommeri aadlist (vt Võsa 2025), Johann Fischerile (1636–1705) läänistati Liepa (sks Lindenhof) mõis, Hermann Bruiningk (1675–1736) sai samuti aadlimõisa, nagu hiljem ka Karl Gottlob Sonntag (1765–1827). Seetõttu on peaaegu üllatav, et Lenzi isa ei tõstetud vaatamata kõrgeimale kiriklikule ametile aadliseisusesse. Ent tuleb arvestada, et vaimulikke aadeldati peamiselt Rootsi ajal ja Vene võimu ajal edutati teenistusaadlikke, nii et alates 1722. aastast said teenistusastmete tabeli alusel isegi riigi- ja linnaametnikest sekretärid aadlitiitli. Vene ajal vaimulikele aadlitiitlit üldjuhul ei antud.

Teadaolevalt oli Lenzil otsene side aadliga emapoolse vanaema Louise Marie von Rhadeni (Rohde) kaudu, kes pärines balti aadlist ja kes oli 1744. aastal abiellunud Liivimaa pastori Michael Ewald (Eobald) Neoknappiga (Wittkowski 1985: 226).²³ Jakobi ristsetel 17. jaanuaril 1751 kuulusid tema viie ristivanema hulka üsna kõrgest seisusest aadlikud:²⁴

- ülemsuperintendent Jakob Andreas Zimmermann (teda asendas esindajana Horlebusch);
- kolonelleitnant parun Otto Reinhold von Igelström, Selsau (läti Dzelzava) ja Kronenhofi (läti Kronamuiža) pärišhärä;
- rügemendi kirurg Gebhard Elert Horlebusch;
- assessoriproua Catharina von Tiesenhausen (lesk, sündinud von Berg auf Gravendahl);
- preili Helene von Berg, Erla (läti Ērgļi) maanõuniku tütar, esindaja preili Helene von Tiesenhausen, assessoriproua Catharina von Tiesenhauseni vanim tütar (Weinert 2003).

See silmapaistev seltskond oli tingitud isa ametist ja sotsiaalsest seisundist ning ilmestab maapastori ja aadli vahelist tavapärasest seost. Lenzide pere oli Igelströmi perega sõbralikes suhetes, nagu ilmneb ka Jakob Lenzi esimesest draamast „Haavatud peigmees” („Der verwundete Bräutigam”, 1766, esmatrükk 1845).²⁵

Teadaolevalt on näidendis kujutatud Jakobi ristivanema poja Reinhold Johann von Igelströmiga (1740–1799) päriselt toimunud sündmusi: ehkki ta sai oma teenri käe läbi raskelt haavata, suutis ta pärast kiiret paranemist siiski oma pruudiga abielluda.

²² 1787. aastal tõsteti vennad Balthasar, Liborius ja Gustav Bergmann Rooma (s.o Saksamaa) riigiaadlikeks ja nad said mõisaid osta. Gustav Bergmann (1749–1814) oli tihedates sidemetes Jakob Lenzi isa Christian David Lenziga. Vt Klöker 2016: 139–140.

²³ Neoknapp oli alates 1726. aastast pastor Vastseliinas (vt Ottow, Lenz 1977, nr 1276). Abielu peeti seisuslikult ebavõrdseks (*Mesalliance*) ning Lenz töötles selle ainese komöödiaks „Koduõpetaja”, vt Damm 1992: 10.

²⁴ Ristivanemate eri nimekujude kohta vt Blei 1913: 395. Selle järgi on nimed esitanud ka Damm 1992: 7–8, kusjuures Zimmermanni on seal ekslikult nimetatud üksnes „pastoriks”.

²⁵ Vrd Blum 1845; uusväljaanne Damm 1987, II kd: 7–39, 705–708; Müller 1993; Bosse 1997: 80–87; Freytag 2017: 51–55.

Kirjanduslike karakterite eeskujuks olnud aadlinoorukid Pöłtsamaa kreisist²⁶ olid noorele luuletajale tuttavad ja on teoses kergesti äratuntavad. Jakob viibis ilmselt ka Igelströmi ja Helene von Lauw' pulmas 1766. aastal Pöłtsamaa lossis. Ilmselt etendus sellel peol ka tema näidend või kanti ette vähemalt tema luuletus.²⁷ Üliõpilasena ja seejärel noorte parunite Friedrich Georgi (1751–1800) ja Ernst Nikolaus von Kleisti (1752–1787) saatjana sõlmis Jakob tihedaid, seisusepiiridest hoolimata ilmselt sõbralikke suhteid paljude aadlikega, kuid jäi oma seisuse ja rahaliste raskuste tõttu alati neist sõltuvaks ja seega alluvaks. Aadlikest sõjaväelaste saatjana osales ta vahetult nende igapäevaelus ning õppis aadlit sellestki küljest lähedalt tundma. Ta ei saanud neilt palka ja pidi kindlasti kannatama mõningaid alandusi, kuid tal oli oma elatis ja tal oli sellest kasu, kuna sai niimoodi juurdepääsu Strasbourgi ringkondadele. Oma kriitilist suhtumist parunite autusse käitumisse väljendas ta näidendis „Soldatid”.

Kontakt aadlikega mängis Lenzi elus ka edaspidi olulist rolli, mis ilmneb näiteks tema kirjavahetusest. Ainuüksi Sigrid Dammi väljaande järgi leidub Lenzi korrespondentsi hulgas 34 kirja aadlikelt ja aadlikele: Sophie von La Roche (snd Gutermann, 1731–1807) (9 kirja), krahv Friedrich Leopold zu Stolberg (1750–1819) (2), Heinrich Julius von Lindau (1754–1776) (5), Henriette von Waldner-Freundstein (abielus von Oberkirch, 1754–1803) (3), Charlotte Albertine Ernestine von Stein (snd von Schardt, 1742–1827) (5), Saksi-Weimari-Eisenachi hertsoginna Anna Amalia (snd von Braunschweig-Wolfenbüttel, 1739–1807) (2), Luise von Göchhausen (1747–1807) (1), Saksi-Weimari-Eisenachi hertsog Karl August (1758–1828) (1), Karl Ulysses von Salis-Marschlins (1728–1800) (1), paruness von Vietinghoff (1), Julie von Albedyll (1), krahv Friedrich von Anhalt (1732–1794) (2), parun Otto Wilhelm von Stiernhielm (1755–1829) (1).²⁸

Loomulikult erineb kirjavahetus adressaaditi vormilt, sisult ja kestuselt vägagi ning aadlikest adressaadid on erineva staatusega. Ent ehkki kirjavahetus vajab üksikasjalikumalt analüüsi, näitab ainuüksi adressaatide loetelugi, et Lenzil olid aadlikega laiaulatuslikud suhted. Mõne adressaadi puhul ei tundu aadliseisus mingit rolli mängivat, sest suhe põhines täiesti kirjanduslikel huvidel, samas kui teiste puhul oli taotletud või saadud soosing seotud just positsiooni ja seisusega. Aadel ja literaadid

²⁶ Lenzi näidendis kujutatud isikute ja nende omavaheliste suhete iseloomustust ning nende kirjanduslikustamist on käsitlenud Werner H. Preuß (1994). Vt ka Heinrich Bosse (2023) põhjalikku analüüsi Lenzi perekonna suhtlusvõrgustiku kohta Tartus ja selle ümbruses ning maa-aadli olulisusest selles võrgustikus.

²⁷ Näidendi ajaloolise tausta ja biograafiliste asjaolude kohta esineb ikka ja jälle eri arvamusi, sest varaseimad märkused selle kohta olid Karl Ludwig Blumil (1845) tehtud allikaviideteta ning küsimuses, kuidas Lenz tegelikku lugu muutis, lahknevad ka teose tõlgendajate arvamused. Sellest tuleneb omakorda ebakindlus, kas näidend tõepoolest pulmapidustustel ette kanti, nagu Blum väitis (vrd Preuß 1997). Juriidilisi ja konsistooriumi akte selle juhtumi ning Igelströmi perekonna kohta ei ole minu teada seni võrreldud.

²⁸ Need moodustavad selles 322 kirjaga enam-vähem täielikus väljaandes umbes kümme protsenti. Vanem väljaanne (Freye, Stammeler 1918, kordustrükk: Bern 1969) sisaldab 360 kirja. Täielikku ja ajakohast ülevaadet kirjavahetusest ja korrespondentidest ei ole. Kokku loetleb Franz Blei oma 1913. aasta väljaandes 542 kirja, mis on seotud Lenziga või tema kohta (Blei 1913: 395–411). Jacob Michael Reinhold Lenz Archiv Heidelberg ei too kirjavahetust internetiversioonis kahjuks eraldi kategooriana välja (vt <https://jacoblens.de>). Ka Anne D. Peiteri (2017: 243) järgi on Lenzi retseptiooni uurimisel tema kirju kaua eiratud.

käisid läbi sel viisil, kusjuures üleminek funktsionaalselt suhtelt seisuslike piiride raames (näiteks koduõpetajana või muu teenistujana, ka patrooniks olemise mõttes) valgustatud ja sõbralikule isiklikule suhtele võis olla sujuv. Valgustusaegne ühiskond tõi mõlemad kokku nii kirjandusavalikkuses kui ka seltskonnaelu sündmustel (vrd Dülmen 1986).

Lenzi kirjavahetus on ühtlasi rikkalik allikas, mis dokumenteerib otseseid isiklike kontakte aadlikega ja Lenzi (võimalik, et varjatud) hinnanguid ja arvamusi. Näiteks kirjutab ta 6. jaanuaril 1780 isale: „Tulin just krahv Manteuffeli juurest, kus me koos tema Tartus elava venna, tema naise ja lastega lõunatasime.” Seepeale räägitakse kohe muudest asjadest ja alles lõputervituses naaseb Lenz aadlike juurde: „Ka krahv Manteuffel tervitab koos oma suurepärase abikaasaga” (Damm 1987, III kd: 581–582). Pidusöögiseltskond selle pere juures on jäädvustatud ka Lenzi kirjas 1780. aasta novembris (Damm 1987, III kd: 624). Sellal oli Lenzil kõnealuse krahvi ja tema perekonnaga ilmselt tihedam side; külaskäik lõunasöögile oli tavalise seltskonnaelu osa.

Nagu näha, saab aadlikest korrespondentide funktsiooni hinnata alles siis, kui iga aadlikust kontaktisikut on analüüsitud kõigi kogutud tõendite alusel ühekaupa. Samasugust analüüsi vajab kogu Lenzi kirjavahetus, et saada ülevaade Lenzi suhtest aadliga nii kirjade hulga kui ka erinevate teemade esinemuse osas.

Teadaolevalt hõlmasid Lenzi otsesed isiklikud kokkupuuted ka pikemaid viibimisi aadlike juures, kes palkasid Lenzi koduõpetajaks. Näiteks oli ta 1780. aasta sügisel paar nädalat Ahja mõisas (sks Aya) kammerjunkur Heinrich von Lipharti juures. Samuti oli Lenz armunud aadlipreili Julie von Albedylli ja Henriette von Waldnerisse ning juba abielus olevasse Charlotte von Steini. Lenzi masendas see, et tal ei õnnestunud ühegagi neist aadlipreilidest ega nende tuttavatest abielluda – just siin olid takistuseks ilmselt ikka veel kehtivad seisuste piirid.²⁹ Lenzi jaoks oli seisuste vahe ebaoluline – seda arusaama toetasid ka valgustatud ringkonnad ning aadli ja literaatide seltskonnakultuur. Siiski ei tohi unustada, et silmapaistvad kirjanikud, kellega Lenz suhtles, olid enamjaolt kõrgetel ja väga kõrgetel ametikohtadel, mõni ka aadlik. Ilma ametikohata Lenz polnud aga mitte keegi. Ebakindel kirjanikuelu ei olnud piisav, et aadlikega kas või osaliseltki võrdseks saada. Selles mõttes nurjusid Lenzi kui mitteaadliku kavatsused mitte niivõrd seisusebarjääri tõttu, kuivõrd pigem tema võimetuse tõttu kohanduda ühegi ametikoha piirangutega, et saavutada vajalik hea maine ja rahaline jõukus, mis olid vajalikud aadeldamise poole püüdlevatele literaatidele.³⁰

Liivimaa ja Saksamaa aadlit eristas oluliselt see, et Liivimaal puudus peaaegu täiesti õukonnakultuur, seevastu Saksamaal oli paljudel vürstidel oma õukondlik kultuur, ehkki nende kirjanduslik aktiivsus erines märgatavalt. Lenz suhtles nii

²⁹ Vrd teosega „Metsavend: lisandus Wertheri kannatustele” („Der Waldbruder / ein Pendant zu Werthers Leiden”, Damm 1987, II kd: 380–412), milles noor peategelane Herz armub krahvinna Stellasse, kuid sotsiaalse distantsi tõttu julgeb ta ainult tema pildist unistada.

³⁰ Lenzi vendadel Johann Christianil (1752–1831) ja Carl Heinrich Gottlob (von) Lenzil (1757–1836) õnnestus 1793. aastal juristidena riigiteenistuses tõusta Vene teenistusaadli hulka (Bosse 2017: 2–3).

siin kui ka seal kirjandusest huvitatud ja kirjandusele avatud inimestega. Weimaris koges ta õukonda ja selle aadlikultuuri nii literaatidele positiivses kui ka negatiivses mõttes: kõik sõltus täiesti mainest ja teenetest ning valmisolekust alluda etiketile ja vürstlikele nõudmistele. Väljaspool kodumaad oli Lenz tuntud luuletaja, kes väärilis toetust ja oli seltskonnas oodatud, sest ta oli „kuulus Lenz”. Liivimaal jäi see pigem tagaplaanile. Seal oli ta alati ülemsuperintendendi poeg, austatud Lenzide perekonna liige, kellega hoiti seltskondlikke suhteid. Siin oli palju raskem oma kirjanduslikke ambitsioone ja teeneid esitleda, eriti kuna tema perekond neid pidevalt alavääristas.

Lenz on niisiis kuulus näide sellest, et Liivimaa ei olnud sel ajal ilmselgelt koht, kus saanuks end poeedina teostada, edukalt elada ja töötada. Piirangud ja intellektuaalne kitsikus olid liiga suured. Just väike, veel ilma ülikoolita Tartu linn oli talle määrava tähtsusega. Tallinnas ei olnud olukord ilmselt teistsugune. Palju suuremas Riias olid tingimused tõendatult paremad. Aga seal oli Herder, kes jõudis põhimõtteliselt samale järeldusele Liivimaa kohta kui Lenz: siin luuletaja ja kirjanikuna elamine ei olnud ehk täiesti võimatu, aga siinse kodanliku haritlaselu kontekstis lõppkokkuvõttes siiski liiga piirav ambitsioonikate vaimude jaoks. Nagu teada, ei suutnud Lenz kohaneda õpetlasametiga kaasas käivate piirangutega. Teised suutsid seda teha ja teostada end literaatidena – mõelgem näiteks Friedrich Konrad Gadebuschile, August Wilhelm Hupelile või Gustav von Bergmannile. Aga kas neid saab Lenziga võrrelda? Lenz oli luuletaja, kes määratles mõtlemise ja kirjandusloome vabadust eksistentsiaalselt. Teised eelnimetatud olid vaid haritud kirjamehed, kes arvestasid tegelikkusega ja olid tänu literaadi ametikohale rahaliselt ning sotsiaalselt kindlustatud. Lenzi nõudmised ulatusid aga kaugemale, sest ta tahtis olla või pidi oma loominguga olema sõltumatu ühiskonnast ja ametikoha piirangutest.

Ent just Liivimaa aadlikud olid need, kes nautisid suurimat vabadust, vähemalt juriidiliselt ja rahaliselt. Ja nii pakkuski Liivimaa kirjanduslugu järgneval ajal mõningaid näiteid just aadlisoost kirjanikest, kes eirasid väidetavaid piiranguid ja konventsioone. Lenz oli oma päritolu tõttu mainekast literaatide perest ja saanud tänu õpingutele juurdepääsu aadlile ning valgustajate seltskonnale. Tema avaldatud kirjutiste ja isikliku tegevuse tõttu võeti ta nendes ringkondades vastu ja teda hinnati. Kuid oma käitumisega, mida üha enam mõjutas halvenev vaimne tervis, ületas ta pidevalt piire, kaotas sümpaatiat ja usalduse, mida talle oli osutatud. Asjaolu, et paljud aadlikud toetasid teda sellest hoolimata pikka aega, tuleb näha kui tõendit põhimõtteliselt püsivast lugupidamisest. Oma roll oli ka sotsiaalsel vastutusel haige ees, mitte viimases järjekorras aadlike suhete tõttu Lenzide perekonna ja isaga.

Kokkuvõtteks

Lenzi teostes ja elus oleks veel palju avastada ja uurida, et valgustada täpsemalt aadli käsitlemist ja tähtsust kõigis selle tahkudes. Esialgse kokkuvõttega siin tehtud katsest läheneda sellele laiale valdkonnale võib öelda järgmist: Jakob Lenz oli oma elus ja tegevuses tihedalt seotud nii Liivimaa kui ka Saksa aadlikega. Tema aadlikust

vanaema, maaomanikest aadlikega suhtlev isa ja tema enda tegevus viisid ta kokku paljude tollaste aadlikega, võimaldades väga erineva intensiivsusega suhteid. Isiklikud suhted põhinesid eelkõige ühistel valgustusajastu ideaalidel ja ideedel, eriti ühistel kirjanduslikel huvidel. Lenz suhtus aadlisse küll kriitiliselt, kuid heatahtlikult. Ta ei olnud põhimõtteliselt vastu seisuslikule ühiskonnakorrale ega aadlile, kuid vaatas ilmselt seisuslike piiride taha, keskendudes rohkem inimesele kui indiviidile ja tema arenguvõimalustele, mille andsid suures osas ette ühiskond ja mida mõjutasid teised inimesed. Tema huvi keskendus eelkõige ühiskonna ülemkihtidele, kuhu kuulusid aadel, õpetlased-kirjanikud ja kõrgema klassi kodanikud, kes Liivimaal olid peamiselt saksa, aga ka vene keele ja kultuuri mõju all. Ta pööras pilgu inimlikult ühendavale ja pidas end selles kontekstis aadlikega võrdseks, kuid tal ei läinud tegelikes oludes seetõttu korda oma isiklikku elukorraldust edendada ega valgustusajastu ideaale realiseerida. Ta nägi karmistunud pärisorjusest tulenevaid probleeme ja töötas välja lahendused, mis põhinesid inimlikul mõistmisel – ka aadlike puhul, kellest osa oli valgustatusest kaugel ja püüdis pigem kaitsta oma seisuse sotsiaalset eraldatust ja võimu.

Oma kirjutistes ja näidendites kujutas Lenz seda lõhet progressiivse valgustusajastu ja konservatiivse reaktsioonilise aadli vahel suhteliselt tagasihoidlikult, kujutades aadlikke mitte ühekülgsest ja skemaatilise, vaid mitmekülgsest, nii heade kui ka halbade omadustega. Tema teostest tuntud aadlike ja literaatide rohke esindatus, eriti mõisnike ja maapastorite koostöö, mida Lenz oma kogemusest hästi tundis, sai hiljem Liivimaa lugude ja romaanide tüüposaks. Ta oli üks esimesi, kes andis sellele kirjanduslikule pildile XVIII sajandi keskpaigast alates Liivimaal uuesti kujunevas saksa kirjanduses otsustava kontuuri. Seega võib Lenzi pidada aktiivseks teerajajaks Liivimaa kirjandusloos kaldumisel „aadlimaastiku” poole, eriti kuna tema teosed levisid juba tema eluajal suhteliselt laialdaselt ja said positiivse vastuvõtu Saksa maalgi.

Saksa keelest tõlkinud
AIRA VÕSA ja KRISTI VIIDING

Artikkel on täiendustega tõlge saksakeelsest publikatsioonist „Jakob Lenz, der Adel und die literarische baltische Adelslandschaft“, mis ilmus 2023. aastal Nikola Rosbachi, Ariane Martini ja Georg-Michael Schulzi toimetatud kogumiku Lenz-Jahrbuch. Literatur – Kultur – Medien, 29. köites „Themenband: Lenz und Livland. Teil I“ (koost Liina Lukas, Hannover: Wehrhahn, lk 96–113). Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuur projekti PRG1926 „Kokkupuuted, üleminek, muutus: *nobilitas haereditaria ac litteraria* varauusaegse kirjanduse väljakujunemisel Poola ja Rootsi Liivimaal” raames. Autor ja tõlkijad tänavad retsensenti kõigi täiendustepanekute ja täpsustuste eest.

VEEBIVARA

Jacob Michael Reinhold Lenz Archiv Heidelberg. <https://jacoblens.de>

KIRJANDUS

- Bartlett, Roger 2003.** Johann Georg Eisen als Kritiker der livländischen Verhältnisse. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. (Frühe Neuzeit 87.) Koost Klaus Garber, Martin Klöker. Tübingen: Niemeyer, lk 409–419. <https://doi.org/10.1515/9783110950816.409>
- Bauer, Gerhard 2017.** Genie. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 428–434. <https://doi.org/10.1515/9783110237610-026>
- Bergmann, Ernst 1896.** Von unseren Vorfahren. Eine Familien-Chronik. I osa. Berlin: L. Schumacher.
- Blei, Franz (koost) 1913.** Jakob Michael Reinhold Lenz. Gesammelte Schriften. V kd. Schriften in Prosa. München–Leipzig: Müller.
- Blum, Karl Ludwig (koost) 1845.** Jakob Michael Reinhold Lenz, Der verwundete Bräutigam. Im Manuscript aufgefunden und herausgegeben von Karl Ludwig Blum. Berlin: Duncker und Humblot.
- Bosse, Heinrich 1997.** Lenz' livländische Dramen. – Literatur und Regionalität. (Studien zur neueren Literatur 4.) Koost Anselm Maler. Frankfurt am Main: Lang, lk 75–100.
- Bosse, Heinrich 2017.** Leben. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 1–34. <https://doi.org/10.1515/9783110237610-004>
- Bosse, Heinrich 2018.** Jakob Michael Reinhold Lenz: Bittschrift eines Liguriers an den Adel von Ligurien. Text und Kommentar. – Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 22.) Koost Liina Lukas, Michael Schwidtal, Jaan Undusk. Münster: LIT Verlag, lk 337–356.
- Bosse, Heinrich 2022.** Ständische Bildung in den russischen Ostseeprovinzen im 18. Jahrhundert. – Baltische Bildungsgeschichte(n). (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 78.) Koost Silke Pasewalck, Rūta Eidukevičienė, Antje Johanning-Ražienė, Martin Klöker. Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, lk 35–58. <https://doi.org/10.1515/9783110987133-003>
- Bosse, Heinrich 2023.** Das pastoral-soziale Netz in Dorpat (Tartu). – Lenz-Jahrbuch. Literatur – Kultur – Medien, kd 29, lk 47–69.
- Damm, Sigrid (koost) 1987.** Jakob Michael Reinhold Lenz, Werke und Briefe in drei Bänden. I–III kd. Leipzig: Insel-Verlag.
- Damm, Sigrid 1992.** Vögel, die verkünden Land. Das Leben des Jakob Michael Reinhold Lenz. (Insel Taschenbuch.) Frankfurt am Main: Insel-Verlag.
- Demuth, Volker 1994.** Realität als Geschichte. Biographie, Historie und Dichtung bei J.M.R. Lenz. (Epistemata. Reihe Literaturwissenschaft 123.) Würzburg: Königshausen und Neumann.
- Dülmen, Richard van 1986.** Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag.
- Freye, Karl; Stammler, Wolfgang 1918.** Briefe von und an J.M.R. Lenz. 2 kd. Leipzig: Wolff.

- Freytag, Julia 2017.** Dramen und Dramenfragmente. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost J. Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 47–128.
<https://doi.org/10.1515/9783110237610-006>
- Freytag, Julia; Stephan, Inge; Winter, Hans-Gerd (koost) 2017.** J.M.R.-Lenz-Handbuch. Berlin–Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110237610>
- Füssel, Marian 2013.** A struggle for nobility. 'Nobilitas literaria' as academic self-fashioning in early modern Germany. – Scholarly Self-Fashioning and Community in the Early Modern University. Koost Richard Kirwan. London: Routledge, lk 103–120.
<https://doi.org/10.4324/9781315607719>
- Garber, Klaus 1982.** Zur Statuskonkurrenz von Adel und gelehrtem Bürgertum im theoretischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts. Veit Ludwig von Seckendorffs „Teutscher Fürstenstaat“ und die deutsche „Barockliteratur“. – Daphnis. Zeitschrift für Deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit, kd 11, nr 1–2, lk 115–143.
<https://doi.org/10.1163/18796583-90000147>
- Garber, Klaus 1983.** Gelehrtenadel und feudalabsolutistischer Staat. Zehn Thesen zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der „Intelligenz“ in der Frühen Neuzeit. – Kultur zwischen Bürgertum und Volk. (Argument Sonderband 103.) Koost Jutta Held. Berlin: Argument-Verlag, lk 31–43.
- Garleff, Michael 1991.** Verlorene Welt und geistiges Erbe. Geschichtsdeutung deutsch-baltischer Schriftsteller. Siegfried von Vegesack und Gertrud von den Brincken. – Unerkannt und (un)bekannt. Deutsche Literatur in Mittel- und Osteuropa. (Edition Orpheus 5.) Koost Carola L. Gottzmann. Tübingen: Francke, lk 299–322.
- Garleff, Michael 2010.** Historische und sozialgeschichtliche Voraussetzungen für die literarische Kultur des Baltikums vor 1900. – Deutschsprachige Literatur im Baltikum und in Sankt Petersburg. (Literarische Landschaften 11.) Toim Carola L. Gottzmann. Berlin: Duncker und Humblot, lk 27–50.
- Guthke, Karl S. 1984.** Nachwort. – Jakob Michael Reinhold Lenz, Der Hofmeister oder Vorteile der Privaterziehung. Eine Komödie. Stuttgart: Reclam, lk 87–92.
- Hartmann, Stefan 1973.** Reval im Nordischen Krieg. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 1.) Bonn–Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv.
- Kagel, Martin 2017.** Militär. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 416–425.
<https://doi.org/10.1515/9783110237610-025>
- Klöker, Martin 2016.** Bergmann, Gustav von: Pastor, Schriftsteller, Volksaufklärer. – Ostdeutsche Gedenktage 2014. Persönlichkeiten und Historische Ereignisse. Koost Ernst Gierlich. Bonn: [s. n.], lk 138–143.
<https://kulturstiftung.org/biographien/bergmann-gustav-von>
- Lenz, Jacob Michael Reinhold 2003.** J.M.R.L. (Liivimaa klassika.) Toim Vahur Aabrams, tlk V. Aabrams, Ain Kaalep, Vilja Kiisler, Nele Lopp, Liina Lukas, Liina Sumberg, Mari Tärvas, Ida Tuul, Urmas Tõnisson, Jaan Undusk. Tallinn: Huma.
- Lenz, Wilhelm 1997.** Die Literaten. – Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Koost Wilfried Schlau. Köln: Mare Balticum, lk 139–184.
- Lukas, Liina 2006.** Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. (Collegium litterarum 20.) Tartu–Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond.

- Lukas, Liina 2021.** Medien der literarischen Kommunikation im Baltikum um 1800. – Medien der Aufklärung – Aufklärung der Medien. Die baltische Aufklärung im europäischen Kontext. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 86.) Koost L. Lukas, Silke Pasewalck, Vinzenz Hoppe, Kaspar Renner. Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, lk 129–153.
<https://doi.org/10.1515/9783110774399-008>
- Müller, Maria E. 1993.** „Der verwundete Bräutigam“. Bemerkungen zu einem Jugenddrama von Jakob Michael Reinhold Lenz. – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien, kd 3, lk 7–33.
- Ottow, Martin; Lenz, Wilhelm (koost) 1977.** Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Köln–Wien: Böhlau.
- Peiter, Anne D. 2017.** Briefe. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 242–257.
<https://doi.org/10.1515/9783110237610-010>
- Preuß, Werner H. 1994.** Der Oberpahlener Kreis. Bausteine zur Biographie des jungen Lenz. – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien, kd 4, lk 69–80.
- Preuß, Werner H. 1997.** Aus den Memoiren des „Verwundeten Bräutigams“ Reinhold Johann von Igelström (1740–1799). – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien, kd 7, lk 89–100.
- Rauch, Georg von 1969.** Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. [Reprograafileline uustrükk 1943. aastal Essenis ilmunud väljaandest.] Hildesheim–New York: G. Olms.
- Schulz, Georg-Michael 2017.** Gesellschaftskritik. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, Hans-Gerd Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 333–341.
<https://doi.org/10.1515/9783110237610-017>
- Skersil, Gabriele 1944.** Adel und Bürgertum bei Lessing und Lenz. Diss. phil., Universität Wien.
- Tuchtenhagen, Ralph 2008.** Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 5.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ungern-Sternberg, Armin von 2003.** „Erzählregionen“. Überlegungen zu literarischen Räumen mit Blick auf die deutsche Literatur des Baltikums, das Baltikum und die deutsche Literatur. Bielefeld: Aisthesis-Verlag.
- Viiding, Kristi; Dāboliņš, Viktors 2026.** Liivi- ja Kuramaa aadlike kirjanduslik enesekuvand XVII sajandi pilkeluules. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 275–291.
<https://doi.org/10.54013/kk820a1>
- Voit, Friedrich 1992.** Nachwort. – Jakob Michael Reinhold Lenz, Werke. (Universal-Bibliothek 8755.) Koost Fr. Voit. Stuttgart: Reclam, lk 559–604.
- Vösa, Aira 2025.** *Ehre verlohren, alles verlohren.* *Academia Gustaviana* professor Andreas Virginius oma aadliau kaitsmas. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 9–27.
- Weinert, Gesa 2003.** „... und ich, ich sey Jacob.“ Der Taufeintrag von J.M.R. Lenz im Kirchenbuch von Seßwegen. – Lenz-Jahrbuch. Sturm-und-Drang-Studien, kd 8/9 (1998/99), lk 83–97.
- Winter, Hans-Gerd 1987.** J. M. R. Lenz. (Sammlung Metzler 233.) Stuttgart: Metzler.

Winter, Hans-Gerd 2017. Lenz in der Wissenschaft. – J.M.R.-Lenz-Handbuch. Koost Julia Freytag, Inge Stephan, H.-G. Winter. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 479–523.
<https://doi.org/10.1515/9783110237610-031>

Wittkowski, Wolfgang 1985. Lenz, Jakob. – Neue Deutsche Biographie. 14. kd. Laverrenz – Locher-Freuler. Toim Fritz Wagner, Hans Körner, Hans Jaeger, Franz Menges, Friedrich Nemeč, Christoph Schwingenstein, Heinz Walter. Berlin: Duncker und Humblot, lk 226–231.

Martin Klöker (sünd 1966), PhD, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjandus-instituudi juhtivteadur (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), martin@instlit.ee

Jakob Lenz, the nobility, and the Baltic literary landscape of nobility

Keywords: noble literature, early modern period, Livonia, Enlightenment

The nobility has played a central role in Baltic literature since the 18th century, and even more so in the 19th and 20th centuries. On the one hand, there is a disproportionately high number of aristocratic authors – especially women. On the other hand, the nobility is portrayed in literature in a wide variety of ways: as individuals and social groups, as landowners and rulers of peasants, and as enlightened or unenlightened. This article explores how Jakob Lenz (1751–1792) and his works contribute to this tradition. His works clearly demonstrate a broader literary and critical interest in the nobility and its social world, as evidenced, for example, by the character of the Hofmeister, through whom, according to Guthke, Lenz depicts the aristocratic milieu as “almost caricatured to the point of the bizarre”. However, the question arises as to how such literary portrayal relates to Lenz’s own life and, more specifically, to his personal experiences in Livonia.

Martin Klöker (b. 1966), PhD, Under and Tuglas Literary Institute of the Estonian Academy of Sciences, Leading Research Fellow (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), martin@instlit.ee

Hinnang Eesti teismeliste sõnamoodustuses

LOVIISA MÄND

Uute keelendite allika ja maaletoojana on teismeliste keel üha enam uurijate tähelepanu pälvinud. See erineb ühiskeelest peamiselt (võõrmõjulise) sõnavara poolest; keelelist sisendit saadakse eeskätt sotsiaalmeediast ja suhtlusrakendustest (Praakli 2022). Teismelised suhtlevad palju digikeskkondades, kus nende keeletekasutus on loov ja sageli normivaba ning keelendid levivad sõltumata asukohast (Vihman jt 2022: 295) – ilmselt see ongi paljude keelemuutuste põhjus. Siiaamaani on suurem jagu teismeliste keeletekasutuse uurimusi keskendunud laenamisele, sh koodivahetusele. Laenamise kõrval, ja sellest mitte täiesti sõltumatult, tekib keelde uusi sõnu sõnamoodustuse kaudu, seega on oluline mõista, mis protsessid sõnade kujunemist suunavad.

Vaatlen artiklis teismeliste sõnamoodustuse üht seni alauritud aspekti – nimelt seda, kuidas teismelised väljendavad sõnamoodustuse abil eri tüüpi hinnanguid ehk millised hinnangufunktsioonid esile tulevad. Funktsioonide määratlemisel toetun Nicola Grandi ja Livia Körtvélyessy (2015) hinnangumorfoloogia käsitlusele ja „Eesti grammatika” (EG 2023) sõnamoodustuse osas ning Reet Kasiku „Sõnamoodustuses” (2015) kirjeldatud hinnangutüüpidele. Neid allikaid kombineerides võtan vaatluse alla suuruse, intensiivsuse, vanuse, lembuse, halvustuse ja autentsus-/prototüüpsushinnangu väljendamise. Selgitan välja, milliseid neist funktsioonidest leidub Eesti teismeliste keeles ja milliste konstruktsioonidena need sõnamoodustuses väljenduvad. Uurimuse keelematerjal pärineb projekti „Teismeliste keel Eestis” (TeKE) raames loodud netikeelekorpusest (Vihman jt 2023).

1. Hinnangumorfoloogia ja hinnangukonstruktsioonid

1.1. Grandi ja Körtvélyessy hinnangumorfoloogia

Keelelise hinnangu andmist on määratletud kui mentaalset toimingut, mis peegeldab objekti või sündmuse väärtust kõneleja või kirjutaja silmis: see põhineb hindaja isiklikel kogemustel, vaadetel või üldistel väärtushinnangutel ning on seega subjektiivne, mitte objektiivne (Dressler, Merlini Barbaresi 1994: 153). Grandi ja Körtvélyessy (2015) hinnangumorfoloogia käsitluses hõlmab keeleline hinnang ka kvantitatiivseid parameetreid, nagu füüsiline suurus ja vanus.

Hinnangumorfoloogia (ingl *evaluative morphology*) on modifitseeriva sõnamoodustuse alaliik, mis kuulub esmajoones pragmaatika valdkonda, täpsemalt morfopragmaatikasse. See hõlmab morfoloogilisi protsesse, mille saadusi

nimetatakse hinnangukonstruktsioonideks¹ (*evaluative constructions*; Grandi 2002; Grandi, Körtvélyessy 2015).

Hinnangukonstruktsioon on kompleksõna ehk mitmemorfeemilise tüvega sõna, mis kannab deskriptiivset ja/või kvalitatiivset hinnangut. Deskriptiivsed ehk kvantitatiivsed hinnangukonstruktsioonid (*väike+laps*) väljendavad objektiivset hinnangut kellegi või millegi suuruse või vanuse kohta. Kvalitatiivsed hinnangukonstruktsioonid (*laps+u+ke*) seevastu annavad edasi väärtushinnangut, afektiivset suhtumist (nt lembust või põlgust), pragmaatilist leevendust või rõhutavad intensiivsust, sotsiaalset staatust või autentsust (vt tabelit 1). (Grandi, Körtvélyessy 2015: 10–11)

Ehkki hinnangukonstruktsioonid erinevad keeliti, on nende määramise kriteeriumid keelteülesed. Konstruktsiooni saab lugeda hinnanguliseks, kui on täidetud järgmised tingimused: 1) sellel on alussõnaga võrreldes uus väärtus ehk tekkinud on nihe mõttelise hinnanguskaala positiivse või negatiivse tipu poole – nagu konstruktsioonis *väike+laps* on lapsest saanud väiksem (noorem) laps; 2) see sisaldab vähemalt a) standardväärtuse selgesõnalist väljendust sõna või sõnatüvega (*laps*) ja b) nihet põhjustavat keelelist elementi ehk hinnangumarkerit (*väike-*). (Grandi, Körtvélyessy 2015: 13)

Tabel 1. Grandi ja Körtvélyessy (2015: 9–10, 200) hinnangufunktsioonid.²

	Hinnangufunktsioon	Näide
deskriptiivne	kvantiteedi vähendamine	slovaki <i>dom-ček</i> [maja-DIM] 'väike maja, majake'
	kvantiteedi suurendamine	itaalia <i>ragazz-one</i> [poiss-AUG] 'suur poiss'
	vanuse rõhutamine	telugu <i>kooti-pilla</i> [ahv-DIM] 'noor ahv'
kvalitatiivne	aprosimatsioon/kahandus/leevendus	katalaani <i>hor-eta</i> [tund-DIM] 'tunnike', baski <i>gorri-xka</i> [punane-DIM] 'punakas'
	intensiivistamine	itaalia <i>campion-issimo</i> 'tšempion-sup', gruusia <i>axal(t)-axali</i> 'täiesti uued, uhiuued'
	lembus	bulgaaria <i>brát-če</i> [vend-DIM] 'vennake'
	hüpokorism	slovaki <i>Eva > Evka</i>
	sotsiaalse positsiooni rõhutamine	kreeka <i>ypallil(os)-ara</i> [töötaja-AUG] 'tähtis töötaja'
	põlgus	itaalia <i>govern-icchio</i> [valitsus-PEJ] 'väga halb valitsus'
	autentsus/prototüüpsus	itaalia <i>burro burro</i> 'ehtne, päris või'

1.2. Hinnangufunktsioonid eesti keelekirjeldustes

Grandi ja Körtvélyessy liigitus kattub suures osas eesti keele hinnangusõnade moodustamise kirjeldustega. Eesti allikate (EKK 2007; Kasik 2015; EG 2023) järgi hõlmab modifitseeriv moodustus nimisõnade puhul mõõtu, väärtust ja sugu ning omadusõnade puhul omaduse intensiivsust ja vastandväärtust.

¹ Ehkki Grandi ja Körtvélyessy kasutavad terminit *hinnangukonstruktsioon*, ei kuulu nende käsitlus konstruktsioonigrammatika raamistikku.

² Tabelis on hinnangufunktsioonide illustreerimiseks toodud Grandi ja Körtvélyessy (2015: 9–10) koondatud näited, mis pärinevad eri autorite artiklitest samas kogumikus.

Väiksema **möödu** rõhutamiseks on eesti keeles järgmised sõnamoodustuslikud võimalused: a) deminutiivliide *-ke(ne)* (*toolike*); b) liitsõna laiendosad, näiteks *pisi-* ja *väike-* (*väikeauto*) ja c) vöörprefiks, näiteks *mini-* (*minikleit*). Suurema möödu väljendamiseks kasutatakse tüüpiliselt a) liitsõna eesosi *suur-*, *hiigel-* jne (*suurriik*, *hiigelehitis*); b) vöörprefikseid *mega-* ja *maksi-* (*megäiritus*, *maksiseelik*) või c) augmentatiivset liidet *-kas* (*jurakas*, *jömakas*). Kõigi mainitutega kaasneb sageli afektiivne suhtumine. (EKK 2007; Kasik 2015: 240–242; EG 2023: 371–372)

Omaduse vähest **intensiivsust** väljendatakse a) tuletusliidetega *-ke(ne)* (*kergeke*), *-kas* (*hapukas*), *-jas* (*mörkjäs*), *-ldane* (*pikaldane*), *-lane* (*haiglane*), *-lik* (*piklik*), *-ik* (*ümarik*); b) liitelaadsete osistega *-võitu* (*kauavõitu*), *-ohtu* (*poisiohtu*) ja *-poolne* (*õnnetupoolne*); c) liitsõna laiendosaga, näiteks *vähe-* (*vähemagus*), *kesk-* (*keskkõrge*), *pool-* (*poolametlik*). Intensiivistavat tähendust väljendavad a) liitsõna laiendosad *ürg-* (*ürgandekas*), *puht-* (*puhtisiklik*), *ime-* (*imeilus*), *ropp-* (*roppkallis*), *puru-* (*puru-rikas*), *lõpp-* (*lõppilus*), *sig-* (*sigahäa*) jne; b) vöörprefiks *super-* ja *mega-* (*superigav*, *megauhke*) ning c) tüvekordus ehk reduplikatsioon (*sinisinine*). (Kasik 2015: 342–346; EG 2023: 421–424)

Objektiivset institutsionaalset **väärtust** annavad edasi liitsõna laiendosad, näiteks *pea-* (*peamees*), *kesk-* (*keskjaam*), *alam-* (*alamkoda*), *ülem-* (*ülemvõim*). Mentaalset hinnangut kannavad laiendosad *tipp-* (*tippjuht*), *super-* (*superõpetaja*), *üli-* (*üliinimene*), *padu-* (*padujoodik*), *liba-* (*libajurist*), *värd-* (*värdseadus*). (Kasik 2015: 246–248; EG 2023: 374–376)

Afektiivset hellitavat või halvustavat suhtumist väljendavad deminutiivliidet *-ke(ne)* ja *-u* (*emake*, *poju*, *vennike*). Afektiivne lisavarjund on sageli ka möötu tähistataval kinnistüvedel, näiteks *pisi-*. (Kasik 2015: 241; EG 2023: 371–372) Halvustuse väljendamisele võivad kaasa aidata negatiivse tähendusega tüvele liituvad *-is* ja *-rd* (*lõhverdis*, *juhmar*) (EKK 2007).

Grandi ja Körtvélyessy (2015) funktsioonid, mida EG modifitseeriv sõnamoodustus ei hõlma, on hüpokorism, autentsus/prototüüpatus ja vanuse rõhutamise. Viimast Kasik (2015: 239) siiski mainib, tuues näiteks mutatiivse ja modifitseeriva moodustuse piirimaile jäävad liitsõnad *vanamees*, *noormees* ja *kassipoeg*. Autentsus-/prototüüpatushinnangu puudumine eesti keelekirjeldustest ei tähenda, et seda eesti keeles ei esine. Kuna prototüüpatus on maailma keeltes üsnagi levinud hinnangufunktsioon (vt Jurafsky 1996: 548–549; Bauer 1997: 540; Ghomeshi jt 2004; Martin, White 2005; Grandi, Körtvélyessy 2015), võib selleteemaliste käsitluste puudumine eesti keele kohta olla lihtsalt uurimislünk. Prototüüpatushinnanguga hinnatakse miteskalaarseid nähtusi, nagu need oleksid astmelised, et väljendada, et miski on kategooria väga tüüpiline esindaja (Martin, White 2005: 137). Lähtudes James R. Martini ja Peter R. R. White'i (2005) teooriast ning kasutades näiteks Grandi ja Körtvélyessy (2015: 10) esitatud väljendit *burro burro* 'või või', võib järeldada, et prototüüpatushinnang toimib nimisõnade puhul sarnaselt omadussõnade intensiivsushinnanguga – see võimaldab väljendada tähistatule iseloomulike omaduste määra.

Eri tüüpi hinnangute vahelised piirid pole sageli selgelt määratletavad: mõni Grandi ja Körtvélyessy funktsioon jaguneb EG kirjelduses mitmeks alamrühmaks, mõni aga haakub eri funktsioonidega. Näiteks peaks EG-s käsitletud institutsio-

naalse väärtuse väljendamine (*peaarst, keskvalitsus*) kuuluma deskriptiivse hinnangu alla, kuna on sisult objektiivne, kuid teisalt on see seotud Grandi ja Körtvélyessy sotsiaalse positsiooni rõhutamise funktsiooniga. Viimane omakorda kattub osaliselt EG-s kirjeldatud mentaalse väärtuse funktsiooniga, vrd kreeka *ypallil(os)-ara* 'tähtis töötaja' (sotsiaalse positsiooni rõhutamine) ja *tippjuht* (mentaalse väärtus). EG mentaalne väärtus (*tippjuht, suurkirjanik*) näib aga mahtuvat Grandi ja Körtvélyessy intensiivsuse funktsiooni alla (vrd nende itaalia näitega *campion-issimo* [tšempion+sup] 'suur tšempion'), samas kui EG intensiivistamise funktsioon puudutab vaid omadussõnu. Mentaalne väärtus võib EG järgi olla ka negatiivne (*vård-seadus*), mis kuuluks Grandi ja Körtvélyessy liigituses halvustuse funktsiooni alla (vrd nende itaalia näitega *govern-icchio* [valitsus-PEJ] 'väga halb valitsus'). Grandi ja Körtvélyessy hinnangufunktsioonide ning EG põhjal tuletatud funktsioonide koondliigitus on esitatud tabelis 2.

Tabel 2. Grandi ja Körtvélyessy (2015) hinnangufunktsioonide ning EG (2023) põhjal tuletatud funktsioonide koondliigitus.

Hinnangufunktsiooni nimetus	Hinnangufunktsiooni kirjeldus
tavapärasest väiksem mõõt	Grandi ja Körtvélyessy <i>kvantiteedi vähendamine</i> = EG <i>väiksem mõõt</i>
tavapärasest suurem mõõt	Grandi ja Körtvélyessy <i>kvantiteedi suurendamine</i> = EG <i>suurem mõõt</i>
kasvav intensiivsus	Grandi ja Körtvélyessy <i>intensiivsus</i> (nii omadus- kui ka nimisõnadega) + EG <i>intensiivsuse rohkus</i> (omadussõnadega)
kahanev intensiivsus	Grandi ja Körtvélyessy <i>aproksimatsioon, kahandamine, leevendamine</i> (nii omadus- kui ka nimisõnadega) + EG <i>intensiivsuse vähesus</i> (omadussõnadega)
lembus	Grandi ja Körtvélyessy <i>lembus</i> = EG <i>hellitus</i>
halvustus	Grandi ja Körtvélyessy <i>põlgus</i> = EG <i>halvustus</i> + EG <i>negatiivne mentaalne väärtus</i>
positiivne mentaalne väärtus	Grandi ja Körtvélyessy <i>sotsiaalse positsiooni väljendamine</i> = EG <i>positiivne mentaalne väärtus</i>
vanus	Grandi ja Körtvélyessy <i>vanus</i> (vrd Kasik 2015: 241, <i>vanus</i>)
autentsus/prototüüpsus	Grandi ja Körtvélyessy <i>autentsus/prototüüpsus</i>
hüporisim	Grandi ja Körtvélyessy <i>hüporisim</i>

1.3. Levinuimad hinnangukonstruktsioonid

Keelteüleselt on levinuimad sõnamoodustusviisid produktiivsuse järjekorras sufiksituletus ja liitsõnamoodustus, millele järgnevad reduplikatsioon, prefiksituletus ja konversioon ehk nulltuletus (Štekauer jt 2012). Eesti keele sõnamoodustuses domineerivad samuti liitsõnamoodustus ja sufiksituletus (Kasik 2015: 66). Omaprefikseid eesti keeles ei ole – kui ehk välja arvata *eba-* ja *mitte-*, kuid prefiksituletuse sarnane on liitsõna ja tuletise piirimaile jääv prefiksoidiga sõnamoodustus (*üli+odav, ala+mööduline*) (Kasik 2015: 105–106).

Hinnangusõnade valdavaim moodustusviis keelteüleselt on Pavol Štekaueri (2015: 59) järgi samuti sufiksituletus (kõige sagedasemad on deminutiivid), levinud

on ka reduplikatsioon ning prefiksituletus, kuid liitsõnamoodustust esineb tema liigituse kohaselt hinnangumorfoloogias suhteliselt harva ning konversiooni üldse mitte. Eesti keelega seda üldjaotust võrrelda ei saa, kuna mitmeid sõnu, mida paljudes keeltes liigitatakse prefiksituletisteks, käsitletakse eesti keelekirjeldustes liitsõnadena (nt *pisi-*, *väike-*, *tipp-*, *üli-*algulisi sõnu). Seega võib hinnangumorfoloogias liitsõnamoodustuse osakaal näida väiksem mitte niivõrd liitsõnade harulduse, kui-võrd liigituserinevuse tõttu.

1.3.1. Deminutiivid

Deminutiiv on paljudes keeltes funktsioonide poolest mitmekesine hinnangukonstruktsioon. Eesti keele väljendatakse deminutiivsust põhiliselt kahe liite abil: *-u* (nt *poju*, *kutsu*) ja *-ke(ne)* (nt *kallikene*). Väga üldiselt jagab eesti kirjeldav keeleteadus deminutiivvormide funktsioonid nii: *u*-liitega deminutiivid väljendavad helilitavat suhtumist, *ke(ne)*-deminutiivi funktsioon oleneb sellest, kas seda kasutatakse elusolendi või elutu objekti kohta. Esimesel juhul on deminutiivliite esmane funktsioon hellitus (nt *koerake*), teisel juhul füüsilise väiksuse rõhutamine (nt *toolike*), sageli afektiivse lisavarjundiga. (EG 2023: 371; Kasik 2015: 240–241) Lisaks võib deminutiivil mõnikord olla negatiivne tähendus, nagu sõnades *vennike*, *mehike* ja *võsuke* (EKSS; EG 2023: 371; Kasik 2015: 241). Liitega deminutiivide kõrval esineb eesti keeles liiteta vorme, nagu tüve modifitseerimise teel saadud *vissi* < *vasikas*, liidet ära jättes saadud *hobu* < *hobune* ja gemineerunud *emme* < *ema* (Saareste 1938, 1940; Kehayov, Blokland 2007).

Senikirjeldatu lähtub eeskätt vormipõhisest vaatenurgast, kus deminutiivide funktsioone vaadeldakse liitest lähtudes. Teistsuguse vaate annavad funktsioonipõhised käsitlused, mis kirjeldavad deminutiivide tähenduslikku mitmekesisust üksikasjalikumalt ning toovad traditsiooniliste põhikategooriate kõrval esile rohkelt täpsemaid varjundeid. Eesti deminutiive on kirjeldatud universaalsete mudelite järgi (Jurafsky 1996; Ponsonnet 2018) ja leitud, et need võivad lisaks põhitähendustele väljendada suurt hulka spetsiifilisemaid tähendusi (Kehayov, Blokland 2007; Saar, Todesk 2023; Mänd 2024). Sellised tähendused on tüübiline väiksus (*saiake* 'väikest tüüpi sai'), imitatsioon (*linnuke* 'kirjamärk ^v'), aproksimatiivsus (*pehmeke* 'pehmevõitu'), intensiivsus (*nooruke* 'verinoor'), osa mingist hulgast (*sõnake* 'natuke juttu (sõnu)'), seotus alusmõistega (*märjuke* 'alkohoolne jook') ja leevendus (*nädalake* 'ainult nädal') (Mänd 2024).

Mitmed siinkirjeldatud deminutiivifunktsioonid kattuvad Grandi ja Körtvélyessy (2015) esitatud hinnangufunktsioonidega (vt tabelit 1), mis võimaldab käsitleda deminutiivi kui üht kesket hinnangukonstruktsiooni.

1.3.2. Reduplikatsioon

Reduplikatsiooni ehk tüve või selle häälikute kordust on peetud üheks primitiivsemaks ja vanemaks vahendiks millegi suuremana näitamiseks või võimendamiseks (Wundt 1904: 637; Niilus 1938: 229). Seda kinnitavad ka võrdlemisi piiratud morfo-

loogiaga viipekeelte ja pidžinite andmed (vt Turchetta 2015). Reduplikatsiooni prototüüpne tähendus on intensiivistamine (leivu *illu-ilus* 'väga ilus', Niilus 1938: 226; baski *isil-isilik* 'väga vaikselt', Artiagoitia 2015: 203). Kuid see võib täita ka teisi funktsioone, nagu suuruse vähendamine (heebrea *zanav* 'saba' > *znavnav* 'väike saba', Faust 2015: 239), intensiivsuse kahandamine (leivu *pali-pallas* 'üsna paljas', Niilus 1938: 226) ja autentsuse või prototüüpsuse väljendamine (itaalia *burro burro* 'päris või'; Grandi, Körtvélyessy 2015: 10). (Štekauer 2015: 49–51)

Ehkki reduplikatsioon ei näi olevat morfoloogiline nähtus (eriti *burro burro* tüüpi näidete puhul), võib sõnakordust siiski pidada tavaliseks morfoloogiliseks protsessiks, mitte pelgalt süntaktiliseks, diskursiivseks või fonoloogiliseks korduseks. See on võrreldav liitelise tuletusega, kuid liite asemel on hoopis alussõna või tüveosa kordus (vt Ghomeshi jt 2004: 341–342).

Eesti keeleteaduses on reduplikatsiooni kui hinnanguväljendajat käsitletud ainult selle intensiivistava funktsiooni perspektiivist (Wiedemann 1973; Mägiste 1928; Niilus 1938; Erelt 1986, 1997), lastele suunatud kõnes on vaadatud ka muid suhtluseesmärke (Argus 2005). Valter Niiluse (1938: 229) järgi on reduplikatsioonil eesti keeles „kvaliteeti intensiivistav ja kvantiteeti augmenteeriv ülesanne” – viimase kohta ei too ta aga ühtegi näidet. Vanematest uurimustest leiab reduplikatsiooni näidetena peamiselt tüvekordusi, kus esiosaks on häälikuliselt ajendatud osis (Mägiste 1928, *häälsümboolsed noomenid*; Niilus 1938, *sõna esiosa kordamine*). Sellised on näiteks *udu-üz* (Wiedemann 1973: 1242), *vihù vîmene* (Mägiste 1928: 225), *võhivõõras* ja *veri yëras* (Niilus 1938: 230). Mainitud on ka keelendeid, milles ei kordu ainult tüvehäälik(ud), vaid terve tüvi või tüveosa: *kahi kahekesi*, *máge mákus* (Niilus 1938: 230).

Mati Erelt (1986) nimetab reduplikatiividena juba ka selliseid vorme, milles kordub terve tüvi (*suur-suur*). Vormi järgi jagab Erelt (1986: 114–115) reduplikatiivid kolmeks: 1) omadussõna täielik kordamine (*vana-vana mees*), 2) määraadverbi täielik kordamine (*väga-väga ilus tüdruk*) ja 3) omadussõna algusosa kordamine (*sini-sinised silmad*), kusjuures intensiivistavaks nimetab ta ainult viimast.³ Hiljem on ta intensiivistava reduplikatsiooni nimetuse laiendanud ka kahele esimesele tüübile (vt Erelt 1997). Uuemad kirjeldused (Kasik 2015: 346; EG 2023: 424) mainivad samuti reduplikatsiooni intensiivistamisvõttena: üks variant omadust intensiivistada on tüvekordus (*pisipisike*), teine algriimilaadne reduplikatsioon (*võhivõõras*, *uhuuus*), mis sarnaneb varasemate uurimuste „häälsümboolsete noomenitega”.

1.3.3. Intensiivsusprefiksoidid

Intensiivsuse väljendamiseks kasutatakse ka intensiivsusprefiksoide. Nende hulka kuuluvad võõrliited *mega-* ja *super-*, aga ka näiteks eesti kinnistüvi *üli-*. Neid poolliiteid on eesti keeles üsna palju uuritud (Niilus 1938; Vare 2012; Kasik 2013, 2015;

³ Tegelikult esitab Erelt ka neljanda tüübi, samatähenduslike või tähenduselt lähedaste, kuid vormilt erinevate sõnade kordamise: *pisitilluke*, *roppmust*, *tibatilluke*, *kibekiire*, *üleüldine* jne. Neil puhkudel aga reduplitseeritakse enamasti vaid tähendust, seega ei loe ma neid näiteid morfoloogiliseks reduplikatsiooniks.

Kotilainen 2014; Kiik 2021), kuid nende nimetuses ja klassifikatsioonis ei ole saavutatud üksmeelt ega selgust. Niiluse (1938: 231–232) käsitluses on rõhutavad sõnaosad, nagu *puru-*, *püsti-*, *maru-*, *tuli-*, „intensiivsust suurendavad partiklid” või „intensiivistavad-augmenteerivad partiklid”. Silvi Vare (2012) käsitleb eestikeelsete esiosadega moodustatud sõnu (nt *pururikas*) liitsõnadena ja võõrprefiksiteta moodustatud sõnu (nt *superkallis*) prefiksituletistena. Üsna piiritlemata on Kasiku (2013, 2015) määratlus – tema ei paiguta neid ühessegi kindlasse klassi. Kasik nimetab *iili-*, *ala-* jms osiseid „prefiksilaadseteks tüvedeks” (Kasik 2015: 41) ja „prefiksoidideks e pooleesliideteks” (Kasik 2015: 106) ning käsitleb neid kinnistüvedena, mis koos teise juurmorfeemiga moodustavad liitsõna, mitte tuletise (Kasik 2015: 345–346). Võõrosiseid, nagu *mega-* ja *super-*, nimetab ta sarnaselt Varega „võõrprefiksiteta” (Kasik 2015: 96), kuid käsitleb nendega moodustatud kompleks sõnu liitsõnadena, mis tähendab, et ta ei pea neid tuletusliideteks. Kuna aga selle artikli seisukohast on vormist ja liigitusest olulisem esiosade funktsioon, käsitlen oma- ja võõrosiseid koos ja nimetan neid koondnimetusega *intensiivsusprefiksoidid* (vt ka Kotilainen 2014).

Kuna prefiksituletust ei peeta eesti keelele algselt omaseks sõnamoodustusviisiks (Kasik 1996: 2), võib arvata, et ka intensiivsusprefiksoidid on keelde tekkinud muude keelte mõjul. Et neid võib pidada reduplikatiividest uuemaks nähtuseks, kinnitab ka Niiluse peaaegu saja aasta tagune tõdemus: „[Reduplikatsiooni] asemele on kerkinud uus moodus intensiivistavate-augmenteerivate partiklite näol, mis täidab suurtes joontes oma eelkäija ülesandeid” (Niilus 1938: 232). Olgu intensiivsusprefiksoidid eesti keeles uus nähtus või mitte, on need sellegipoolest keelekasutuses võrdlemisi juurdunud hinnangukonstruktsioonid. Kuigi nende vormiline määratlus erineb keelekirjelduseti, moodustavad intensiivsusprefiksoidid funktsioonilt ühtse ja üldlevinud modifitseerijate rühma.

2. Hinnangufunktsioonid ja vormivahendid eesti teismeliste keeles

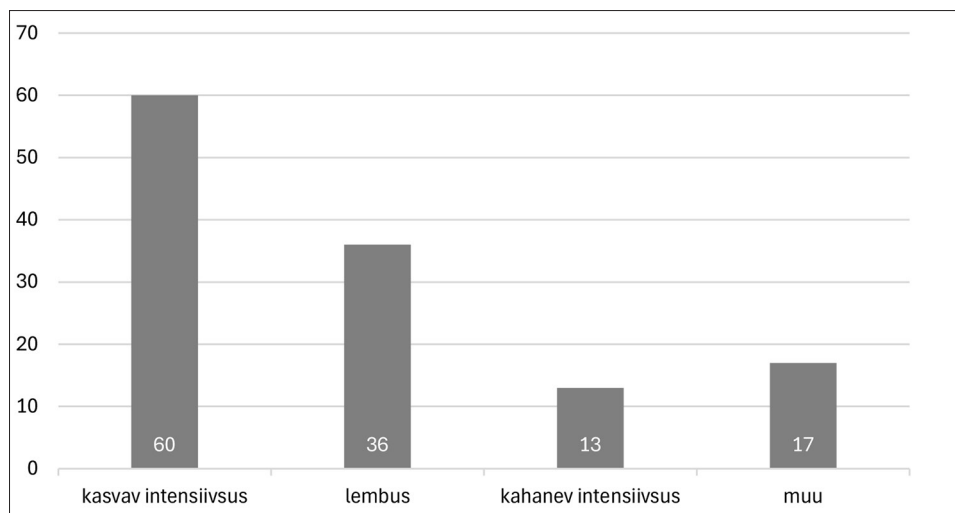
2.1. Keelematerjali ülevaade

Vaatluse all on 202 210 sõne mahus sõnumitekste teismeliste keele korpusest TeKe (Vihman jt 2023). Materjali moodustavad 9–18-aastaste Tartu, Tallinna, Võrumaa ja Saaremaa teismeliste peamiselt Messengeris ja vähemal määral Discordis peetud kirjalikud vestlused. Vestlused hõlmavad enamasti kooli, sõprade, suhete ja perega seotud igapäevateemasid. Enamikus vestlustes on kaks osalejat, kuid leidub ka mõni üksik grupivestlus.

Korjasin vestlustest käsitsi välja kõik hinnangukonstruktsioonid. Hinnanguliiks lugesin need, mille funktsioon vastas Grandi ja Körtvélyessy (2015) ja EG määratlusele ehk mis täitsid vähemalt üht tabelis 2 loetletud hinnangufunktsioonidest. Võtsin niisiis analüüsimiseks keelendid, milles alussõnaga väljendatud standardväärtusele lisandus väärtusnihet põhjustav hinnangumarker (näiteks prefiksoidiga *mega-* moodustatud sõna *megailus*). Liigitasin konstruktsioonid esmalt funktsiooni

järgi hinnangutüüpidesse ning seejärel analüüsisin iga hinnangutüübi vormilisi väljendusvahendeid.

Valim on küll mitmekesine, kuna hõlmab eri piirkondadest pärit teismeliste keelekasutust, kuid piiratud mahuga. Seetõttu ei võimalda materjal teha üldistavaid järeldusi kogu Eesti teismeliste keele kohta. Uurimus on peamiselt kvalitatiivne. Siin ja edaspidi esitatud arvandmete roll on eeskätt toetav ja illustreeriv.

Joonis 1. Hinnangufunktsioonide jaotus esinemissageduse järgi.

Leidsin TeKE-st kokku 199 hinnangukonstruktsiooni. Funktsioonidest on esindatud kasvav ja kahanev intensiivsus, lembus, hüpokorismid, halvustus ja füüsiline väiksus. Peatükis 1 tutvustatud hinnangufunktsioonidest ei väljenda Eesti teismelised sõnamoodustusega autentsust/prototüüpsust ega rõhuta objekti füüsilist suurust. Ligi kolmandiku ehk suurima rühma konstruktsioonidest moodustavad hüpokorismid ehk hellitus- ja hüüdnimed. Neid ei ole aga siinses analüüsis liigitatud eraldi funktsiooniks. Ehkki hüpokorisme esineb teismeliste kõnes arvukalt, ei ole nende puhul sageli tajuda hinnangufunktsiooni (v.a mõne puhul, mille liigitasin lembuse funktsiooni alla). Hüpokorismide väljaarvamist hinnangufunktsioonide hulgast põhjendan täpsemalt alapeatükis 2.4. Ilma hüpokorismideta koosneb analüüsimaterjal 126 hinnangukonstruktsioonist. Kuna esinemissageduse poolest paistab silma kõigest kolm funktsiooni ning ülejäänute kohta napib materjali, analüüsin põhjalikumalt vaid kasvava ja kahaneva intensiivsuse ning lembuse funktsiooni. Ülejäänud tüüpe kirjeldan põgusalt peatükis 2.5. Hinnangufunktsioonide jaotus esinemissageduse järgi on kujutatud joonisel 1.

2.2. Kasvav intensiivsus

Kasvav intensiivsus on sagedasim (60 konstruktsiooni 126-st) ja väljendusvahendite poolest vaieldamatult mitmekesisem hinnangufunktsioon. TeKE netikeelekorpusse andmete põhjal väljendavad Eesti teismelised kasvavat intensiivsust peamiselt intensiivsusprefiksoidide (*mega-*, *super-*) ja reduplikatsiooni (*jubejube*) abil.

2.2.1. Intensiivsusprefiksoidid

Intensiivsusprefiksoidide esines andmestikus kokku 35 konstruktsioonis 60-st. EG-s on märgitud noorte argikeele sagedasiks prefiksilaadse tähendusega modifitseerijaiks *lõpp-*, *tipp-*, *tutt-*, *elu-* ja *sig-*, mille kõrval esinevat ka mõningaid võõrprefiksoidid, nagu *super-* ja *mega-* (EG 2023: 423). Korpusandmed osutavad, et võõrprefiksoidid (peamiselt *mega-*) esineb teismeliste keeles veidi rohkem kui eesti kinnistüvesid, kuid viimased on eripalgelisemad (*puru rich*, *ilge hea*, *surmtõsine*, *räme fancy*).⁴

Enamasti kombineeruvad intensiivsusprefiksoidid positiivse tähendusega omadussõnadega (*meganunnu*, *üli äge*, *super tore*), aga võivad esineda ka koos keskmist omaduse määra (*super-ok*) või ebamäärasust väljendavate omadussõnadega (*mega lamp* '[*lamp* omadussõnana] suvaline, lambist võetud'), neutraalsete omadussõnadega (*mega pikk*, *mega lühike*) või ka negatiivse tähendusega omadussõnadega (*ekstra debiilne*, *megakohutav*). Erinevalt eesti poolliitest *üli-* esineb korpuses võõrliiteid ka nimisõnada ees (*megatibud*, *super mõte*, *mega mähis*). Sellised ühendid väljendavad peale intensiivsuse ka afektiivsust ning mentaalset väärtust.

Võrreldes muude liitsõnadega kirjutavad teismelised intensiivistavaid pool-eesliiteid põhisõnast lahku sagedamini: 35 konstruktsioonist on intensiivsusprefiksoidid kirjutatud põhisõnast lahku 22 juhul (ligi 63%-l juhtudest). Võrdluseks kontrollisin süstemaatilise juhuvalimiga (110 vestlusfailist iga 11. faili kõik liitsõnad) 70-t muud liitsõna ning neist oli lahku kirjutatud vaid viiendik. Kuigi andmestik on piiratud, võib erinevus viidata sellele, et keelekasutaja tajub mõningaid intensiivsusprefiksoidide eraldiseisvate määrsõna- või omadussõnalaadsete üksustena, nagu *väga* või *hea* (vt ka Kotilainen 2014: 14–15; Kiik 2021: 306).

Korpuses esineb poolliidetest kõige sagedamini *mega-* (16 korral), vähemal määral ka *üli-* (10 korral). Veel on esindatud näiteks *ilge-*, *räme-*, *puru-*, *super-* ja *ekstra-*. Nimisõnafraasis näivad poolliited täitvat omadussõnalise täiendi rolli (näide 1, vrd *hea mõte*) ja omadussõnafraasis määruse rolli (näide 2, vrd *väga palav*). Põhisõnast lahku kirjutati peamiselt võõrprefiksoidid *mega-* ja *super-*, aga mitmel juhul ka *üli-* (näide 3).

- (1) 6N: Aga tulles selle servu [serveri] juurde tagasi, **super mõte**⁵
- (2) 14N: **mega palav** on väljas
- (3) 15N: tegelt ma vaatan selle pilte prgu ja **yli seksikas** on

⁴ Siin ja edaspidi on esitatud näited sellise kirjepildiga, nagu need korpuses olid.

⁵ Siin ja edaspidi minu esiletõstud.

Sõnaveebistki võib märksõna *super* (omadussõna) alt leida sellise näitelause: *Mega publik, super korraldus ja ümberringi ainult meeldivad inimesed* (ÜS: *super*).

2.2.2. Intensiivistav reduplikatsioon

Reduplikatiivseid konstruktsioone leidsin korpusest kokku 24. Sarnaselt varasemate kirjeldustega on reduplikatsiooni levinuim funktsioon intensiivistamine⁶ (22 juhul 24-st). Intensiivistava reduplikatsiooni vorm aga erineb mõneti varemkirjeldatust – näiteks ei leidu TeKE netikeelekorpuses ühtegi näidet Wiedemanni, Mägiste ja Niiluse käsitletud häälikuliselt ajendatud reduplikatsioonist, nagu *kõhi kõva* (Niilus 1938: 230), ega tüve osalisest kordusest (*sini-sinised*). Eesti teismeliste keekekasutuses esineb küll Erelti (1986: 114–115) mainitud määrsõna ja omadussõna täielikku kordust, kuid teistsugusel süntaktilisel positsioonil kui tema näidetes. Kui korratakse omadussõna, ei ole see fraasis nimisõnalaiend (*vana-vana mees*), vaid öeldistäide (*mees on vana vana*); kui määrsõna, siis enamasti mitte määralaiend (*väga-väga ilus tüdruk*), vaid viisi- (*tahan väga väga*) või ajamäärus (*kohe kohe kodus*).

On tähelepanuväärne, et enamikus lausetes, kus korratakse öeldistäidet, on öeldistäiteks ingliskeelne sõna. Võimalik, et sellised konstruktsioonid on tervikuna üle võetud inglise keelest – sarnaselt kreoolkeeltesse ja pidžinitesse tekkivate vormidega (Thomason, Kaufman 1988: 37). Nii on näite 4 reduplikatiivne konstruktsioon inglise keeles levinud (ja juba leksikaliseerunud) *no-no*⁷ 'kindel ei, mõeldamatu variant', samuti võib olla tervikuna üle võetud näite 5 konstruktsioon *busybusy*.

- (4) 15N: Taanis tegelt saaks ka suht korralikult aga seal on inimkaubandus hirmus
 15M: mhm ma olen ka kuulnud
 15N: Mhmm eriti müüakse ida-eurooplasi
 15M: aka pms meid
 15N: Just
 Niiet Taani on suht suur **NoNo**

- (5) 15N: aga ausalt öeldes sygisongi kõige tihedam ja tihti on see et kõik on ühel
 päeval
 mul tegelikult üks synnipäev veel TAPSELT SAMAL AJAL
 16N: Tosi
 Oi
 15N: mhm
 ma olen **busybusy**

⁶ Võtsin analüüsi vaid selge hinnangufunktsiooniga reduplikatiivsed keelendid. Välja jäi näiteks süntaktiline reduplikatsioon, mida kasutatakse kinnitamiseks ja nõustumiseks (*on-on, ikka-ikka 'jah, on küll'*) ning ärgitamiseks (*tule-tule, võta-võta*). Nende kohta vt lähemalt Keevallik 2001.

⁷ Analüüsisin ka ingliskeelseid väljendeid, kuna enamik neist on sellised, mis on eesti keelekasutuses võrdlemisi hästi kohanenud, mis muudab keelte eristamise keeruliseks (vt Vihman jt 2022: 306).

Seda süntaktilist malli järgivad ka mitmed eestikeelsetest sõnadest loodud reduplikatiivsed konstruktsioonid, nagu näitelause 6 *nõusnõus*.

(6) 17N: Jaaa kindlasti, luuletuste võlu minu jaoks on see et nendega suudavad
võibolla samastuda teised, kes tunnevad end samamoodi

17M: Jaaaa justttäpselt

17N: Mhmm **nõusnõus**

Eelnevate näidetega sarnanevad konstruktsioonid, kus korratakse omadussõna (samuti öeldistäitena), näiteks *jubejube*; ja määrsõna väga viisimäärusena: *jaa väga-väga peaks*; *mulle meeldis sinu idee ka vägaväga, mina tahan vägaväga su mõtteid kuulda*.

Intensiivistavat reduplikatsiooni kasutatakse veel tugevate tunnete väljendamisel: *musimusimusi kallikallikalli!!!*; *armastanarmastanarmastan*. Viimane meenutab kontinuaatiivsust väljendavaid reduplikatiivseid verbitarindeid, nagu *Ta ootas, ootas kannatamatult* [---] (Erelt 2013: 55–56), kuid kestuse asemel väljendab see intensiivsust. Tunnete intensiivsust rõhutatakse reduplikatsiooniga sageli ka tänuavaldustes, korrates sõna *aitäh* (näide 7).

(7) 16N: Ma tegin tegelt selle video järgi selle, selle alumise osa ka, lihtsalt need
paelad tegin 2x pikemad [- - -]

[pilt]

Mul on selline

15N: **aitähaitähaitäh**

Niisiis ei esine reduplikatsioon korpusandmete põhjal teismeliste keelekasutuses niivõrd nimi- või omadussõna laiendina, kuivõrd öeldistäites ja määrustes, vahel ka verbitarindites.

2.3. Kahanev intensiivsus

Kahaneva intensiivsuse nimetuse alla koondatud kategooria on Grandil ja Körtvélyessyl (2015: 9) esitatud lahutamatu kolmikuna *approximation/reduction/attenuation* 'aprosimatsioon ehk umbkaudsus / reduktsioon ehk nõrgendamine / atenuatsioon ehk pehmendamine'. Ehkki autorid vaatlevad neid koos, erinevad need siiski mingil määral üksteisest. Aproksimatsioon viitab ligikaudsusele (*nädalake* 'ligikaudu nädal'), isegi sarnasusele (*punakas* 'punaselähedane') (Jurafsky 1996: 534). Nõrgendamine ja pehmendamine aga leevendavad või pisendavad väljendatut (*mõt-teke*). Varasemates käsitlustes (nt Masini jt 2023: 12) on leitud, et neid esineb harilikult omadus-, eriti värvisõnadega, kuid vahel ka nimisõnadega; teismeliste korpuses tuli aga esile eelkõige nimisõnaline (*tunnike*) ja määrsõnaline (*mingivõrra*) kasutus.

Terminoloogiliselt ei tehta neil kolmel eriti vahet: harilikult valitakse katus-terminiks kas üks kolmest, enamasti „aprosimatsioon/aprosimatiivsus” (Jurafsky 1996; Saar, Todesk 2023; Masini jt 2023; Mänd 2024), või piisavalt üldine sõna, mis

katab kõiki nimetatud tähendusi, näiteks „deintensifikatsioon” (ingl *deintensification*; Körtvélyessy 2015: 63; Efthymiou 2017). Siingi käsitlen neid intensiivistamise vastandina, nagu on tehtud paljudes teistes uurimustes (Güney 2015: 316; Rainer 2015: 1346; Mänd 2024: 166).

Kahanevat intensiivsust väljendavaid konstruktsioone leidus netikeelekorpusess kokku 13. Põhiliselt väljendati seda funktsiooni deminutiivliitega *-ke*, aga ka liitsõnade ja reduplikatsiooniga. Umbkaudsuse tähendust väljendati põhiliselt deminutiividega, nagu näites 8 *tunnike* 'ligikaudu tund', aga ühel juhul ka liitsõnaga *mingivõrra* (näide 9).

(8) 12N: Ja ss ma olin veel mingi **tunnike** üleval

(9) 17M: mul läheb **mingivõrra** aega

Kahaneva intensiivsuse pehmendavat funktsiooni väljendatakse samuti enamasti deminutiividega. Näiteks abstraktsete nimisõnade deminutiivsed vormid, nagu *ideekene*, *mõtteke*, *plaanike*, pisendavad väljendatu (*idee*, *mõte*, *plaan*) olulisust. Sellist pehmendust on nimetatud ka leevenduseks (ingl *hedges*, Jurafsky 1996: 549). Seda on eristatud aproksimatiivsusest – mida Jurafsky (1996: 549) kutsub ka „semantiliselt leevenduseks” – tugevama pragmaatilise funktsiooni tõttu (Jurafsky 1996; Saar, Todesk 2023: 155; Mänd 2024: 167–169).

Näitelause 10 kasutatakse sõna *mõte* asemel deminutiivi *mõtteke* [*mõtteke*]. Selle lause autor oli varem palunud kaasvestlejal oma kooliprojektiga ühineda, millega too oli nõustunud. Nüüd aga otsustas idee autor, et tahab mõtte üksi ellu viia, ning teadet pehmendada soovides pisendab ta oma väljapakutud mõtte olulisust.

(10) 17M: minu väga raske otsus on see et ma tahan ikka pigem yksi teha enda seda algset **mõttest** edasi, aga mulle meeldis sinu idee ka vägaväga, niiet kui sa ise teed ikkagi haikukogu või mõne muu lullavärgi või videovärgi, siis ma vägaväga hea meelega aitaks sind sellega

Viimaks võib kahanevat intensiivsust väljendada ka reduplikatsiooniga, kuigi seda varasemates käsitlustes (Mägiste 1928; Niilus 1938; Erelt 1986, 1997) pole mainitud. Reduplikatsiooni kahandavat funktsiooni illustreerib hästi näitelause 11, milles üks vestluskaaslane tahab teisega koos koolitööd teha ja teine vastab, et jõuab koju *kohekohe*, kasutades ajamääratlusena sõna *kohe* asemel selle kahekordset varianti. Kui eespool vaadeldud sõnakordused intensiivistasid alussõna – millest lähtuvalt peaks *kohekohe* olema rohkem kui *kohe* 'viivitamata, otsemaid; läheduses, vahetult' (ÖS 2018) –, siis siinsel juhul reduplikatsioon hoopis kahandab sõna intensiivsust, lisades sellele umbkaudsuse tähenduse.

(11) 16N: filmime äkki täna seda ETA videot?

15N: ja ma olen **kohekohe** kodus ka

Keelekasutuses on sõnal *kohe* aga lisaks sõnaraamatutähendusele 'viivitamata, otsemaid' ka vastupidine tähendus '(väikese) viivitusega' (nt fraasis *kohe tulen*). Kui tõlgendada sõna *kohe* umbkaudse, väikest viivitust tähistava määрусena, jääb reduplikatsioonile tavapärane intensiivistav funktsioon. Jättes kõrvale rangelt semantilise tõlgenduse, võib selliseid reduplikatsioonijuhte pidada pragmaatiliseks leevenduseks, mille eesmärk ei ole intensiivsuse muutmine, vaid ajavahemiku tajutava pikkuse vähendamine (vt ka Mänd 2024: 167–169).

Näites 12 on sõnaga *varsti* sarnane konstruktsioon, kus võib aimata pragmaatilise leevenduse tähendust.

(12) 17M: ma olen juba vägapõnevil

17N: Mina kaaa

Ma tahaks seda kõike sulle otse seletada

Nii et ma ka mega põnevil

17M: **varstivarsti** saadd

Kahanev intensiivsus on teismeliste sõnamoodustuses sageduselt kolmas hinnangufunktsioon (vt joonist 1). Ligikaudsuse või millegi pisema või ebaolulisemana esitlemiseks kasutatakse valdavalt deminutiivliidet *-ke(ne)*, pragmaatiliseks leevenduseks rahustava-pehmenava eesmärgiga ka reduplikatsiooni.

2.4. Lembus ja hüpokorismid

Lembust väljendavaid konstruktsioone leidis korpus 36. Enamik neist olid deminutiivid: peamiselt *ke(ne)*-lõpulised (22 esinemisjuhtu), vähemal määral *u*-liitelised (12 esinemisjuhtu) tuletised. *ke(ne)*-liitega moodustati deminutiive peamiselt omadussõnadest (*armsake, kallike, vaeseke*), *u*-liitega nimedest (*Getu, Kätü*). Lisaks leidis mõni üksikjuht, kus oli kasutatud geminatsiooni (nt *venna*), mida on peetud liiteta deminutiivituletuse vahendiks (vt Saareste 1938; Kehayov, Blokland 2007; Mänd 2024).

Hüpokorism on lembusega vormi ja semantika poolest tihedalt seotud, kuid funktsioonilt üsna erinev kategooria. Kui lembust väljendavate vormidega antakse hinnang objektile või isikule, siis hüpokorismide kasutus osutab pigem olukorra formaalsusastmele. Sõnamoodustusvalikud on tihedalt seotud registriga ning hüpokorismid viitavad diafaasilisele varieerumisele, st keelekasutuse kohandamisele vastavalt olukorra formaalsusele (Kerge 2000: 93–94; Gaeta 2015: 121–122). Hüpokorismide kasutuse teine põhjus on keele ökonoomsuse taotlus: pikemad ja keerukamad vormid asendatakse lühemate ja suupärasematega ning kohandatakse produktiivsematesse muuttüüpidesse (Kerge 2000: 97; Hennoste 2000: 1369).

Vaadeldes esiteks pärisnimedest moodustatud deminutiivide ja hüpokorismide erinevust: hüpokorismid on näiteks *Kata, Kats, Merka*, deminutiivid *Stinnu* ja *Kätü*. Kui esimesed on lihtsalt lühemaks mugandatud nimekujud (näited 13, 14), mida kasutatakse informaalses suhtluses, siis teiste puhul on tajutav afektiivne varjund (näited 17, 18). Hüpokorismideks võib pidada ka nimetusi, nagu *emps, emme, õps*,

issi ja *paps*, millega teismelised tähistavad omavahelises vestluses tihti jutuks tulevaid isikuid. Nende puhul ei näi hinnang käivat niivõrd referentide endi, kuivõrd suhtlusolukorra kohta, osutades selle informaaalsusele (näited 15, 16).

- (13) 15N: Aa jaa **merka** mainis seda
- (14) 12N: **Kata** ei saa kahjuks tulla
- (15) 16N: Mul vist **paps** ka tööl samal päeval nii et ei tea veel öelda?
- (16) 11N: Kas sa oma **emme** käest ära kysisid
- (17) 16N: **Stinnu** ma lic nii igatsen sind
- (18) 13N: **Katuu** Aita mind Mul on abi vaja hädasti

Seega, kuigi lembus ja hüpokorism on vormilt ja tihti ka semantikalt lähedased, erinevad need teineteisest hinnangufunktsiooni poolest. Deminutiivide ja teiste sarnaste vahenditega väljendatud lembus on afektiivne hinnang referendi enese kohta. Hüpokorismi kasutamine tõukub aga sageli hoopis kõneleja hinnangust suhtlusolukorrale. Loomulikult võib hüpokorismigi kasutus olla vahel referendi suhtes hinnanguline, ent sellisel juhul kattub väljendatav hinnang mõne teise artiklis käsitletud hinnangufunktsiooniga – enamasti lembusega – ning keelend on loetud vastava funktsiooniga konstruktsioonide hulka. Seega ei ole hüpokorisme kvantitatiivses analüüsis eraldi hinnangufunktsioonina esitatud.

2.5. Haruldasemad hinnangufunktsioonid

Teismeliste sõnamoodustuses vähem levinud hinnangufunktsioonid on halvustus, positiivne mentaalne väärtus ning tavapärasest väiksem või suurem suurus.

Halvustuse vormivahendid on enamjaolt samad mis lembusel: peamiselt kasutatakse halvustuse (ja iroonia) väljendamiseks deminutiivliidet *-ke(ne)* (näide 19), aga ka augmentatiiv- jm liiteid, mille puhul pejoratiivsust väljendab juba tüvi ise, näiteks sõnades *kolakas* (poisi kohta), *söödik*, *käkerdis*, *hålvik* (näide 20). Halvustust võib väljendada ka liitsõnaga, nagu näites 21 kasutatud *vanamees*, millel on kaks hinnangufunktsiooni: hinnang poisi vanuse kohta ja (sellest tulenev) halvustus.

- (19) 12M: Ta vaike **luuake**
- (20) 12M: Maletad kui se **halvik** varastas mu telo ära
- (21) 10N: Kas sul see poiss kes elvas elas jättis su maha w
11N: Mina jätsin ta
Ta ei olnud isegi 13 ta oli mingi **vanamees**

Positiivset mentaalset väärtust väljendatakse liitsõnade või sõnaühenditega (*kangelas õps*). Vahel on ühendi esiosa intensiivsusprefiksoid (*megatibud*, *super mõte*), mis nimisõna puhul rõhutab sageli väärtust.

Väiksust väljendavad deminutiivliide *-ke(ne)* (näide 22) ja liitsõna esiosad leksikaliseerunud väljendeis, nagu *lühikõne* ja *lühikokkuvõte*. Suurust rõhutavad

augmentatiivid, nagu *latakas* (näide 23), mille puhul on suuruse tähendus nii tüvel kui ka liitel.

(22) 14M: ma kardan lis seda et ma satun hispaanias kuhugi **mägi hütikesse**

(23) 16N: see rammus punane **latakas** on bussikas kus sa maha tuled

TeKE netikeelecorpuse andmete põhjal moodustavad halvustus, positiivne mentaalne väärtus ning tavapärasest väiksem või suurem suurus teismeliste sõnamoodustuses pigem harvaesineva hinnangufunktsioonide rühma. Väiksuse väljendamiseks kasutatakse deminutiivliidet *-ke(ne)*, positiivse mentaalse väärtuse rõhutamiseks intensiivsusprefiksoide – mõlemad esinevad teisteski funktsioonides. Suurema suuruse ja halvustuse väljendamiseks kasutatakse aga sageli augmentatiivsõnu, mis teistes hinnangufunktsioonides esile ei tulnud.

3. Kokkuvõte ja arutelu

Eesti teismeliste netikeele corpuse analüüsist selgus, et sõnamoodustusega väljendavad teismelised peamiselt kolme tüüpi hinnangut: kasvavat intensiivsust, kahanevat intensiivsust ja lembust. Kogu analüüsimateerjali moodustanud 126 konstruktsioonist väljendab suurim osa (48%) kasvavat intensiivsust. Selleks kasutatakse peamiselt – tihti küll põhisonast lahku kirjutatuna – intensiivsusprefiksoide *mega-*, *üli-* ja *super-* (*megatore*, *üli väga*, *super hea*). Nimisõnade osisena kasutatakse võõrprefikseid *super-* ja *mega-* intensiivistamise kõrval ka mentaalse väärtuse rõhutamiseks (*megatibud*, *super mõte*). Teine moodus öeldut intensiivistada on alussõna reduplitseerimine, mida esineb iseäranis määr- ja omadussõnadega (*vägaväga*, *nõusnõus*, *jubejube*), tugeva afekti väljendamisel ka muude sõnaliikidega (*aitähaitähaitäh*). Kahaneva intensiivsuse väljendamiseks kasutatakse sõnamoodustust harveini. Enamasti moodustatakse selle funktsiooniga vorme deminutiivliitega *-ke(ne)*, eesmärgiga vähendada öeldu tähtsust (*mõttekene*) või väljendada ligikaudsust (*nädalake* 'umbes nädal'). Ajamääruse intensiivsust saab kahandada ka muidu eeskätt intensiivsust rõhutava reduplikatsiooni abil. Seda esineb sõnaga *kohe* (*kohekohe* 'umbkaudu kohe') ja rahustavas-leevendavas funktsioonis sõnaga varsti (*varstivarsti saad*).

Lembust väljendatakse peaaesjalikult deminutiivliidete *-ke(ne)* ja *-u* abil. Liidete kasutusvaldkond jaguneb selgelt pärisnimede ja muude sõnade vahel. Pärisnimedest moodustatakse vaid *u*-liitega deminutiive (*Getu*, *Kätu*). Mõlema liitega moodustavad teismelised deminutiive omadus- ja nimisõnadest (*kallike*, *armsake*, *kullakene*, *musu*).

Lembusega on tihedalt seotud hüpokorismid. Need on enamasti hüüdnimed (*Kata*, *Merka*) või leksikaliseerunud vormid (*inka*, *õps*), mis kuuluvad vaikimisi teismeliste slängi. Hüpokorismid osutavad eelkõige registrile, referendile hinnangut andmata. Kui neil vahel siiski on hinnangufunktsioon, on selleks harilikult lembus.

Tabel 3. Hinnangufunktsioonide ja vormivahendite jaotus Eesti teismeliste sõnamoodustuses sageduse järgi.

	intensiivsus- prefiksoid	reduplikat- sioon	deminutiiv	augmen- tatiiv	muu	KOKKU
kasvav inten- siivsus	35	22	–	–	3	60
lembus	–	–	34	–	2	36
kahanev intensiivsus	–	2	8	–	3	13
muu	2	–	5	4	6	17
KOKKU	37	24	47	4	14	126

Teismeliste netisuhtluse analüüs näitab, et eesti keele hinnangumorfoloogia järgib üldjoontes keelteülest mustrit. Deminutiivide roll on väljendada peamiselt lembust ja kahanevat intensiivsust, intensiivsuse kasvatamine on aga intensiivsusprefiksoidide ja reduplikatsiooni pärusmaa. Võrdlus sajanditaguste tähelepanekutega (Mägiste 1928; Niilus 1938) eesti keele hinnangumarkerite kohta osutab, et hinnangu sõnamoodustuslikud väljendusvahendid on põhifunktsiooni säilitanud: intensiivsuse lisamiseks kasutatakse endiselt peamiselt prefiksoide ja reduplikatsiooni. Muutunud on aga nende vorm ja võimalik, et ka süntaktiline positsioon. Nii reduplikatsioon kui ka intensiivsusprefiksoidid liiguvad iseseisvumise ja leksikaliseerumise poole – seda kinnitab mõlema puhul sage põhisõnast lahkukirjutus ning reduplikatsiooni puhul nihkumine nimisõnalaiendi kohalt öeldistäite või määruse rolli.

Eesti keele hinnangukäsitluste kõrvutus keelteülestes mudelitega osutab aga ühele uurimislüngale: autentsus-/prototüüpsushinnangu (*raamat raamat* 'tõeline raamat') puudumisele eesti keelekirjeldustest. Küsimus võib olla hoopis selles, kuidas prototüüpsushinnang väljendub: kas autentsuse/prototüüpsuse rõhutamisel võib olla intonatsiooni roll niivõrd oluline, et seda hinnangut kirjapandult ei esine? Kui see oletus on õige, tuleb autentsus-/prototüüpsushinnangu kirjeldamiseks sõnamoodustuses toetuda spontaanse suulise kõne andmetele.

LÜHENDID

AUG = augmentatiiv; **DIM** = deminutiiv; **PEJ** = pejoratiiv; **SUP** = superlatiiv.

VEEBIVARAD

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. www.eki.ee/dict/ekss

Vihman, Virve–Anneli; Pilvik, Maarja–Liisa; Mandel, Aive; Kängsepp, Annika; Aigro, Mari; Koreinik, Kadri; Praakli, Kristiina; Lindström, Liina 2023. Estonian Teen Language Corpus v.1.0. Tartu Ülikool, Eesti ja üldkeeleteaduse instituut. <https://doi.org/10.23673/re-455>

ÜS = EKI ühendsõnastik. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

- Argus, Reili 2005.** Imitatiivide kohast lastekeeles: reduplikatsioonist, morfoloogiast ja sõnaliigilisest ambivalentsusest. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, kd 1, lk 19–34. <https://doi.org/10.5128/erya1.01>
- Artiagoitia, Xabier 2015.** Basque. – Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology. Toim Nicola Grandi, Livia Körtvélyessy. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 195–204. <https://doi.org/10.1515/9780748681754-019>
- Bauer, Laurie 1997.** Evaluative morphology: In search of universals. – Studies in Language, kd 21, nr 3, lk 533–575. <https://doi.org/10.1075/sl.21.3.04bau>
- Dressler, Wolfgang U.; Merlini Barbaresi, Lavinia 1994.** Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German and Other Languages. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs [TiLSM] 76.) Berlin–New York: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110877052>
- Efthymiou, Angeliki 2017.** Intensification and deintensification in Modern Greek verbs. – Lexis, kd 10. <https://doi.org/10.4000/lexis.1089>
- EG 2023** = Helle Metslang, Mati Erelt, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Pire Teras, Annika Viht, Eva Liina Asu, Liina Lindström, Pärtel Lippus, Renate Pajusalu, Helen Plado, Andriela Rääbis, Ann Veismann, Eesti grammatika. Foneetika ja fonoloogia, sõnamuutmine, sõnamoodustus, süntaks, suuline eesti keel. Toim H. Metslang, Ellen Niit, R. Kasik, K. Habicht, A. Rääbis. [Tartu]: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- EKK 2007** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. 3., täiendatud tr. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Mati 1986.** Eesti adjektiivisüntaks. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 19.) Toim Tiiu Erelt. Tallinn: Valgus.
- Erelt, Mati 1997.** Reduplication in Estonian. – Estonian: Typological Studies II. Toim M. Erelt. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 9–41.
- Erelt, Mati 2013.** Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Öeldis. (Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 4.) Toim Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikool.
- Faust, Noam 2015.** Israeli Hebrew. – Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology. Toim Nicola Grandi, Livia Körtvélyessy. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 238–245.
- Gaeta, Livio 2015.** Evaluative morphology and sociolinguistic variation. – Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology. Toim Nicola Grandi, Livia Körtvélyessy. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 121–133. <https://doi.org/10.1515/9780748681754-013>
- Ghomeshi, Jila; Jackendoff, Ray; Rosen, Nicole; Russell, Kevin 2004.** Contrastive focus reduplication in English (the salad-salad paper). – Natural Language & Linguistic Theory, kd 22, lk 307–357. <https://doi.org/10.1023/B:NALA.0000015789.98638.f9>
- Grandi, Nicola 2002.** Morfologie in contatto: Le costruzioni valutive nelle lingue del Mediterraneo. (Materiali linguistici 33.) Milano: FrancoAngeli.
- Grandi, Nicola; Körtvélyessy, Livia 2015.** Introduction: Why evaluative morphology? – Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology. Toim N. Grandi, L. Körtvélyessy. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 3–20. <https://doi.org/10.1515/9780748681754-005>

- Güney, Fatma Şahan 2015.** Tatar. – Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology. Toim Nicola Grandi, Livia Körtvélyessy. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 310–320. <https://doi.org/10.1515/9780748681754-032>
- Hennoste, Tiit 2000.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde II. Suulise kõne erisõnavara. I. – Akadeemia, nr 6, lk 1341–1374.
- Jurafsky, Daniel 1996.** Universal tendencies in the semantics of the diminutive. – Language, kd 72, nr 3, lk 533–578. <https://doi.org/10.2307/416278>
- Kasik, Reet 1996.** Eesti keele sõnatuletus. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kasik, Reet 2013.** Komplekssete sõnade struktuur. (Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 3.) Toim Krista Kerge. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kasik, Reet 2015.** Sõnamoodustus. (Eesti keele varamu I.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Keevallik, Leelo 2001.** Estonian reduplication in action sequences. – Nordic and Baltic Morphology: Papers from a NorFa Course, Tartu, June 2000. (Studies in Languages 36.) Toim Jussi Niemi, Janne Heikkinen. Joensuu: University of Joensuu, Faculty of Humanities, lk 23–33.
- Kehayov, Petar; Blokland, Rogier 2007.** Mittesufiksaalne deminutiivtuletus eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 87–124.
- Kerge, Krista 2000.** Kirjakeel ja igapäevakeel. – Eesti keele allkeeled. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16.) Toim Tiit Hennoste. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 75–110.
- Kiik, Johanna 2021.** Nelja usklassikalise keelendi kohanisest eesti keeles. Supermees jooksis hüperkiiresti megaraskel ultramaratonil. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 301–317. <https://doi.org/10.54013/kk760a2>
- Kotilainen, Jaana 2014.** Intensiivsusprefiksoididest. *Imearmetust padukarskeni*. – Oma Keel, nr 2, lk 13–20.
- Körtvélyessy, Livia 2015.** Evaluative morphology and language universals. – Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology. Toim Nicola Grandi, L. Körtvélyessy. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 61–73. <https://doi.org/10.1515/9780748681754-009>
- Martin, James Robert; White, Peter Robert Rupert 2005.** The Language of Evaluation: Appraisal in English. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Masini, Francesca; Norde, Muriel; Van Goethem, Kristel 2023.** Approximation in morphology: A state of the art. – Zeitschrift für Wortbildung / Journal of Word Formation, kd 7, nr 1, lk 1–26. <https://doi.org/10.21248/zwjw.2023.1.100>
- Mägiste, Julius 1928.** *oi-*, *ej-* deminutiivid läänemeresoome keeltes. Läänemeresoome nominaaltuletus I. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XII, 2.) Tartu: [Tartu Ülikool].
- Mänd, Loviisa 2024.** Deminutiivsete nimi- ja omadussõnade tähendused eesti ilukirjandustekstides. – Emakeele Seltsi aastaraamat 69 (2023). Peatoim Reili Argus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 155–177. <https://doi.org/10.3176/esa69.07>
- Niilus, Valter 1938.** Reduplikatiivsõnadest. – Eesti keel, nr 7–8, lk 224–232.

- Ponsonnet, Maïa 2018.** A preliminary typology of emotional connotations in morphological diminutives and augmentatives. – *Studies in Language*, kd 42, nr 1, lk 17–50.
<https://doi.org/10.1075/sl.00002.pon>
- Praakli, Kristiina 2022.** Sissevaade noortekeele uurimisse Eestis. Üldist ja üksikasjalikku. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 1014–1030. <https://doi.org/10.54013/kk779a3>
- Rainer, Franz 2015.** Intensification. – *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*. Kd 2. Toim Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen, F. Rainer. Berlin–Boston: De Gruyter Mouton, lk 1339–1351.
<https://doi.org/10.1515/9783110246278-033>
- Saar, Eva; Todesk, Triin 2023.** Seto deminutiivid. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 68 (2022)*. Peatoim Reili Argus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 138–165.
<https://doi.org/10.3176/esa68.07>
- Saareste, Andrus 1938.** Konsonantide afektiivsest geminatsioonist Eestis. (Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXX, 2.) Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 614–632.
- Saareste, Andrus 1940.** Sõna *kilu* algupärase ja sisetunnus *i*-st. – *Eesti Keel*, nr 5, lk 86–105.
- Štekauer, Pavol 2015.** Word-formation processes in evaluative morphology. – *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Toim Nicola Grandi, Lívia Körtvélyessy. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 43–60.
<https://doi.org/10.1515/9780748681754-008>
- Štekauer, Pavol; Valera, Salvador; Körtvélyessy, Lívia 2012.** *Word-Formation in the World's Languages: A Typological Survey*. Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511895005>
- Thomason, Sarah Grey; Kaufman, Terrence 1988.** *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.
- Turchetta, Barbara 2015.** Evaluative morphology in pidgins and creoles. – *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Toim Nicola Grandi, Lívia Körtvélyessy. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 170–183. <https://doi.org/10.1515/9780748681754-017>
- Vare, Silvi 2012.** Eesti keele sõnapered. Tänapäeva eesti keele sõnavara struktuurianalüüs. Kd I, A–M. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Vihman, Virve-Anneli; Praakli, Kristiina; Pilvik, Maarja-Liisa; Korkus, Mari-Liis 2022.** Kas noored on inglise keelega *obsessed*? Millest räägivad korpusandmed? – *Philologia Estonica Tallinnensis*, nr 7, lk 292–322. <https://doi.org/10.22601/PET.2022.07.11>
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. *Estnisch-Deutsches Wörterbuch*. 4., muutmata tr teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- Wundt, Wilhelm Max 1904.** Wortbildung durch Lautverdoppelung. – *Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*. Kd I: Die Sprache. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann, lk 618–642.
- ÕS 2018 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018.** Toim Maire Raadik. Koost Tiitu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Loviisa Mänd (snd 1995), Tallinna Ülikooli nooremteadur (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), loviisa.mand@tlu.ee

Evaluative morphology in Estonian teen language

Keywords: evaluative constructions, diminutive, prefixoid, reduplication

This article examines evaluative constructions – that is, morphological means of expressing evaluation – in the word formation of Estonian teenage language. The analysis is based on the framework of evaluative morphology and has been adapted to descriptions of modifying word formation in Estonian. The linguistic material is drawn from an online corpus compiled within the project *Teenage Language in Estonia*, consisting of written conversations by young people aged 9–18 in digital communication platforms.

Estonian teenagers primarily use word formation to express three types of evaluation: increasing intensity (e.g., *megatore*, *vägaväga*), decreasing intensity (e.g., *mõttekene*, *kohekohe*), and affective attitudes, most notably affection (e.g., *kallike*, *musu*). Increasing intensity is predominantly conveyed through intensifying prefixoids (such as *mega-* and *super-*) and reduplication, whereas decreasing intensity and affection are mainly expressed through diminutive suffixes.

The analysis confirms that Estonian evaluative morphology follows a cross-linguistic pattern: diminutives typically express attenuation and affection, while intensification is realized through prefix-like elements and reduplication. At the same time, the data reveals an important morphological innovation: both reduplication and intensifying prefixoids are undergoing a process of syntactic evolution. This is indicated, in the case of prefixoids, by frequent orthographic separation from the base, and, in the case of reduplication, by a shift from noun modifier to predicate or adverbial position. These forms are thus shifting from bound or semi-bound modifiers toward more autonomous, lexicalized elements – a development that illustrates how evaluative morphology can extend beyond word formation into the domain of syntax.

Loviisa Mänd (b. 1995), Tallinn University, Junior Research Fellow (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), loviisa.mand@tlu.ee

Hull ja illusoorne mõte minna põhjani

Vestlus Toomas Haugiga

Foto: Soome suursaatkond

Kirjandusloolane, kriitik ja ajakirja Looming pikaajaline toimetaja, Tuglase ja Tammsaare ning paljude teiste kirjanike uurija Kreutzwaldist Kivirähkini – Toomas Haug tähistas 1. mail seitsmekümnendat sünnipäeva. Sel puhul esitas Keel ja Kirjandus talle mõned küsimused.

Kui intervjuud kokku leppisime, käkisid sa esimese asjana küsida, kes on sinu õpetajad. Olgu see siis küsitud – kes nad on?

Mul on õpetajatega tõeliselt õnn olnud. Tallinna 44. keskkoolis õpetaja Regina Peet, kes väga mõistvalt toetas minu „kirjanduslikku kallakut” ja andis õrnas eas olijale vajalikku tuge. Tallinna Pedagoogilises Instituudis Mart Mäger, kellest olen pikemalt kirjutanud¹ ja kel-

¹ T. Haug, Mäger, Vesipapp ja paradiisi pimedus. Õpilase ülestähendus. – Looming 2004, nr 2, lk 280–294.

l oli võib-olla isegi otsustav roll noore inimese suunamisel. Kui peaksin kõige lühemalt kokku võtma temalt pärandatud inimese elu ideaali, siis kõlaks see vahest nii: mõtestatud tegevus oma maa ja rahva liikmena. Sedasama sõnumit kätkeb näiteks Paul-Eerik Rummo luulelooming, mida Mäger muide hindas ülikõrgelt: siin oled sündinud, see on sinu maa, ulata sellele paratamatusele oma sõbrakäsi. Mul oli võimalus kirkastuda ka selliste oma ala heeroste nagu Mati Hindi ja Endel Nirgi loengutes. Noore inimese elus on väikseid, kuid olulisi valgustushetki. Selliste hetkedega seostuvad mul näiteks Joel Sang, kellelt oli võimalik õppida täpset, asjade tuuma tabavat väljenduslaadi ja kompromissitust vaimuväärtuste kaitsel. Või Toomas Liiv, kes õhutas julgust näha asju ootamatu nurga alt. Või Maie Kalda, kes õpetas alati silmas pidama tervikpilti.

Ja siis muidugi, see kõlab küll edevalt, mille eest ma tõesti palun vabandust, aga – Tuglas. Lihtsalt sattusin pärast instituudi lõpetamist kõigi õnnelike juhuste kokkusattumiste tõttu tööle üsna hiljuti avatud Tuglase majamuuseumisse. Viis aastat iga päev Tuglase raamatukogus ja arhiivimaterjalide seas, sealt jääks igapäevale midagi külge. Keset Nõukogude aja piiranguid oli selles isegi midagi irratsionaalset. Tekkis tunne, et kui saatus on mulle sellise kingituse teinud, siis pean proovima seda hiljem kuidagi õigustada. Ma ei ütleks, et Tuglase ilukirjanduslik looming mulle tingimata väga lähedane oleks, aga tema uurimuslik ja kriitiline tegevus võiks tänapäevalgi olla eeskujuks kõigile, kes tahavad vaimsetel teemadel inimlikult ja selgelt kirjutada. Tuglaselt võiks õppida ka seda tagasihoidlikku, kuid vääramatut seesmist hoiakut, et eesti kirjandus on meie jaoks

siin maailmas absoluutselt ja iseenesest-mõistetavalt kõige tähtsam asi.

Kõik need Loomingu autorid, kelle kirjatöösse olen pidanud toimetajana süvenema, on samuti olnud mitte ainult toimetatavad, vaid ühes või teises mõttes ikka alati ka õpetajad. Omamoodi võimas õpetajaskond.

Loomingus oled sa nüüdseks töötanud 43 aastat. Mida sa toimetajatöö juures naudid?

Toimetaja ülesanne ei ole iseenest teostada, vaid hoolitseda selle eest, et teistel oleksid eneseteostuseks head võimalused. Meeldiv on kogeda, et sinust on aeg-ajalt kellelegi – ja kogu ettevõtmisele tervikuna – teatud praktilist kasu. Ehk võiks toimetaja tööd võrrelda valgustajaga, kes teatris lava taga nuppe vajutab ja midagi sätib, et näitlejad saaksid laval parimas mõeldavas valguses oma rollid välja mängida. Arvan, et artiklite toimetamine, millega mina olen endalegi üllatuseks juba nii kaua tegelenud, on mõnevõrra lihtsam kui ilukirjandus- ja keeleteoimetajate töö. See on ratsionaalsem tegevus, mis vajab vähem kuuendat meelt ja erilisel nüansseeritud keeletaju. Lisaks taipasin mingil hetkel, et ma vist ei saagi eesti keelt nii perfektselt selgeks, nagu tahaksin. Keeleteoimetajad on minu silmis seepärast alati olnud peaaegu pooljumalad, kõik, kellega olen Loomingus pikemalt koos töötanud: Aime Rammus, Maiga Varik, Hille Lagerspetz, Leena Tomasberg. Nad on oma keeletundlikkuses kehastanud meie kõige suuremat rahvuslikku vara – meie rikkalikku kirjakeelt.

Missugustesse perioodidesse jaguneb sinu jaoks Loomingu ajalugu nende aastate vältel? Missugust peatoimetajat hindad enim?

Peatoimetajad on kõik olnud head vähemalt sellest vaatenurgast, et on hoid-

nud ajakirja tema algmise ja põhilise mõtte kursil: olla uuema kirjanduse peegel ja samal ajal kanda endas järjekindlalt kirjandusloolist mälu. Pigem on ajad olnud erinevad. Nägin veel otsapidi pealt, millist kurja vaeva nõudis Loomingu missiooni elus hoidmine peatoimetaja Kalle Kurelt. Nõukogude Liidu lagunemise ja vabariigi taassünni aegadel täitis Looming mõnevõrra tavatult ka ühiskondlik-poliitilise ja ajalooajakirja ülesandeid. See iseenesest oluline ajaloolise tõe ja kultuurilise järjepidevuse taastamise ajajärk, mil peatoimetajaks oli võitluslikult häälestatud Andres Langemets, ammen- dus 1990-ndate keskpaiku, kui avanes uus reaalsus vabas riigis: kirjanduse asend oli varasemaga võrreldes järsku palju kõrvalisem, ajakirja tellijaskond vähenes kordades jne. Ma ei mäleta küll mingit erilist identiteedikriisi, aga kindlasti vajas ajakiri mõneti uuesti häälestamist, uut energiat ja usku eesti kirjanduse võidukäiku. Ja selle väikese uuestisünni korraldamisel oli Udo Uibo peatoimetajana õigel kohal. Mainin neid nimesid, sest teistel peatoimetajatel on ees olnud juba stabiilsem tööpõld. Toimetus on aga kõikidel aegadel ja kõigis oma mõõdukalt vahelduvates koosseisudes olnud – kuidas selle kohta lühidalt öeldagi – ühtviisi professionaalne.

Sügisel sattusin sinu artikli peale Enn Kippelist,² mis hämmastas oma põhjalikkusega. Jäi mulje, et sa oled muu hulgas töötanud läbi terve tema arhiivi Eesti Kirjandusmuuseumis – ühe juubelijutu kirjutamiseks. Kas sa töötadki alati nii? Palun räägi oma meetodist.

Meetodi kohta ei oskagi midagi kindlat öelda. See on sügavamas kihis ilmselt ikka kuidagi belletristliku loomuga. Ja kuna ma ei tegutse akadeemilises sfääris, siis võin

² T. Haug, Vaenlaste vastu võideldes. Enn Kippel 100. – Looming 2001, nr 2, lk 255–271.

endale lubada mõnevõrra boheemlikku lähenemist. Mõni asi lihtsalt haarab järsku kaasa. Seesama Kippelgi, mida mainid. Artikkel sai vist alguse sümboolsena mõjunud kujutluspildist, kuidas ta sõja-aegses Leningradis nälginuna kokku variseb. Siis sukeldud kuhugi vanadesse ajalehtedesse või arhiivi. Ja ühel hetkel võib tõesti tekkida hull ja mõistagi illusoorne mõte „põhjani” minna. Tundub, et siin taga on ka soov kirjandusliku keskkonna loodud kujutluste varal miskitmoodi ajas rännata. Ja selle taga – kui nüüd natuke psühhoanalüüsida – mingist nõukogude-aegsest ängistusest võrsunud igatsus pääseda tagasi Eesti aega. Ma ei saa välistada, et see on ülepea minu kirjandusloolise tegevuse üks olulisemaid motivaatoreid. Muide, nooremas eas meeldis mulle just vanemate inimestega suhelda ja nende „eestiaegseid” jutte kuulata. Ilmselt tajusin alateadlikult, et noorus ei ole tingimata ainult voorus, sest selle üheks tunnuseks on vähesed teadmised ja elukogemused. Nii et harisin ennast hea meelega Vanade Ülikoolis. Mõnest sellisest suhtlusest, nagu näiteks külaskäikudest Herman Everti juurde, olen ka pikemalt kirjutanud.³

Sa oled tegelnud Eesti kontekstis absoluutsete klassikutega, aga vastukaaluks on sul ka teatav tõmme perifeeria poole. Kuidas need kaks asja omavahel suhestuvad? Mis lähenemisnurgad ahvatlevad sind kirjandusteoreetiliselt?

Perifeersete autoritega tegelemine oli küllap suuresti tingitud Nõukogude aja reaalsusest. Tunnustatud kirjanike käsitlemisel oli tollal mitmesuguseid piiranguid. Eks katsu tõlgendada Paul Kuusbergi kuidagi täitsa uutmoodi, tsensuur ei lase kindlalt läbi. Teisest küljest ei saanud näiteks avada ka kõike seda, mida Jaan Kross oma

romaanidega tegelikult mõtleb, tuli kaasa mängida tähenduslikku vaikimismängu. Tundmatute ääremaalaste puhul need piirangud justkui ei kehtinud, nendega sai harrastada vabamat ja isegi veidi provokatiivset kirjandusuurimist. Nii et näiteks kirjanik Jüri Loigu (Loigo), kelle erakordse uurijavaistuga Rein Kruus kuskilt välja kaevas ja keda mina hiljem veidi lähemalt vaatlesin, sai meil omamoodi paroodilise vastupanu sümboliks. Aga mitte ainult. Siin on lisaks mingi üldinimlik aspekt. Ka Tuglas on tundnud huvi ääremaalaste vastu ja temal ei saanud ju olla sellist motivatsiooni. Ma arvan, et Tuglast huvitasid suurejoonelise inimvaimu avaldumisvormid ka veidrates ja omamoodi abiteski inimeksplarides. Ja see suurejoonelisuse ja abituse dialektika läbib tegelikult ju meid kõiki, kui tahame olla õiglased ja enesekriitilised. Aga jah, mis võiks olla ahvatlev lähenemisnurk... Äkki ajaloolis-intuitiivne?

Tammsaare asjus on teil Maarja Vainoga väikestviisi nagu perefirma. Kas teie tõlgendustes klassikust on ka mõni põhimõtteline erinevus?

Maarjal on siiski rohkem ühenaise-firma, ta on juba pikka aega Tammsaarele pühendunud, uurinud ise ja kaasanud vahel oma projektidesse ka teisi. Alles äsja ilmus neil mitme peale kommenteeritud „Tõe ja õiguse” I osa. Ta vist tegeles juba oma Tammsaare-teemalise doktoritöö ideedega, kui mina ei sõandanud veel Tammsaare käsitlemise peale mõeldagi, aukartus oli liiga suur. Siis aga võttis minuga ühendust Koitjärve elanik Jaak Veisserik, kes oli teinud huvitavaid maastikulisi tähelepanekuid seoses romaaniga „Tõde ja õigus”, kuigi Koitjärve küla oli seni peetud põhiliselt romaani „Kõrboja peremees” protomaastikuks. Meie kohtumise ja Koitjärvel fantaseerimise tulemuseks oli väike illustreeritud brošüür „Koitjärve

³ T. Haug, „Liivika” kodukord. Kohtumine Herman Evertiga 1980. aastal. – Looming 2015, nr 9, lk 1283–1299.

ja A. H. Tammsaare” (2005) ja paar minu artiklit, kus ma muu hulgas üritasin tõestada, et Koitjärvel saadud elukogemused ja maastikud on ka „Tõe ja õiguse” taustal rohkem kui seni arvatud. Nii et selle koitjärveliku aspekti, nii maastikulise kui ka muidu hingelise, teravam väljavalgustamine võiks ju olla minu tagasihoidlik osa klassiku retseptisoonis. Ega ma saanudki kauaks ta juurde jääda, Tuglas läks rahutuks ja kutsus tagasi. Tõsi küll, Tammsaare ise jääb pärast lähemat kokkupuudet kindlalt sinusse ja võib-olla ilmutab ennast edaspidi mõnes muus seoses või kirjatöös. Mis erinevusse puutub, siis mina olen rohkem vanamoodne positivist, koha ja ajaga seotud. Maarjat huvitavad üleajalised vaatenurgad: psühhoanalüütilised, filosoofilised, samuti kirjandusliku poeetika võtete eritlemine. Need lähenemised ei tohiks kirjanduse tõlgendamise voos vastanduda, vahest ikka täiendavad teineteist.

Mida arvad hiljuti lõppenud raamatu-aastast? Kas niisugusel vanamoodsal asjal on praegu veel mõtet?

Raamatuaasta ja analoogilised ettevõtmised, mis avavad kultuuriloo ajaloolist mõõdet, on kindlasti vajalikud. Me ei ole raamaturahvas mitte sellepärast, et poes on palju raamatuid, vaid poes on palju raamatuid sellepärast, et me oleme ajalooliselt raamaturahvas. Ilma selle ajaloota ei oleks meil üldse mingit poodi, raamatutest rääkimata. Nii et kõik sellised ettevõtmised on oma sügavamas sisus tänuüritused eelkäijate ees. Ja kuna eelkäijaid läheb kogu aeg rohkemaks, siis ei ole vähimatki põhjust tänutunde kärpimiseks. Iseasi, kui selle väljendamise vormid muutuvad. Veidi jäi kriipima, et raamatuaasta sündmustikust ei tõusnud esile ühte üldrahvalikku, tõeliselt ülendavat sündmust. Näiteks Wanradti-Koelli katekismuse pühad lehed olid kuskil Niguliste kiriku hämaras ja kitsas löövis küll välja pandud,

aga sulasid seal liialt ümbritsevasse tausta. Miks ei oleks võinud Estoniast toole välja tõsta ja asetada püha reliikvia väärikale alusele keset saali, kus rahvahulgad oleksid saanud hardalt oma imeasja vaatamas käia? Estonia ukse taga oluks ööpäevaringne järjekord, liiklus tulnuks ümber suunata, kaugemalt oleks toodud inimesi kohale bussidega, loomulikult oluksid platsis kõik kooliklassid ja kõik eestlased oleksid kohtudes üksteiselt esimese asjana küsinud: kas sina oled juba Estonias meie Wanradti vaatamas käinud? 1535! Hea küll, ma teen nalja. Aga võib-olla ei tee ka.

Mis on literaadi roll praeguses ühiskonnas laiemalt? Missuguse erilise pädevuse ühiskondlikes küsimustes üldse annab kirjanduse tundmine?

Eesti rahvas on pidanud lühikesel ajavahemikul, nii umbes 150 aasta vältel, läbi elama erakordselt suuri murranguid: hiilgavaid edasihüppeid ja ränki tagasilööke, järsult erinevaid režiime ja väljapoole peale surutud identiteedimänge. Sellisele ülejõukäivale ajaloole on muide ilmeka monumendi püstitanud Paul-Eerik Rummo oma draamaloomingus.⁴ Kirjanikel on kõigil nendel ajajärkudel olnud mingi rahvuslikult ühendav roll, alates Koidulast ja lõpetades näiteks Kivirähkiga. Kirjanik on olnud – ükskõik kui näiliselt, aga siiski – kogu rahvast esindav „nägija”, kelle sõna arvatakse tulevat avarama ja läbinägevama mõistmise pinnalt. Kõige paremini kehastas seda teadagi Lennart Meri. Viimasel ajal on ühiskonda tabanud tõsine vaimne segadus ja mitmekihiline kriis, mille üks väljendusi

⁴ P.-E. Rummo, Taevast sajab kõikseag kive. Anakronistlik capriccio kahes vaatuses. [Tallinn]: Eesti Keele Sihtasutus, 2016; vt ka T. Haug, Meie päevade (või terve Eesti ajaloo) sotsio- ja psühhograafia lõbuskurvas, aga siiski lohutavas võtmes. – Looming 2016, nr 8, lk 1201–1204.

on ka demograafiline. See on oma sügavamas põhjas võib-olla koguni ajalooline väsimus eespool mainitud 150-aastase takistusriba läbimisest. Ma ei tea, kas kirjaniku-nägija roll võiks endisel kujul veel taastuda, aga tugevamat rahvusliku intelligentsi häält oleks kindlasti vaja. Võib-olla on mõnel sellega raske leppida, aga eesti rahvale ei ole antud võimalust „igava Põhjamaana” vaikselt oma töölauda taga tiksuda. Sest juba jälle on saatus kohal, kriis ja surmavari edevalt käevangus. Tahaksin olla optimistlik ja loota, et praeguses imelikus äravajumise ajastus küpseb poolnähtamatult järjekordne ärkamisaeg. See ilmutab ennast kindlasti teistmoodi, mitte nii nagu 1869. või 1988. aastal. Mine tea, võib-olla see ongi juba märkamatu alanud.

Sa oled olnud aktiivne kirjanduskriitik, kuigi mitte enam viimasel ajal. Mis mulje sul nüüdiskirjandusest on? Mida sellelt ootad?

Praegune kirjandus tervikuna näib oma esmast alusülesannet – et eesti keeles loominguliselt ja innukalt kirjutataks ning loetaks – üldjoontes hästi täitvat. Aga alati võiks oodata veel kedagi, kes on täiesti teistmoodi, keda ei saa tuttavatele liistudele tõmmata, kes ei hooli lähikonna heakskiidust või aktivistide pahakspanust, kes vaatab kõike – kuidas nüüd poeetiliselt öelda – targa vastsündinu silmadega. Ühesõnaga, ühte või miks mitte ka mitut salapärasest Valdest ootaks alati, huvitavad luulud kuuluvad ju vaimuelu juurde.

Mida arvad nn naiskirjanduse lainest ja tugevatest naistest kirjanduses?

Kui sa mõtled naisi kirjandustegelastena, siis kõige tugevam on kohe alguses – Linda. Toompea ehitamine, Ülemiste järve paisutamine. Kui Kalevipoeg on meie lunastaja – ja miks ta ei võiks olla –,

siis on Linda omal viisil ka meie neitsi Maarja. Soomlased üritasid teda röövida, ilmselgelt ei olnud neil endal midagi vastu panna. Kui mõtled kirjanikena, lihast ja luust vaimuolenditena, siis vaevalt suudab keegi vaimse tugevuse kategoorias naljalt ületada Betti Alverit. Võib-olla Viivi Luik püsib tema läheduses. Ja loomulikult on veidi kaugemas läheduses veel hulka teisi. Kirjandusloolasena ütleksin, et eesti kirjanduse selgroog on tugevalt feminiinne, naiste tugevuse etalonid on meie ajaloos nii võimsad, et nende tagant välja paista pole lihtne. Kui oleksin naine, siis võistleksin eelkäijatega mõne muu, rohkem sööti jäänud kvaliteedi, mitte tingimata märksõna „tugev” all. Praegune spetsiifiline naiskirjanduse laine on aga kindlasti ajakohane nähtus. Vaimuelus on aeg-ajalt ikka vaja keerata kas või jõuga ette mõni uus külg, tekitada liikumist ja ärevust, muidu vajub kogu asi rutiini ära. Näen juba praegu vaimusilmas vastavat kirjandusloopeatükki: 2020-ndate naiskirjandus ja selle iseloomulikud jooned. Tõsi, kirjanduslugu ennast on praeguse teaduspoliitika jätkumise korral isegi vaimusilmas raske ette kujutada.

Mis suhe on sul Tartu linnaga? Erinevalt paljudest eesti filoloogidest oled õppinud hoopis Tallinnas. Aga ometi hoiad järjepidevalt silma peal Tartu linnaruumil ja kannad hoolt, et sinna paigutataks kirjandusloolisi mälestustahvleid ja -pinke.⁵

Tudengipõlves ja hiljemgi olid Tartu ja kirjandusmuuseum mulle enam-vähem sünonüümid. Tallinlasena ja igakülgse põhjajäestlasena ei ole mul Tartus olnud

⁵ Vt nt **R. Hanson**, Toomel äsja avatud mälestuspingi juurde kuulub üks kindel raamat. – Tartu Postimees 2. V 2025. <https://tartu.postimees.ee/8240958/galerii-toomel-asja-avatud-malestuspingi-juurde-kuulub-üks-kindel-raamat>

lähemaid tuttavaid ega sugulasi, kelle juures pikemalt aega veeta, kõik mu käigud olid n-ö ametlikud, seotud töötamisega kirjandusmuuseumis või mõne Vane-muise teatrietenduse vaatamisega. Olin enamasti üksildane uitaja, käisin mööda ajaloolis-kirjanduslikke radu. Toomemäel kiriku juures oli põnev kujutleda, kus-kohas täpsemalt Moosese seitsmes raamat võis kettidega kinni olla. Või kuhu ja kuidas kogunesid need 10 000 rahvariides inimest 1869. aastal laulupidu pidama. Raekoja platsil võis proovida kujutleda, millisel tänavanurgal Tõnisson 1905. aastal kiviga pihta sai. Ülikooli ees võis jälle ära arvata, millise samba juures Friede-bert Mihkelson samal aastal, valehabe ees, kõnet pidas. Ja ikka nii edasi. See on ilus lihtsameelne rõõm, kui avastad, et kõik see, mille kohta oled Eesti asja süvenedes lugenud ja millega seoses on sul igasugu-seid tundeid ja kujutlusi, on mingil kujul päriselt olemas. Ainult Roomas olen ma midagi võrdväärset tajunud.

Ja ega see ole lõppenud. Vana Vane-muise asukohaga – ka ülitähtis sümbol – tutvusin esimest korda alles möödunud-aastaselt ühepäevasel jalutuskäigul. Mu suhe Tartuga on ilmselgelt kirjanduslik-romantiline, ma ei tunne Tartu argipäeva ja mul on tore mõelda, et sellist Tartut ei olegi. Mõte mingeid silte üles panna võib olla kuidagi selle illusiooniga seotud. Olen muide teinud linnavalitsusele ettepaneku tähistada sobival viisil Tuglase vanemate ja tema enda noorpõlve elukohta Kooli tänaval. Selle paiga avastamine ja veidi lähem uurimine on olnud minu viimase aja üks meeldejäävamaid „välisreise”. Toimetajana tean ma muidugi väga täpselt, kui otsustavat rolli on mänginud Tartu autorid ja koos nendega Tartu vaim Loomingu palge kujundamisel. Ja veel – ka surnud on Tartus tähtsad. Ütleksin taas romantiliselt, isegi lausa Jaan Lõo paatost matkides: Üle-jõel kohub meie vaimuvägi.

Mis sul praegu pooleli on? Kas on tule-mas järg lapsepõlvemälestustele,⁶ mis nii kaasakiskuvalt kujutavad subjekti lavee-rimist jäikadest käskudest ja keeldudest struktureeritud maailma ning tungi-lise, unenäolise maailma vahel? Lugeja tahaks teada, mis saab edasi ja kuidas see tasakaal leitakse hilisemas elus!

Kui lapsepõlvememuaarid ilmusid, siis ütles tõepoolest mõni heatahtlik autori-teet, et kuule, sul on nüüd nipp käes, kas paned muudkui edasi? Eks ma esimese hooga proovisingi, aga siis saabus iseäralik tõehetk. Nimelt kogesin, et see, mida laps näeb, kuuleb ja mõtleb, on kuidagi loo-mingulisem ja huvitavam kui see, mida on näinud ja mõelnud minu hilisem mina. See „mina” tundus mulle liiga tavaline. Nii et ma loobusin memuaaride jätkamisest mitte kahju-, vaid isegi teatava kergendus-tundega. Kuid tõsi, selle mõttega tegel-des oli kerkinud teadvusesse mõnesugust mäluainest erinevatest eluetappidest, üsna kaugelt ja päris lähedalt, see jäi sinna läve taha kuidagi kibeleva ja leidis siis väljen-duse mõnedes belletristlikes lühivormides, novellides, novellettides, mininäidendites. Natuke mulle endalegi ootamatult. Mur-ranguaegadel osalesin umbes viis aastat poliitikas, see kogemus loob teatava ühis-konnasuhte, mis jääb püsima ja on ehk samuti lugude taustal. Hetkel ongi poo-leli seesugustest paladest väikese raamatu kokkupanemine. Võimalik, et nendes teksti-des väljendub mingil veidi teistsugusel moel ka toosama tasakaalu otsing, millele sa nii ilusti viitad. Muidugi, tasakaal ei ole mingi iseväärtus, vaid ma kujutleksin seda seisundina või sellisesse punkti jõudmi-sena, **kust midagi avaneb**.

Küsimusi esitas JOHANNA ROSS

⁶ T. Haug, *Mööda Koidu tänavat. Ülestähendusi varajasest ajast*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2014.

Kirjandusega tegelemise võimalustest ja eneseaparoodilise pilgu vajalikkusest

Vestlus Mart Velskriga

Foto: Johanna Roos

12. mail tähistas 60. sünnipäeva Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppejõud, kirjanduskriitik, luuleuurija, lõunaeesti kirjandusloo võimaluste asjatundja ning Keele ja Kirjanduse kolleegiumi liige Mart Velsker. Sel puhul vastas ta lahkelt allolevatele küsimustele.

Teadupoolest õppisid sa keskkoolis matemaatika-füüsika eriklassis ja eriala valikul kaalusid ka füüsikat. Mille mõjul valisid ülikooli astudes just eesti filoloogia? Sellega haakvalt, juba ülikooliõpingute ajal pühendusid eesti luule

uurimisele: kas enne olid hakanud luulet kirjutama ja siis tekkis tahe seda uurida või vastupidi, omaenda luulelooming on uurijatöö vili?

Eriala valikul oli korruga mitu põhjust ja raske on öelda, mis neist oli peamine. Keskkoolis oli üks mu kirjandusõpetajaid Kersti Lepajõe ning ta mõjus inspireerivalt – see oli kindlasti üks põhjustest. Aga luuletusi kirjutama olin hakanud juba enne temaga kohtumist ja mingil hetkel tundus, et sellise kummalise harrastusega inimesel polegi kuhugi mujale minna kui eesti filoloogiasse. Ka olin kirjandusolümpiaadidel saanud teadmisi sellest, kuidas teha iseseisvat uurimistööd, ning see tundus huvitav. Olümpiaadidel käimine ja luuletamine ei tinginud teineteist, kuigi sain aru, et mingi seos neil asjadel on – vist mõtlesin juba keskkooli lõpus endamisi, et kui must ka õiget luuletajat ei saa, siis uurijaks ja kriitikuks võib ju ikka hakata. Nii läkski.

Tartu Ülikoolis oled eesti kirjandust õpetanud alates 1990. aastate algusest. Mis on nende aastakümnete jooksul sinu õpetamisviisis enim muutunud, olgu rohkem või vähem sihipäraselt?

Ülikoolis on ikka ja jälle mingid „üldised suundumused”, aga õpetamise seisukohast on tore just see, et seal saab õppejõud ise otsustada üsna palju. Praegu valitseb suundumus pidada õpetamist võrreldes rahataotluste kirjutamisega ja väärivate artiklite avaldamisega vähetahtsaks. Minu meelest on see vale, aga hea on samas see, et teisejärguliseks peetavate asjade üle on väiksem kontroll. Jah, tösi küll, üliõpilaste tagasisidega arvestatakse rohkem kui varem, kuid mul pole sellega probleeme olnud ja ma olen õpetamist planeerinud just nii, nagu ise olen õigeks pidanud. Õpetamisviis on aja jooksul tõesti mõnevõrra muutunud. Seminare on mul praegu rohkem kui loenguid – varem see nii polnud. Seminarides on palju

vastastikust suhtlust, tundub siis, et diaoloogilisus on ajaga suurenenud.

Mis on aga ülikoolis endas ja nendes „üldistes suundumustes” muutunud? Kas tajud „kõrghariduse neoliberaliseerimise ilminguid ja tagajärgi”?¹

Tajun ikka, aga mõnevõrra sõltub tajumine sellest, mis võtta taustsüsteemiks. Sa viitad üheksa aastat tagasi ilmunud vestlusringile. Ilmselt ei ole nende aastate jooksul palju muutunud – kui maha arvata see, et kõige tähtsamateks jõududeks ühiskonnas on saanud kaitsejõud ja sõjatööstus. Kuid ega neidki saa päriselt „maha arvata”. Kui pomme peetakse kirjandusest või loodusest tähtsamaks, siis see ikkagi mõjutab kogu süsteemi ning üldist meelsust.

Minu isiklik taust praegusest ülikoolist rääkides on tavaliselt 1990. aastate ülikool, mis äsja oli pääsenud nõukogulikkuse kammitsaist. Uus muutus läks käima selle sajandi alguskümnendil ning nüüd oleme jõudnud täiesti teistsugusesse olukorda võrreldes XX sajandi lõpuga. Tollal lehis ülikoolis vabaduse vaim. Raha oli vähe, aga võimalusi ja vabadusi sellest hoolimata palju. Nüüd on raha rohkem ja vabadust vähem. Tõsi, humanitaarias pole muutused ilmselt nii pöörased kui neil erialadel, kus saab rakenduslikkust selgemalt arendada ning teadusmõõdikuid tõhusamalt kasutada.

Õppejõu ameti kõrvalt oled tegus kirjandusteadlane ning üks tähelepanuja tänuväärsemaid kirjanduskriitikuid. Kuidas sa oma eri rolle tasakaalus hoiad, kui lihtne või kerge see on?

Esimese hooga tahtsin vastata, et varem oli tasakaalu kergem hoida ja nüüd raskem, aga päris õige see pole. Varem ei olnud ma teadlasena ülearu kohusetundlik, ka

doktoritöö valmis suhteliselt hilja – kirjutasin omal ajal arvustusi üsna hasartselt, aga see toimus teaduse arvel. Nüüd on olukord muutunud, eriti pärast seda, kui olen asunud tegutsema noore luule uurimise töögrupis, mida juhivad Rebekka Lotman. Töögrupp nagu alt vedada ei tohiks ja nii ma tegin hiljuti üsna radikaalse otsuse: pean vähemalt poolteist aastat retsenseerimisega pausi. Mulle ju meeldib arvustusi kirjutada endiselt, aga see võtab päris palju aega ja energiat – lihtsalt ei jõua kõike.

Kriitikuna oledki silma peal hoidnud eeskätt noorel luulel, seejuures oled uusi hoovusi ära tabanud kiirelt ja paikapidavalt. Mis on sinu teravas pilgus praeguse noore luule suurim muutus võrreldes selle ajaga, kui arvustajana alustasid? Ja kas sellega koos on midagi teisenenud sinu kui kriitiku hoiakus, arusaamas, võimalustes, meetodis?

Tegelemine noore luulega pole olnud eesmärk omaette, aga kuidagi on see nii kujunenud. Üks põhjus oli see, et hakkasin 1990. aastatel õpetama ülikoolis eesti nüüdiskirjandust ja siis oli ennast vaja uuema kirjanduse osas harida, arvustamine aitas seda teha. Minu esimene arvustus ilmus 1992. aastal, rohkem kui kolmekümne aasta eest. Loomulikult on nii pika aja jooksul toimunud igasuguseid muutusi. Kui alustasin, siis oli parajasti toimunud või toimumas oluline murrang eesti luules. Praegu ei oska ma aru saada, et luules radikaalseid muutusi aset leiaks, aga huvitavat luulet ilmub kogu aeg. Kõige suurem muutus võrreldes 1990. aastate algusega on vahest see, et tollal tundus olevat paljudel kirjanikel mingi positiivne tulevikuperspektiiv ja selle tuleviku poole – mis see siis iganes ka ei tähendanud – liiguti. Nüüdses noores luules on tulevikuvaadet palju vähem, viibitakse peaaesjalikult olevikus või põgenetakse minevikku, tulevik ei paista olevat see asi, mille poole

¹ Vt K. Aavik, Mis on neoliberalne ülikool? – Sirp 1. IX 2017, lk 4.

liikuda. Seda muutust saaks siduda poliitilise õhustikuga, kliimaprobleemidega ja merkantiilsusega, aga põhjusi on küllap veelgi.

Kuidas sõnastaksid kriitikuna oma kredo?

Kui mul peaks olema mingi kriitiku-kredo, siis see on üsna lihtne: lugeda tuleb tähelepanelikult ja tuleb ka mõelda ning siis mõeldu kirja panna. See on nii lihtne, et nagu ei peakski seda kreedoks nimetama, aga siiski võib – eriti kui silmas pidada seda, et kogu aeg ilmub kriitikat, mille kirjutajad kas ei ole tähelepanelikud või ei mõtle. Ma ei taha aga sellega kuulutada eesti kriitika allakäiku, kindlasti mitte – tühja mulli puhumist arvustuse vormis on igal ajal olnud ning võib-olla on seda praegu isegi vähem kui varem. Varem ilmus ajalehtedes päris palju kirjanduskriitikat ja mõni inimene püüdis arvustamisega elatist teenida. Praegu avaldatakse rohkem ajakirjades ning honorarid on nii väikesed, et sellega leiba lauale ei saa. Ju siis praegused arvustajad arvustavad rohkem lugemise ja mõtlemise soovist ja vähem leiva pärast. Vahetult enne sellele küsimusele vastamist lugesin Keele ja Kirjanduse aprillinumbri Aare Pilve sisukat intervjuud Johanna Rossile. Seal on juttu kaasaloovast kriitikast ja just sellisel viisil, et sellele jutule tahaks kaasa kõlada. Kaasa kõlada siis ka sellele, mida Aare lõpuks rõhutab: kaasaloov kriitika „pole uue kunstilise teksti kirjutamine, ta on ikkagi analüüsiv ja tõlgendav tekst”²

Oma magistritöös uurisid eesti luule antoloogiaid ja oled ise ka mõne antoloogia koostanud, viimati „Aga sina ei vasta. Surm eesti luules” (2026). Mis sind

selle vormi juures köidab ja mida plaanid edaspidi antoloogia vormi seada?

Paljud asjad toimuvad juhtumisi. Nii nagu ma uuema kirjandusega sattusin tegelema seoses loengupidamisega, nii sattusin antoloogiaid uurima lihtsalt sellepärast, et seda teemat mulle pakuti. Ja nüüd omakorda olen sattunud antoloogiaid koostama jällegi peamiselt sellepärast, et mulle on seda pakutud.

Tuleb aga tunnistada, et päris kogemata ma ka kõike pole teinud. Antoloogiate puhul hakkasid mind varakult huvitama kaks kesket küsimust: esiteks – kuidas antoloogiaid kajastavad ja kujundavad kirjanduskaanonit; ja teiseks – milliseid alternatiivseid printsiipe saaks antoloogiate koostamisel kasutada. Teine küsimus on esimesega seotud: alternatiivsed printsiibid on enamasti sellised, et need sunnivad ümber mõtestama kaanoniga seotud küsimusi. Need mu isiklikud huvid jooksevad kõige selgemini kokku antoloogias „Eesti luuleilm II” (2017), mis on seni kõige imeilikum luuleraamat, mille olen koostanud.

Mingeid plaane antoloogiate tegemisel mul pole ning ega kirjastused igasuguseid veidrusi ei tahagi välja anda. Eriti siis mitte, kui valimikus peaks leiduma neid autoreid, kellele tuleb honorari maksta. Imekombel on siiski ka uuemat luulet sisaldavaid raamatuid õnnestunud teha. Plaane pole, aga kui keegi tahaks välja anda filmikunstile ja kinole pühendatud eesti luule valimiku, siis selle üle olen siiski valmis aru pidama.

Kas võib öelda, et sinu bakalaureuse- ja magistritöö juhendaja Karl Muru on olnud üks su mentoreid ja eeskujusid? Kes veel (kõikides rollides: õppejõud, kirjandusteadlane, kriitik)?

Karl Muru oli juhendajana ja õppejõuna minu jaoks tõesti oluline. Mitte võib-olla igas mõttes eeskuju, sest õpilane püüab ju õpetajast erineda – kuid on tõsi, et nii mõndagi head olen Murult õppi-

² J. Ross, Elukutseline rahvuslane ja relativistlik platooinimene. Vestlus Aare Pilvega. – Keel ja Kirjandus 2026, nr 4, lk 336.

nud. Tähelepanelikkust luule suhtes, aga ka tähelepanelikkust ja sõbralikkust üliõpilastega suhtlemisel. Mulle meeldis, et ta ei kippunud ülearu palju suunama, aga kui oli midagi valesti, siis ei jätnud ta seda ütlemata. Tagantjärele tundub, et Muru oli võib-olla isegi liiga hea inimene – ta ikkagi võinuks mind suunata rohkem, ehk ma oleksin siis edenenud oma töödega kiiremini. Aga sõbraliku mittesekkumise ja vajaliku suunamise vahel ongi keeruline tasakaalu leida.

Kui kriitikuna alustasin, siis oli peaaegu vältimatu, et algaja literaat pidi lugema hoolega Hasso Krulli, Jaan Unduski ja Märt Väljataga tekste – seda ma ka tegin ja ju ma sealt väärtuslikke impulsse sain. Aga oluline oli minu jaoks kriitiku ja uurijana ka Toomas Haug – seda olen hiljem ühes arvustuses tunnistanud. Haugi tekstidega on mul senimaani kummaliselt ergastav suhe: me oleme poliitiliselt erinevate vaadetega ja mõnegi asja puhul on minu hinnangud ja mõttekäigud teistsugused kui Haugil. Aga mind mõjutas tema puhul äratundmine, et arvustust saab kirjutada korraka naljakalt ja tõsiselt – umbes nii, et arvustus võib mõjuda suisa enese-paroodiana, kuid sel on ometi tõsine sisu. Mulle selline asi sobib, enese-paroodiline pilk tundub kriitiku töös olevat lausa vajalik – kardan pisut kõiki neid kirjutajaid, kes oma tööd jäagitu tõsidusega võtavad ega suuda ennast kõrvalt vaadata. Mu enda kirjatööd on paraku ajaga naljavaesemaks jäänud, see on kardetavasti vananemise kõrvalsaadus.

Oled eripäraselt süvenenud „kirjandusloo kirjutamise probleemidesse”³ ja oled 2001. aasta „Eesti kirjandusloo” üks

³ M. Velsker, Lõunaeeesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensius 12.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014, lk 5.

autoreid. Nüüd tehakse ettevalmistusi uue kirjandusloo kirjutamiseks. Mida tuleks selle juures kindlasti silmas pidada – mis on uue aja nõudmised kirjandusloole? Ja mis on sinu põhimõtted kirjanduse loostamisel?

Ma ei lugenud praegu oma väitekirja üle, aga vististi jõudsin seda kirjutades umbes sellise hoiakuni, et kirjanduslugu hästi ei olegi võimalik kirjutada, kuid kirjanduslood on siiski väga vajalikud ja seetõttu tuleb neid kirjutada võimatusest hoolimata. Kirjanduslugu on ju samamoodi nagu antoloogiad üks võimalus kirjandusega manipuleerida. Kirjanduslugu muudab looks mingi tekstide kogumi, millel tingimata selget ja ühtset lugu polegi. Antoloogiate puhul on loolisuus nõrgem kui kirjanduslugudes, aga seda selgemalt tulevad neis välja arusaamad kirjanduslikust hierarhiast.

Ma ise pean kirjandusloo kirjutamisel tähtsaks seda, et kirjutaja oma töö tinglikku olemust tajuks ning kogu aeg kriitiliselt jälgiks, mida ta ise parasjagu teeb. On veel rida konkreetseid küsimusi, mida peaks silmas pidama, aga kõiki neid praegu läbi arutada ei jõua. Loodan, et uue kirjandusloo tegemise plaan saab teoks ning kui see võetakse ette mahuka kirjandusloona (mahukamana kui 2001. aasta oma), siis peaks hoolikalt vaatama, et seda tööd mõistlikult koordineeritaks. Üks inimene tavaliselt mitmekõitelist kirjanduslugu ei kirjuta – ja nii muutub eriti tähtsaks see, et nii köidete kavandamine ja toimetamine kui ka kogu sarja üldine kontseptsioon oleks põhjalikult läbi mõeldud.

Kirjandust oled sa uurinud muu hulgas paigakeskselt. Mida aga tajud sa kogu eesti kirjanduses isäranis n-ö oma paigana, oma teemana – ja mispärasest? Kas see ongi just lõunaeeesti kirjandus, mida uurisid väitekirjas, või mõni muu aspekt, mõni kindel autor?

Kogu kirjandus iseenesest pole paigakeskne, kuid tööpoolest on kirjanduse ja paiga suhted mulle huvi pakkunud ja ka üheks mu teemaks kujunenud. Nagu eelnevastki jutust välja tuli, on mul teemasid korraga mitu ja ilmselt pole üks tingimata tähtsam kui teine. Lõunaeesti kirjandusega seoses tahan siiski rõhutada seda, et mind pole seal köitnud ainult paigakesksus, vaid ka keel ja identiteet. Ilmselt pole vähetahtis, et see keel on ohustatud seisus. Vähemuslikkus, ohustatus, piiripealsus – need võiksid olla minu teemad, kuigi pean tõdema, et ma ise pole väga vähemuslikult käitunud ega vähemuslikke uurimisviise harrastanud. Aastakümneteks ülikooli tööle jäämine tähendab ju seda, et olen valinud teadussüsteemis domineeriva institutsiooni, mitte mingi piiripealsuse. Võin küll olla süsteemi suhtes kriitiline, aga ju siis on mugandumise jõud nii suur, et pole osanud midagi targemat teha. Loodan, et see on vaid väline mugaemine, mitte mõtlemise tasandumine. Kuidas sellega aga tegelikult on, seda oskavad paremini öelda kõrvaltvaatajad.

Mil määral on vähemuse, ohustatuse ja piiripealsusega seotud teemade käsitlemisel sulle oluline, et sinu uurimistöö annaks tähendusliku panuse ühiskondlikku arutlusse, vahest isegi mõjutaks mingeid hoiakuid?

Mu peaesmärk pole kunagi olnud uurimistööga ühiskondlikke tõekspidamisi mõjutada, aga aeg-ajalt on see siiski olnud kõrvaleesmärk, eriti lõunaeesti kirjandusega tegelemisel. Vaevast et mu tekstid on ühiskondlikult väga mõjukad – või kuidas saakski väga mõjukas olla näiteks mõni luulearvustus, kui valdav osa inimestest luulet ega arvustusi ei loe? Luulearvustuste kirjutamine on ju enda sihilik asetamine mingisse vähemusse või isegi

lootusetusse positsiooni. Aga kui ka lootusetusse, siis mulle tuleb meelde Betti Alveri luuletus „Suurest haardest” ning eriti selle lõpp: „Kui sul võiduks puudub rangus, olgu vähemalt su langus / raske.”

Mis on eesti kirjandusloos suurim valem või eksitavaim müüt? Kas on olemas mingi kirjandusalane käibetõde, millele tahaksid alati vastu vaielda, kui sellega kusagil kokku puutud?

Ma ei tea, et oleks kirjandusloos mingeid hästi suuri valesid, mille vastu peaksin võitlema. Väikseid müüdikesi ja kahtlasi käibetõdesid leiab küll. Ühe sellise käibetõde seadis hiljaaegu kahtluse alla Tanar Kirs oma doktoritöös. Nimelt on varem arvatud (eks ma isegi kunagi), et Juhan Liiv oli nii hull, et ta üldse ei saanud arugi, mida ta kirjanduses korda saatis või mis on luule aluspõhimõtted. Liiv oli hull küll, aga nagu Kirsi töö veenvalt näitab, suutis ta nii oma loomingut kui ka üldisi printsiipe mõtestada sellest hoolimata.

Kuidas on selle eespool mainitud harastusega praegu: kas luuletad veel? Või millise muu tegevusega end tasakaalustad ja maandad?

Luulet ma enam ei kirjuta, jagan ammutuntud seisukohta, et luuletama peaks vaid siis, kui tundub, et ilma ei saa. Midagi aga ikka tasakaalustab: eriti hästi aitab suvel maal aias ja aia taga luusimine. Läbi elu on vabastavalt mulle mõjunud jalgrattaga sõitmine. Viimastel aastatel olen üllatusega avastanud, et isegi reisi- mine võib hästi mõjuda, varem ma selle peale ei tulnud. Aga kui reisimine, siis mitte konverentsiturism, mille vabastavate ja vaimustavate tähendusteni ma veel pole jõudnud.

Küsimusi esitas BRITA MELTS

Milleks meile ÕS?

1. osa

*Eesti kirjakeele juubeliaasta lõpus ilmunud õigekeelsussõnaraamatut (ÕS 2025) on teatavasti saatnud pikad vaidlused ÕS-i vajalikkuse, olemuse ja vormi üle: mida ja kuidas normida, kuivõrd arvestada tege-likku keelekasutust, kas ja kuidas anda suuniseid, kas paber-ÕS-i on vaja? Ilmu-mise eel jõuti lausa õiguslike küsimusteni, ilmumise järel aga algatati sõnavalikut kri-tiseeriv petitsioon. Et ÕS puudutab paljusid ja teema on sedavõrd mitmetahuline, palus Keel ja Kirjandus eri taustaga keeleinimes-tel jagada oma mõtteid nii sõnaraamatu kui ka sellega seotud arutelu kohta. Aval-dame vastused mitmes osas. Esimeses osas saavad sõna Eesti Keele Instituudi (EKI) juhtivleksikograaf, ÕS 2025 tööühma juht **Margit Langemets**; keeleteadlane, fraseo-loog, sõnaraamatute koostaja, EKI endine direktor **Asta Õim**; sotsiaalmeediakanali Kõnetoru looja, keelenõustaja ja koolitaja **Marja Vaba**; Püha Johannese Kooli ja Vanalinna Hariduskolleegiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja **Tiina Veismann** ning tõlkija ja Tartu Ülikooli Kirjastuse toime-taja **Liisi Rünkla**.*

Kuidas hindate 2025. aasta ÕS-i? Kas ja kuidas seda kasutate?

Margit Langemets: Eks lõpliku hinnangu annavad ÕS-i kasutajad. Tegijate poolt saan öelda, et üldjoontes lähtusime eel-misest ÕS-ist, aga mõned muutused mõistagi on. Kogu infot oleme ajakohastanud kahe ÕS-i vahepealsesse aega jäävate Emakeele Seltsi keeletoimkonna otsuste, keele-

korraldusega haakuvate uurimuste, „Eesti grammatika” (2023) ja muude kirjutiste najal. Oleme uuendanud sõnavalikut ja näitelauseid, keskendudes selgemini kui varem neutraalsele üldkeele kihile. Uus on, et **kõik** märksõnad on varustatud (lühikujul) sõnamuutmisinfoga. Rohkem kui varem on ÕS-is kohanimeinfot, sh kõik Eesti ametlikud asulanimed. ÕS-i märk-sõnade arv on pisut suurenenud (enne üle 50 000, nüüd ligi 60 000), ent kogumaht koos sõnaloenditega (liitsõnad, tuletised) on umbkaudu sama mis enne.

ÕS-ide puhul on varem välja toodud, et nad sisaldavad silmatorkavalt palju erialakeelt ning et teatud sõnu või tähendusi on eelistatud erialaspetsialiste silmas pidades. Alates 2020. aastast on Sõnaveebis kättesaadav väga mahukas ning pidevalt täienev terminikogu: rohkem kui 160 terminibaasi, kokku umbes 325 000 eestikeelset terminit. Seetõttu ei leidu uues ÕS-is enam valdkonnale osutavaid eriala-märgendeid (mida kasutajad kippusid tõlgendama õige-vale hinnanguna): iga märksõna on neutraalne üldkeelne sõna, kui sellele pole lisatud stiiliregistrit või erialakeele selgitust.

Eestis on pikka aega olnud kõrvu kaks väärt sõnaraamatut: ÕS, milles on nõuanded, aga pole eriti sõnatähendusi, ja seletav sõnaraamat, kus on sõnatähendused, aga pole nõuandeid. Nüüd on olukord sootuks muutunud. EKI ühendsõnastik Sõnaveebis on koht, kus oleme need pooled kokku sobitanud: seal on esitatud nii kirja-keele norm kui ka keelekasutuse kirjeldus koos umbes 2000 selgituse ja soovitusena. Erinevalt ÕS-ist saab ühendsõnastik käia ajaga kaasas, seda on võimalik pidevalt täiendada, olgu põhjuseks uued sõnad ja

tähendused, keeleteoimkonna otsused või kasutajate tagasiside kaudu meieni jõudnud märkamised ja ettepanekud.

Praegust ÕS-i kasutan peaaesjalikult professionaalselt kallutatud huvist, kui soovin hinnata, kuidas „töötab” sõnakogu, milles on igas mõttes vähem infot kui selle kõrval kasutusel olevates teistes sõnastikes ning kus info üldse ei uuene.

Asta Õim: Kasutan ÕS-i veebiversiooni ja sedagi pisteliselt. Meeldib, et artikli lõpus on uued normingud lahti kirjutatud ning põhjendatud. Enamasti kasutan siiski EKI ühendsõnastikku, kus on kolm korda rohkem sõnu ning mis uueneb kogu aeg. ÕS-i veebiversioon ei uuene.

Kui tänapäeval üldse paberversiooni teha, siis eelistaksin lakoonilist õigekirjale ja sõnamuutmisele sihitud keelekorralduslike selgitustega ÕS-i.

Praegune paberil ÕS on üle koormatud seletavale sõnaraamatule iseloomuliku materjaliga. Näiteks rohkesti on kasutusnäiteid, mille hulgas, muide, on palju fraseoloogilist materjali, mille sisu kasutajale ei selgitata (*sai jalad alla, heal jalal, tõmbas saba jalge vahele*). Pikk samm seletava sõnaraamatu poole tehti 1999. aasta ÕS-is: eristati sõnatähendusi, lisati palju kasutusnäiteid koos tähendusvihjetega (tähendused on alles veel 2018. aasta ÕS-is) jpm. Sisuliselt kujunes sellest ühekõiteline õigekeelsuslike soovitustega kirjakeele seletav sõnaraamat. See kannabki pealkirja „Eesti keele sõnaraamat. ÕS 1999”. Niisugune oli aja nõue.

Nüüd, kui on kasutada suur hulk kergesti kättesaadavaid väga erineva sisu ja suunitlusega sõnaraamatuid, teatmeteoseid ja muid abivahendeid, saaks ÕS keskenduda oma esmaülesannetele ning seletava sõnaraamatu fragmentide arvel esitada tunduvalt rohkem märksõnu. Mõistagi kõik sõnad ei mahu ühessegi pabersõnaraamatusse, ent 80 000–100 000

märksõna annaks vähem põhjust küsida: „Kui ÕS-is sõna ei ole, kas seda siis ei tohigi kasutada?”

Marja Vaba: Võrreldes ÕS 2018-ga on nii mõndagi muutunud. Kasutus põhise keeleteaduse tuules on teisenenud ka keelekorraldus. On tulnud tõdeda, et osa kunagi antud norminguid ja soovitusi ei ole juurdunud. Suure muudatusena on ÕS-i keelesoovitused täielikult ümber töötatud: enam ei pakuta lihtsalt ühte sõna teise asemel, vaid esitatakse taustainfot sõna kohta, ning kasutaja peab lõpliku otsuse ise tegema. Nii näiteks on loobutud mitmete paronüümide tähenduste eristamisest ning neid loetakse sünonüümideks (*järele-järgi, enamik-enamus*), mõondakse enamalt tõrjutud sõnatähendusi (*täna* tähenduses 'nüüd, praegu'), ei soovitata enam võõrsõnu kasutada üksnes algkeelepärasel kujul (*momentaanne/momentaalne, duplikaat/dublikaat*) ega anta kindlat soovitus eelistada omasõna võõrsõnale (*langetustraktor/harvester*).

Mulle sobivad muutunud soovitused hästi, üldiselt pole mul teadliku keelekasutajana keeruline nende põhjal konteksti sobivat valikut teha. Mõistan, et paljudele kasutajatele tunduvad uused näpunäited siiski hägused: nad pole kindlad, kuidas sobiv sõna välja valida.

Uus ÕS on vajalik töövahend eelkõige ametikeele kasutajale. Ise kasutan igapäevaselt Sõnaveebi ühendsõnastikku rohkem kui ÕS-i. Esiteks sobib mulle see, et ühendsõnastikus on mitu korda rohkem sõnu kui ÕS-is ning see täieneb pidevalt. Teiseks on seal iga sõna kohta rikkalikult infot: tähendused, kollokatsioonid, kogu muuteparadigma jm. Kolmandaks on Sõnaveebis käepärast terminibaasid. See tõttu on Sõnaveeb mulle mugavam töövahend kui ÕS.

Tiina Veismann: ÕS koos Sõnaveebiga on minu kui emakeeleõpetaja igapäevane töövahend. Tihti kontrollin õpilaste töid parandades, kas kasutatud vorm vastab kirjakeele normile (seejuures tuleb nii mõnigi kord üllatuda, näiteks selgus just hiljuti, et *surfama* kõrval kehtib paralleelvormina ka *surfima*) või kas õpilase kasutatud sõna üldse üldkeeles eksisteerib (kuna noorte sõnavara on inglise keeles juba kohati suurem kui eesti keeles, siis on tekkinud tendents, et luuakse ise võõrsõnu, moodustades ingliskeelsetest tüvedest eestikeelseid tuletisi). Paber-ÕS-i pole küll juba aastaid kasutanud muuks kui õpilaste riigieksamiks ettevalmistuseks, sest eksamil saab kasutada vaid paberväljaannet.

ÕS 2025 üllatas meeldivalt kõigepealt sellega, et sisaldab esmakordselt ka õigekirja põhireegleid. See, et abiturientid saavad eksamil kasutada reegleid, tähendab paradigmaatilist muutust eesti keele õpetamises – üleminekut reeglite drillimiselt teadliku keelekasutaja kasvatamisele. Just riigieksam, mis dikteerib kahjuks liigagi suurel määral õpetamise sisu, on olnud siiani selle muutuse peamiseks piduriks. Rahustuseks neile, kes kardavad, et nüüd enam gümnaasiumis õigekirja ei õpetatagi, võib öelda, et ÕS-is esitatud reeglid on nii kontsentreeritult sõnastatud (eriti kokkulahekujutuse osa), et neid saab edukalt kasutada vaid see, kes reegleid üldjoontes valdab.

Teine oluline uuendus on see, et uues ÕS-is suhtutakse leebemalt paronüümidesse (nt *enamik* ja *enamus*), reksiooni-desse (nt *sarnaneb kellele/kellega*) ja mõningatesse stiiliküsimustesse (nt sõna *läbi* kasutus), mida noori igapäevaselt harida püüdev inimene võib ainult tervitada.

Liisi Rünkla: 2025. aasta ÕS-i ma peaaegu polegi veel kasutanud, kuivõrd neile kõhklusküsimustele mu töös, mille juures on õigekeelsussõnaraamatust tuge, vastab

niisama hästi 2018. aasta ÕS, mille veebiversiooni on oluliselt käepärasem kasutada – nimelt on endiselt (aprillis 2026) just see värskeim ÕS, mis on ligipääsetav portaalis keeleveeb.ee, kus on võimalik sõna mitmest sõnastikust ühe hooga otsida.

Toetun tõlkijana kõigepealt lugejauljele, taustaks kogemused muudest tekstidest lähtekesles ja sihtkesles, seejärel julgustuseks tihtilugu veel lähtekesle nüansse selgitavatele sõnastikele. Eesti keele registrinüanssidele ma sõnaraamatust enamasti selgitust ei otsi, kuivõrd need nüansid, mille asjus tuge vajaksin, kipuvad olema sedalaadi, et sõnaraamatu formaalseerituse aste lihtsalt ei võimalda neid puudutavate kõhkluste juures abiks olla. Tuleb vaistu usaldada või asuda sisulisele uurimistöle käsiloleva teksti kontekstides.

Toimetaja rollis tahan aeg-ajalt muidugi oma vaistu sõnaraamatustki üle kontrollida, näiteks mõne kummalisemalt käituvat sõna muuttüübi või reksiooni või parajasti kehtivate algustähekokkulepete suhtes. Põhiline osa toimetamistööst ei seisne aga mitte vormide vastavuse kontrollimises – seda saab ju iga mõistlik toimetatav ometi ise teha –, vaid teise inimese pilgus, mille toimetaja tekstile annab. Ükski hea toimetaja ei lähene ühelegi tekstile kuidagi mehaaniliselt, ei vii lihtsalt sisse vastavusi käibivate vormitamiskokkulepetega, vaid püüab eelkõige peegeldada kirjutajale tema teksti mõju ja soovitada sõnastust selgemaks timmida, kui tegelik mõju taotlusest liialt kaugeneb.

Mis mõtteid on tekitanud ÕS 2025-ga seotud avalik arutelu? Kas mingi oluline aspekt on jäänud välja toomata?

Margit Langemets: 2023. aastal töid Ene Vainik ja Geda Paulsen oma analüüsis¹

¹ E. Vainik, G. Paulsen, Kujundlik mõtlemine 2020.–2022. aasta keelekriisis. – Keel ja

kujukalt välja, kuidas aruteludes **kõik** pooldasid eesti keele säilimist läbi aegade ning tunnustasid keele kui sümboli rolli rahvuslikus iseolemises, aga **taustal** näisid toimivat erinevad ning paratamatult selektiivsed väärtusmudelid. Kes näeb keelt kui ABIVAIAJAT, tõttab teda kaitsma, kes kui ELUSORGANISMI, soovib lasta sel kujuneda omasoodu.

Nüüd, pärast ÕS-i ilmumist, sai taas kinnitust tõdemus, et ÕS-i, seega ka kirjakeele normi, nähakse eeskätt kui lubatud sõnade loendit. Tegelikult on norm midagi palju abstraktsemat: see on kokkulepitud keelekujus, mis eesti keeles hõlmab reegliseid õigekirjutust ja sõnamuutmist ning mille üle otsustab Emakeele Seltsi keeletoimkond. Nendesamade reeglite järgi on sõnu kirjeldatud kõigis tänapäeva eesti keele sõnastikes: nii ÕS-is, EKI ühend-sõnastikus kui ka varasemates teostes, näiteks seletavas sõnaraamatus ja võõrsõnade leksikonis. Lihtsalt ÕS-i mahub palju vähem sõnu. Kooliõpetuse kohta on välja toodud,² et reeglite kõrval tuleks rohkem tähelepanu pöörata tähenduslikele keelevalikutele, st sellele, milliseid tähendusi grammatika tekstis loob ja mis võiks olla eri valikute eesmärk.

ÕS-i hindame kui traditsiooni ja sümbolit, aga kui igapäevaelus on vaja sõnastikust järele vaadata, mida sõna tähendab või kuidas seda õigesti kirjutada või käänta-pöörata, tehakse seda tänapäeval kindlasti telefonis või arvutis, st veebi vahendusel. Ja mitte piiratud valiku ja infoga sõnakogus, vaid seal, kus ühes kohas on kättesaadav kogu keeleinfo. Sõnaveebi kasutajate arv (200 000 eri kasutajat kuus) tõendab seda selgesti.

Kirjandus 2023, nr 7, lk 651–677. <https://doi.org/10.54013/kk787a1>

² K. Leppik, Keeleteadus ja kooligrammatika: kas räägime samast keelest? – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 2026, kd 22, lk 79–92.

Keeleseaduse järgi on kirjakeele norm määratud Eesti Keele Instituudi uusima õigekeelsussõnaraamatu ja Emakeele Seltsi keeletoimkonna otsustega. Edaspidi tuleks mõelda seeütle, kuidas kirjakeele normi määruks sobitada tänapäevasel viisil kokku kirjakeele norm ja ajaga kaasas käiv keeleinfo, mida pakuvad pidevalt täienevad sõnastikud. Nii toimib praegu Sõnaveeb, kus kogu üldkeele infot sisaldav EKI ühendsõnastik on kooskõlas kirjakeele normiga ning kus erialainfot vahendavad erialasõnastikud. Lihtsalt seaduse silmis on see *non grata*.

Asta Õim: Kujunenud poleemika on eesti kirjakeele ajaloos kolmas ägedam vaidlus, vaat et keelesõda.³ Mulle on jäänud mulje, et selle ajendiks oli (vanema kasutajakonna?) kartus, et äkki arvutiajastul paberil ÕS-i enam ei tehtagi.⁴

Asjalike arvamuste kõrval on asjatundmatuid, detailidesse takerduvaid, ka lihtsalt pahatahtlikke väljaütlemisi. ÕS-ile on seatud ebarealseid ootusi ja soove nii sõnavaliku kui ka teabemahu ja -esituse kohta. Ilmselt ollakse kinni arusaamas, et traditsiooniline eesti ÕS ei ole tavaline õigekirjutuse sõnaraamat, nagu teistes keeltes on ortograafia sõnaraamat, vaid midagi palju enam. Selle ajaloolised põhjused taanduvad eesti keele leksikograafiliste allikate nappusele, õigemini nende puudumisele: esimese kaheksa ÕS-i ajal ei olnud veel seletavat sõnaraamatutki, sõnavarasuhete sõnaraamatud ilmusid alles üheksanda ÕS-i eel, varem tuli ÕS-il

³ Varem on kirjakeele pakiliste kitsaskohtade üle tõsisemalt aru peetud kahel Tapa keelepäeval: 1908. aastal ja 1978. aastal, kui ÕS 1976 ilmumise järel vaieldi keele normeerimise üle. Mõlema õhustik oli õige aeg.

⁴ Vrd tuliseid sõnavõtte konverentsil „150 aastat oma keelekorraldust” 22. aprillil 2022 Eesti Teaduste Akadeemias. <https://www.youtube.com/playlist?list=PLLwxtFKJ8wdyASMmFF6k9IYvSYW-RasAF>

täita mitut ülesannet. Sestap näib avalikes väljaitlemistes domineerivat soovunelm, et ÕS peab sisaldama võimalikult palju sõnu koos kõikvõimaliku teabega: õige- kirja ja sõnamuutmist, kõiki (?) tähendusi, tähenduseseid, isegi juhiseid sõnavaliku ja sõnakasutuse kohta eri suhtlusolukordades; lisaks peaks kõik see tingimata paber- kandjale mahtuma. Paraku nõuaks seda- laadi sõnaraamat kümneid köiteid. Kui kasutatav selline teos üldse olekski?

ÕS 2025 on eesti keele normi aluseks olev sõnaraamat, mille esmane ülesanne on teenida kirjakeelt. Loomuldasa ei mahu selle sõnavalikusse kuigi palju ei allkeelte materjali ega madalstiilset keeleainest. Obstsoõnsed keelendid võiksid küll jääda erisõnastikku.

Ehk tuleks kasutajat ikka ja jälle juha- tada 180 000 märksõna sisaldava EKI ühendsõnastiku juurde, mida pidevalt täiendatakse nii uute sõnade kui ka uue infoga, kus on selgitused ja soovitusel, teave uute normingute kohta jpm.

Kõige enam paistab sõnavõtjaid häi- rivat, et ÕS-i normingutele on antud lai kandepind. Ent ei ÕS ega ükski teine üld- keele sõnaraamat saa normida näiteks tähendusi: kirjakeele norm ei ole staatiline, vaid ajas muutuv nähtus.

Paraku on ÕS-i ümber toimivas palju üksteisest möödarääkimist ja lahmivaid etteheiteid. See ei ole tulnud kasuks kel- lelegi. Pigem vastupidi. Asjaliku kriitika võtab tegija alati vastu.

Võib-olla hakatuseks oleks tõesti tul- nud teha rohkem tööd keeleavalikkusega: teha üksipulgi selgeks, mis asi on eesti keele ühendsõnastik; kas ja kui, siis kuidas see asendab paber-ÕS-i; mis on Sõnaveeb; kuidas neid kasutada; kas tänapäeval on mõistlik teha mahukaid ja kalleid paber- väljaandeid ja kui, siis milline oleks nende mõistuspärane sisu.

Marja Vaba: Väga hea, et uus ÕS saab nii palju tähelepanu. Annab see ju märku, et eesti keele kõnelejatele läheb keel väga korda. Enamasti räägitakse ÕS-i sõna- varast ja sellest, mis seal puudu või üle. Tähelepanu on juhitud sellele, et märk- sõnavalik ei ole alati süsteemne. Ühtepidi on see sõnaraamatut puudutavas arutelus loomulikult keskne teema, aga teistpidi jääb diskussioon ühekülgseks.

Tahaksin näha arutelu ÕS-i muutunud rolli ja tuleviku üle. Oleme harjunud, et ÕS on kõige tähtsam sõnaraamat, oma- moodi A ja O, mis sisaldab kogu kirjakeele sõnavara. Uude ÕS-i suhtutakse üsna samamoodi kui 1925. aasta omasse, mis lausa kolmes köites esitas suure osa noores vabariigis loodud sõnavarast. Aga aeg on teine. Kirjakeel on välja kujunenud, kogu sõnavara ei mahu kuidagi ühte köitesse ära ja ajapikku on ÕS-i kõrvale tekkinud teised mahukad sõnastikud ja muud keele- infomaterjalid. Nii ei saagi ÕS-il enam olla sellist rolli nagu sajand tagasi.

Samuti tahaks näha sügavamat mõtte- vahetust uueneva keeleteaduse ja teise- neva keelekorralduse kohta. Praegu on paljudel ÕS-i kasutajatel tunne, et neil on reeglipõhine kirjakeel justkui käest võe- tud ja asemele pole antud midagi, millele kindlalt toetuda. ÕS-is kajastuvad para- digmaatilised muutused vajavad veel har- jumist ja mõtestamist. Kasutajad vajaksid nõustamist ja jõustamist, et uues kuues ÕS-i ja suurte muudatuste tausta paremini mõista.

Tiina Veismann: Kui avaliku arutelu all peetakse silmas mõningate inimeste nuri- nat, et ÕS-ist on ropud sõnad välja jäetud, siis on see pigem naljakas kui tõsiselt- võetav. Kuna igal juhul tuleb sõnaraamatut koostades teha valik, on neutraalse kirja- keele raamistik igati mõistlik. Ropenda- takse ju ikka kõnekeeles, ja kõnekeeles ei ole vist eriti tähtis, kas vulgaarne sõna on

normikohaselt käänatud-pööratud. Aga iseenesest on tore, kui keeleküsimumused ühiskonnas kirgi kütavad!

Laiemalt on tervitatav, et EKI on juba mõnda aega liikunud põhimõtte poole, et üldkeele sõnade tähendusi keelekorralduses ei normita. Päril palju aega ja energiat on kulunud, et kinnistada õpilastes selliste paronüümide, nagu *enamus* ja *enamik*, *järgi* ja *järel* tähenduse eristamist, olgugi et nende sünonüümidenä kasutamine ei too suhtluses kaasa vääritimõistmist. Pealegi on nende eristamise norm tihtipeale tekkinud ühe või mõne inimese isikliku eelisuuse tõttu (nt *õieti* ja *õigesti* eristamise nõue tekkis Eduard Väari õpiku mõjul, millest ilmus kümme trükki).

See ei tähenda, et paronüüme ei peaks üldse õpetama, aga keskenduda tuleks juhtudele, kus tähenduse eristamine on kommunikatsiooni seisukohalt oluline (*sisendama–sisestama*, *omandama–omastama*, *projektor–prožektor*). Eesti noorte emakeelne sõnavara järjest aheneb (nt kümme aastat tagasi ei tulnud Hamleti monoloogi analüüsidis gümnaasistidele selgitada sõna *õilis* tähendust ja mainida, et nimetav kääne ei ole *õilas*), tähendusvarjundeid ei tunta ja väljendeid toortõlgitakse inglise keelest (*aset võtma*, *küsitlerna* tähenduses 'küsitavaks muutma', *hoolt võtma kellegi eest*, *käabikud olid väga väljaminevad*, *tundus tark välja*, *hoidis oma silmi tema peal*) – emakeeleõpetaja tööpõld on lai. Seetõttu tuleb hoolega kaaluda, mille peale nappi tunniaega kulutada. Eesmärk peaks olema avardada laste ja noorte emakeelse enesväljenduse võimalusi, tekitada neis keelerõõmu, mitte hirmu, et nad võivad oma emakeelt „valesti” kasutada.

Leebem suhtumine paronüümidesse ning reksiooni- ja stiiliküsimumustesse ei tähenda kaugeltki, et „kõik on vabaks antud”, aga kui norm erineb liigselt tegelikust keelekasutusest, tuleb normi muuta, mitte teha üleiniplikke ja tihti vähe-

viljakaid pingutusi, et tegelikku keelekasutust selle alla painutada.

Liisi Rünkla: Imelikult levinud on arvamus, nagu kärbiks toimetaja teksti mõttevabadust, nagu lendaks toimetaja ÕS-iga peale ja lööks teksti kuidagi lapikuks. See kipubki tekitama kahetsusväärsset kujutelmä, nagu oleks keelekorraldus elavale keelele kuidagi ohtlik. Ükski hea toimetaja ei taha keele elusust ära kaotada – katsume vaid hoida taotluse ja teostuse vastavust, et saaks võimalikuks taotluse ja mõju vastavus. Enamasti toetume ses pigem vaistule, mis omakorda toetub avarale lugemusele: eri ajastute tekstide ja kõikvõimalike stiiliregistrite tundmisele. Seesugusest ressursist – vaistust – ei ole kõhkluse korral küll kuigi lihtne konkreetsele küsimusele vastust otsida. Nii pöördumegi sõnaraamatute poole, aga enamasti ikka mitme poole korraga ja kõrvuti. Toimetaja ei ole ju arvutusmasin, vaid inimene, kes mõtleb kaasa, ja mõtlemiseks vajab ta pigem ikka mitut mäluandjat, mille materjali omavahel võrrelda.

Nii ei sõltu kogenud toimetaja jaoks ühe ÕS-i kujust väga midagi, kuna oma töös toetub ta alati juba mitmele nangunil. Küll aga on see, et tõhusat keelenõu on üha raskem veebist üles leida, probleemiks näiteks noorele kirjutajale (mis tahes vanuses noorele kirjutajale – ka küpses eas inimene, kes satub kirjutama harva, on kirjutaja rollis noor), kes mõne oma lausungi kommunikatiivsuses kahtlema jääb. Kui keegi kirjutab harva, ei pruugi ta veel olla ära tundnud enda jaoks kõige sobivamaid tugiressursse, ja kardetavasti satub esmalt lootusetult ebaadekvaatsele Sõnaveebile, millest vähegi sisukama kõhklusküsimumuse puhul paraku kuigivõrd abi ei ole. On ju ajastul, kus veeb on täis masina genereeritud lauseid, väga raske tõsiselt võtta tooraterjali kogu, mis omalt poolt veel esilegi tõstab taolist täiesti nõtkuseta pruuki.

Noorte hääl

Aliis Aalmann. Kes aias. Hunt, 2025.
215 lk.

Aliis Aalmann on viimaste aastate eesti kirjanduse suurim komeet. Teiste tunnustuste seas on ta võitnud nelja aasta jooksul Betti Alveri kirjandusauhinna, Gustav Suitsu luulepreemia ja Friedebert Tuglase novelliauhinna, seega on noor kirjanik ühtlaselt tugev nii luules kui ka proosas. Aalmanni esimeses proosakogus peegelduvadki äratuntavalt autori luuletajatugevused. Esiteks iseloomustab raamatut psühholoogiline sügavus, tundetooni tabamine, häälestuse hoidmine. „Kes aias” on tundeproosa, kuigi selles esineb klassikalise novelližanri juurde kuuluvaid pööranguid ja puänte. Teiseks kannab kompositsiooni rütmitunnetus, lood on tihedad, stseenide vaheldumine sujuv ja veenev, hoidutakse tühiheitamisest – viimane on muidu nii noorkirjanike üldine nõrkus kui ka vaba mõttevoogu võimendava ajastu pahe. Lugude rütmile lisab voolavust pikade ja lühikeste lausete vaheldumine. Kolmandaks ilmestavad loo jutustamist kujunditihedad laused, justkui proosassee sisse murdvad luuleread (nt „Inimene oli küla. // Korter oli kalmistu”, lk 20; „Vana aasta oligi roiskuma hakanud”, lk 51).

Kui püüda esmalt oletada Aalmanni luule põhjal, milliseid jutte ta kirjutada võiks, siis kerkivad silme ette väikesed poemid proosas, kus juba kiidetud kujunditihe lause oleks läbiv, süžee hõre, eri hääled põimuksid – ehk tekib isegi teatav kummituslikkuse efekt. Tegelikult on raamatus kõike seda palju vähem, lugude ülesehitus on klassikaline, enamasti kol-

mandas isikus peategelase vaatepunkt sidus, sündmustiku keerdkäigud veenevad, peaaegu realistlikud, sõnavara välja- peetud isegi noorte tegelaste dialoogides. Minu maitse jaoks on liiga vähe hullust selles meetodis, aga ega Aalmann kirjutagi postmodernismi leinavatele vettinud märkadele, vaid küllap ikka esmajoones noortele. Raamat võiks palju tuge pakuda lugejatele (ennekõike tüdrukutele) just selles ebamäärases eas, kus lapseõlve vaikne kadumine tekitab segadust ja painet (vt jutte „Olla nagu teised”, „Teisel pool rohi”). Lood ei ole liiga keerulised. Avatud pained on elulised (kõrvalejätetus, söömis- häired, ühismeedia näivuskultuur), kuid Aalmanni keelekasutus on galaktika võrra rikkam ühismeedias noori hullutavate mögastaaride omast. Raamat kuulub üht otsa pidi noorsookirjandusse selle parimas mõttes, soovitan kirjandusõpetajatel käsitlemist katsetada.

Tuglase preemia pälvinud novell „Mina ei käinud siis veel koolis” tõuseb teiste seast esile just selle poolest, et autor laseb oma poeetilistel registritel julgelt voolata: tekst on hõllanduslik, pihtimuslik, manifeesteeriv. Pealkirjafraas kordub mantrana. Algusest peale tekib mulje, et jutustada on vaja midagi suurt ja rasket, mitte ei koota mälulõngast niisama lapseõlvepildikesi. Ja väga õnnestunult kruvitaksegi pinget üles, lavale hiilib surm – algul kassi näitel, siis vihjeliselt, kadunud sõpra meenutades, tabuteemat kompides, kuniks traumaa- tiline sündmus avaneb loo lõpul tontliku visioonina, täites nõnda novelli puändi funktsiooni täiesti loomulikult (seevastu „Räästa” traagiline puänt mõjub kunst- likuna). Novelli lugedes tekkis nii stiili- lisel kui ka temaatilisel tasandil võrdlus

raamatu kirjastaja Kätlin Kaldmaa mõne tugevama novelliga („Meie aja laps”, „Kui poisid tulid”). Just nii, poeedina loitsides, võiks autor veelgi rohkem ja julgemalt kirjutada.

Aalmann ei kirjuta puhast autofiktsiooni, mis paistab olevat juba pikemat aega eesti kirjanduse peavool, vaid üritab fabuleerida. Nagu juba kiitsin, kukuvad tal nii tegelaste siseilmad kui ka dialoogid ja tegelasi ümbritseva keskkonna kujutamine hästi välja. Kuid nii tegelaskond kui ka nende mänguruum jäävad kitsaks: minategelased varieeruvad tütarlastest noore naiseni ning vastavalt muutuvad psüühiliste painete detailid ja neid tekitavad kõrvaltegelased. Sündmustik hargneb tänapäeva argises keskkonnas, valdavalt linnas. Miks ka mitte, kui see on autori südamehää, ainult et tasapisi hakkab igaüks kiskuma. Kui kiigata taas autori luulesse, siis seal ilmneb palju avaram haare, rahvaluulemotiivide töötlustes kuhjuvad eri ajastute kihid ja hääled (vt nt tsükli „Las tuhast tõuseb lind” kogus „Verihaljas”). Miskipärast ei ole seda avarust veel jutustamises tunda, aga andkem aega atra seada. Ma ei imestaks, kui Aalmann rõõmustab lugejaid mõne aja pärast monumentaalse romaania, mille keskmes on naiste hingevaevad ja sündmustik rullub lahti mitme sajandi jooksul. Ajaloolise

romaani kirjutamine nõuab lisaks teadmiste head sisseelamisvõimet, kuid seda jagub Aalmannil piisavalt.

Miskipärast kirjutab noor autor seni valdavalt monoloogilist proosat, kus maailm avaneb ühe tegelase vaatepunktist. Nõnda on mõistagi kõige lihtsam ja moes olev autofiktsioon teisiti ei käigi. Ent Aalmann on enda ja teksti suhtes nõudlik, ei kirjuta toorel kujul omaenda mõtte- ja tundevoogu, seega võiks loota, et ta proosa areneb polüfoonilise jutustamise poole. Üks säärane katsetus raamatus juba ongi, novell „Kes aias”, ent seda ei saa pidada õnnestunuks, kuna vaatamata keske int-riigina valusale juhtumile jäävad loos sõna saavad hääled omaette harali, tihedust ei teki, lugu ei kulge veenvalt kõiki liine siduva lõpplahenduse poole.

Aliis Aalmann on noorusele vaatamata juba küps kirjanik, seda kinnitab kas või pälvitud tunnustus. Märkatavad stiililised erinevused tema luule ja proosa vahel kinnitavad, et autor on avatud otsingutele ega soovi terve elu täpselt sedasama teksti kirjutada. Loodan, et need otsingud viivad kirjaniku tulevase proosa ainese ja vaatepunktide avarumiseni ning et nii tugev algus ei hakka mõjuma kohustusekoormana, vaid tiivustab.

LEO LUKS

Minu kangelane Kasemaa

Andrus Kasemaa. Minu kangelased. Tallinn: Varrak, 2025. 293 lk.

Kohtusin Andrus Kasemaaga eelmisel suvel roosiaia vastuvõtul 20. augustil. Istusin parajasti oma sõbraga lauakese taga, sõin mingit uhket rooga ja libistasin veel uhkemat joogikest oma üles-

mukitud huulte vahelt kurgust alla – **kui äkitselt nägin teda!** Täiesti tavalises jopis üks blond peanupuke, natuke segaduses, parasjagu pildistas ta aia uhket vaadet ja/või mängivat bändi. Alguses mõtlesin, et äkki ma eksin, kuid pikema vaatlemise peale sain aru, et tegemist on tõepoolest *the one and only* – Kasemaaga! Mõtlesin endamisi siis: „Juhhei, siin on minu võimalus!” Lugeja võib arvata must mida tahes, aga inimeste juurde ma esimesena naljalt end esitlema ei lähe (ja seda sugugi mitte

uhkusest ega ülbusest, vaid pigem seetõttu, et ma pelgan inimesi), aga Kasemaa raamatute lugemine kuidagi nagu tekitas mus juba ammu tunde, et **see** on minu inimene. Ja kaugelt vaadates tundus ta suhteliselt... ohutu. Niisiis võtsin südame rindu ning hakkasingi kontsadel kõmpima selle jopis blondi venna poole.

Tuleb välja, et Kasemaa pole mitte lihtsalt sõbralik, vaid **väga** sõbralik inimene! Ma ei jõudnud end tutvustadagi, kui tüüp juba kallistas mind ja kohe mitu korda (no võimalik, et ta oli õnnelik selle üle, et keegi tuli temaga rääkima, kuigi vaevalt, arvan, et tal on ükstapuha sellest). See avaldas mulle väga tugevalt muljet, sest vaevalt et Eestis on teist sellist kirjanikku, kes kohtleb ja vaatab sind nagu ammust sõpra. Muidugi ma ei eelda, et Kasemaa kõikide teistega nii käitub, võimalik, et minu loomingu ja mina (vastu)sümpatiseerin tallegi, aga võimalik, et ta ongi lihtsalt väga soe ja **normaalne** inimene, kes ei pea end jumal-teab-kelleks jumal-teab-mis-põhjusel.

Miks on vaja sellist sissejuhatust, kas loomingu ei seisa selle loojast lahus? Nii ja naa. Tavaliselt loen arvustatavat teksti – või vähemalt püüan – ilma liigselt autori peale mõtlemata, aga siinkohal on paslik ikkagi sedastada: ma ei saa olla üheski mõttes objektiivne Kasemaa loomingu suhtes, sest mulle tõesti väga-väga meeldib ta inimesena! Sellest sõltumata püüan järgnevalt näidata, miks ta uus raamat on ikkagi bänger.

Pretensioonitu inimese pretensioonitu kirjandus

Kasemaa raamatust „Minu kangelased” on kirjutanud arvustuse juba nii Gregor Kulla kui ka Riste Sofie Käär.¹ Mõlema arvus-

¹ **G. Kulla**, Kangelased ja ärapanijad. – Vikerraar 2026, nr 1–2, lk 157–162; **R. S. Käär**, Saja rahva lood: Kasemaa muinasjutte. – Värskes Rõhk 2026, nr 100, lk 111–115.

taja kohta on intervjuude-vestluste põhjal teada, et nad on tundnud või näinud pealt mingil eluperioodil just nimelt *se*da, millega üks normaalne eestlane end eales ristida ei tahaks. Ja see on vaesus. Lugesin noid häid arvustusi, milles mõlemad toovad välja *selle*, ja jäin mõtlema, kas mulle anti Kasemaast kirjutada samal põhjusel. Et näe – ka vaene! Või noh, keegi, kes on sellest kuskil avalikult jahunud. Ja oma luuleski... Et kohe ei kohku ära Kasemaa kirjeldatud „kangelastest”? Tõsi ta on, ei kohku! Aga sellest va vaesusest ma siiski kohe üldse rääkida ei tahaks.

Läbi ja lõhki linnainimesena, betooni keskel üles kasvanuna on mul Kasemaa uut raamatut lugedes hoopis tunne, et rohkem räägib see mulle siiski suuresti tundmatust, nimelt küladest ja nende mahajäämusest, alevikeängidest, väikelinna veidrikest. Eks omamoodi külahulluna mõjub Kasemaa raamatute minajutustajagi. Sest mingid filtrid on tema kirjutistest alata puudu. Mõneti meenutab see kirjanduslikku Tourette'i sündroomi: Kasemaa paiskab lugeja ette pidevalt niisugust teksti, mida üks „normaalne” inimene-kirjanik ehk ei tihkaks üles kirjutada. Ajal, mil peab olema patrioot, kirjutab Kasemaa, et sõda on nõme ja üldse, mis viga olla tegelikult desertöör! Pärin nii vänge kui „Vanapoiss” – kus teadupärast romantiseeriti kohati lausa eestlaste Sibirisse saatmist – uus raamat siiski pole. Ajas on Kasemaa läinud muide aina empaatilisemaks. Näikse, et ta tõesti jälgib pingsalt enda ümber toimuvat ja paneb siis ladvale selle justkui päevikuvormis kirja ning kui piisavalt teksti on toodetud, otsustab selle kaante vahele teistele lugemiseks kokku põimida. Kõige sümpaatsem selle juures: Kasemaa üldse ei varja seda, et ta on selline ladna kirjanik. Ei varja ka iseenda pime-tähni, vahepeal saab raamatust lugeda täitsa onuheinolikke kommentaare näiteks naistele ja meestele sobivate tööde kohta.

Seega ei ürita see teos paigutada kuskile trendikasse *woke*-voolu, olla kuidagi teemas, sunnitud päevakajaline. Iseenesest on muidugi huvitav, et mitmed kriitikud räägivad Kasemaa raamatuid arvustades alataasa vaesusest. Mulle nimelt tundub, et see pole üldse ta raamatute teema! Või noh, eks mõneti on, aga mulle paistab huvitavam analüüsida neid hoopis teises võtmes.

Klatšimoor, tulnukas ja biitnik

Kasemaa on *road-trip*-kirjanik. Minajutustaja on nagu biitnik, kes pole siiski üksik põhjusega mässaja, vaid niisugune, kes tihti emme kõrval mööda Eestit tuhi-seb ja seda avastab. Narko, naiste, jatsu ja *rock'n'roll*'i asemel on hoopis tolmunud raamatud, vanad inimesed ning keskmiselt huvitava jutu kuulamise võimalus. Ning selleks reisib ta nii mööda Eestit ja selle halvasti valgustatud kohti-tähne kui ka teiste ja enda mälu radu mööda – ühtaegu füüsilisel ja vaimsel maastikul. Tekst on pidevas kulgemises, ja raamat ise on üks suur kulgemine – tegelikult võiks öelda, et Kasemaa kangelased pole niivõrd tegelased, keda raamatus kirjeldatakse, kuivõrd teatud elutunnetus, ja seda elutunnetust evivad hetked, riided, paigad, sõnad. Adidase dressid näiteks, mille kandmisest saab minajutustaja jaoks venelaste sissetungi ajal elu ja surma küsimus: teadupärast kannavad vene *gopnik*'ud Adi dresse ja kui me terveks jääda tahame, peame sulandumiseks neid samuti kandma! No ütle, kas pole mitte hea leid, sõgetore ja eluterve ironia Kasemaal?

Seetõttu võibki autor rääkida nii nõukaajast kui ka uuemast eesti ajast või ajast, mida pole veel olemas – asi pole perioodide kirjeldamise katses, eri etapid on raamid või kontekstid, mille kaudu saab rääkida hoopis olulisemast. Sellest, mis meid üldse inimeseks teeb, ükskõik mis ajajärgul. Kasemaa minajutustaja on nagu tulnukas,

kes üritab ümbritsevast ja inimestest neid jälgides sotti saada, olles mõneti võõras iseendalegi. Midagi enesestmõistetavat siin maailmas pole, uudistada võib kõike ja kõiki! Ning lisaks sellele, mida inimesed enda kohta räägivad, kirjeldab autor neid tihti ümbritseva kaudu: kodu, asjad, töö, tööriistad, riided, nõud. See, et autoril on ligipääs nn vaesemale kontingendile, räägib pigem sellest, kes minajutustaja ise on, kuhu ta kuulub. Võib ju öelda, et Kasemaa on empaatiline autor, „kes märkab”, suunates oma pilgu noile, kellele seda pilku tavaliselt ei suunata, aga fakt on see, et see on ühtlasi minajutustajat ümbritsev „reaalsus”. Tegelikult väga paljude Eesti inimeste reaalsus. Mõneti polegi autoril võimalust suunata oma pilku kuhugi mujale. Ning kuigi mõni võiks niisugust reaalsust elades ja jälgides või sellest mõeldes võtta enesele eesmärgiks sellele vastanduva fantaasia-kirjanduse loomise, on Kasemaa otsustanud suumida just **se**da, mis ta ümber on. Vast aimates, et seal peitub rohkem kui näiteks igavasse (ülem)keskklassi kuuluva inimese eluolus. Milleks unistada kaugemast ja ilusamast, kui lähedal on taoline ammendamatu „kullavaramu”?!

Pisikeste risoomide jumal

Ei saa öelda, et „Minu kangelased” on romaan, pigem on see pikematest vinjetidest koosnev „album”, milles tegelaste väljajoonistamise kaudu antakse pano-raamsem vaade nn väikeste inimeste eluolule pidevalt muutuvast maailmas. „Väikest inimesest” polegi ehk mõtet rääkida romaanivormi, vaid ikka kirjanduslike sutsakate kaudu. Ses mõttes toetab Kasemaa vormiline valik seda, **kuidas** on ta kedagi või midagi kirjeldanud. Kuigi läbib on pildialbumi loogika, joonistub selgelt välja tegelasi koos hoidva risoomi olemasolu. Ma ei hakka siinkohal Deleuze'i ega Guattarid tsiteerima, Kasemaa naeraks

mu lihtsalt välja. Aga mulle tundub, et kogu oma teatud inimtüüpide kirjeldamise armastuse juures on autor mingite võrkude tabaja ja kuduja. Autor on nagu ämblik! Tema tekstidki on suuremalt jaolt sündinud dialoogiliselt, dialoogis teis(t)ega. Minajutustaja tegeleb raamatus kõige rohkem ju kuulamisega. Ning kuulates ilmneb paratamatult too lihtne tõde: me kõik oleme „oma teiste” ja kontekstide tulemid. Vahepeal isegi kontekstide orjad. Aga kontekst on oluline, sest see on liim, mille kaudu on kõik omavahel seotud. Selleks kontekstiks saab olla Eesti, aga ka Teine Eesti või hoopis Teatud Elutunnetus. Inimene on sotsiaalne loom, risoomne taim, väike putukas teiste putukate kõrval. Kasemaa näitab raamatust raamatusse, kelle ja millega ta on pidevas dialoogis: raamatud, vanad lesed, naised, vaesed, lähedased, ilmajäetud, külad, ilmad, alevikud, nomaadlus, mäletamine, kuulamine jne. Tema teoseid võiks edukalt analüüsida muu hulgas ökofeministlikust teooriast

lähtuvalt, lisaks risoomsele mõtlemisele on siin kõnekas ju elusa ja elutu põimumine agentseks „miskiks” (nagu ka Mudlumi teostes), mingiks vaibiks, mis raamib seda, kuidas autor midagi või kedagi kirjeldab. Kui Timothy Morton on meist suuremate – ja selle tõttu raskesti kirjeldatavate fenomenide (nagu kliimamuutus) – käsitlemiseks välja pakkunud hüperobjekti mõiste, võib „Minu kangelasi” kirjeldada selle vastandi kaudu: hüpoobjektikirjandusena. Silmale märkamatu, aga ometigi olulise ja inimese elu raamivate fenomenide kirjeldusena. Ja mulle tundub, et niisuguseid hüpoobjektikirjanikke on meil hädasti vaja, sest kes ikka viitsib suumida sisse kuhugi paksu tolmukihi alla, otsida noid raamatuid ja inimesi ja seda miskit, mis meid kõiki justkui nähtamatu niidina ümbritseb. Niisugusele miskile ei oskaks sõrme peale panna üks „suuri” asju taga ajav kirjanik.

SVETA GRIGORJEVA

Midagi enamat kui järjekordne „kadunud maailma” meenutus

Valentine von Krause. Väike linn maailmaserval. Mälestused Rakverest 1920–1939, lahkumisest ja koduteest. Tõlkinud Reet Bender. [Rakvere:] Sihtasutus Virumaa Muuseumid, 2025. 270 lk.

Raamatu saatesõna järgi olid Valentine von Krause mälestused algselt tõlgitud „sünnipäevakingina” ning idee nende trükkis avaldamiseks tekkis tõlkija Reet Benderil koostöös muuseumiga alles hiljem. Taoline rõhuasetus raamatu väljaandmist saatnud isiklikele motiividele mõjub sümpaatselt,

võib aga varjutama jääda selle kujunduselt nägusa ja ligitõmbava mälestusteraamatu tegelikku väärtust ning analüütilist potentsiaali, mida pealiskaudse lugemise käigus ei pruugi olla lihtne hoomata.

Krause mälestused paigutuvad viimase paari aastakümne jooksul hoogu kogunud suundumusse avaldada eesti keeles baltisaksa mälestuskirjandust, valdavalt küll suurmeeste mälestusi ja juba eelnevalt saksa keeles trükkis ilmunud raamatuid. Rakvere arsti Adolf Nikolai Eberhardti ja Sinaida Bogoslavskaja perekonda sündinud Valentine von Krause mälestused on aga mingis mõttes kõrvalekalle üldisest trendist ja väärivad sellisena veel enam tähelepanu. Valentine von Krause, kes küllap isa eeskujul ka ise Tartu ülikoolis meditsiini õppis, ent hiljem vaimulik Wolfram von Krausega abiellumise järel

pastoriproua tagasihoidlikku ametisse taandus, pole kunagi olnud kuigi tuntud ega mõjukas. Tema kolmes osas kirjutatud mälestuste saksakeelsed originaaltekstid on jäänudki trükis avaldamata, olles kättesaadavad vaid Lüneburgis baltisaksa keskuse Carl-Schirren-Gesellschafti arhiivis. Niisiis on Krause mälestused laiema avalikkuseni jõudnudki ainult eesti keeles.

Valentine von Krause kirjutas oma mälestused eelkõige oma lastele ja sugulastele. Nii võiks neist oodata teistlaadi pilku teda ümbritsenud reaalsusele võrreldes näiteks eesti lugejale juba tuttavaks saanud ja sageli akadeemiliseski kirjan-duses viidatud külma sõja aegse Saksa Liitvabariigi tippdiplomaadi Berndt von Stadeni või sõjaeelse Eesti Vabariigi aegse saksa kultuuriomavalitsuse ametniku Oswald Hartge nooruspõlvemälestustega (viimati mainitu on samuti tõlkinud Reet Bender).¹ Kui Stadenit ja Hartget ning ehk veel nii mõnegi teise mälestusraamatu autoreid võis lisaks teadlikele sisulistele ja stiililistele valikutele mõjutada alateadlik ametitest sisse harjunud professionaalne ebasiirus, siis Valentine von Krause mälestuste eesmärk ja autori vähene tundus loob märksa suurema avameelsuse ootuse; säärase avameelsuse, mis annaks raamatule ainulaadse ajaloolise väärtuse ja teeks sellest midagi enam kui vaid huvitava öökapiiraamatu.

Sellise ootusega lugema asudes hakkab leheküljle lehekülje järel kujunema kahetine mulje. Vähemalt paiguti tunduvad Krause mälestused tööpoolest avameelsed: mida enam raamatu lõpu poole, seda rohkem. Ehk isegi irriteerivalt avameelsed (sellest

allpool lähemalt). Teisalt näib ometigi, et mitut puhku on autorit mingi sisemine tsensor siiski kammitsenud. Eriti tuntuvalt on seda aimata mälestuste esimeses osas, mis katab aega autori sünnist 1920. aastal kuni ümberasumiseni 1939. aastal. See väljendub eelkõige teemades, mis jäävad täiesti avamata või mille kohta on napisõnaliselt mõista antud, et tegemist oli tabuteemaga, aga ka kohati häirivaltki ülepaisutatud mahus neutraalsete ja turvaliste teemade ülidetailses käsitlemises.

Mälestuste läbiva liini moodustavad pikad ja põhjalikud elukeskkonna, looduse ja igapäevase tegevuse kirjeldused. Autor mäletab hiilgava täpsusega ega jäta ka lugejat ilma teadmised selle kohta, milline oli tema arvukate lapsepõlvkodude ruumiplaneering, kus asetsesid mis tahes esemed kõigis nende hoonete tubades, milline oli tema käeulatusse sattunud esemete välimus, millised taimed kasvasid tema kodude aedades ning kõikjal looduses, kus ta oma lapsepõlves ja noorusaastatel ringi liikus. Võib-olla oli taolisi põhjalikke kirjeldusi vaja selleks, et tema hoopis teistsuguses keskkonnas üles kasvanud lapsed ja teised noored sugulased suudaksid paremini suhestuda tema lapsepõlvega. Ent isegi seda arvesse võttes näib kõigis neis olustikukirjeldustes olevat midagi liiast. Tundub, et Krause jaoks on argielu kirjeldused mugavustsoon, mis on võimaldanud vältida keerulisemaid ja vastuolulisemaid teemasid, millega ta oma nooruses samuti paratamatult kokku pidi puutama. Põgusalt, ent vältimatult kaldub Krause sellest läbivast liinist kõrvale siis, kui on sunnitud *Vergangenheitsbewältigung*²i² korras selgitama, miks ta ilmutas 1930. aastatel suurt huvi Eesti saksa kogukonna seas levinud natsionaalsotsialistliku noorsooliikumise vastu (lk 89–91).

² Eesti keeles võiks seda Saksamaale eriomast nähtust nimetada mineviku läbitöötamiseks või mõtestamiseks.

¹ **B. von Staden**, Mälestusi kadunud maailmast. Noorusaastad Baltikumis 1919–1939. (Liivimaa klassika.) Tlk Hanna Miller. [Tallinn:] Huma, 2004; **O. Hartge**, Lapsepõlvest ühe ajastu lõpuni. Mälestused 1895–1939. Tlk Reet Bender. [Tartu:] Tartu Linnamuuseum, 2021.

Mälestuste põhjal jääb mulje, et kui see tollal paljudele progressiivse ja värskena paistnud liikumine välja arvata, siis mitte mingisugust huvi Krause ühiskonnas toimuva või ammu „poliitika” vastu ei tundnud. Peaaegu üldse ei puuduta Krause küsimust, kuidas suhtus tema isiklikult ja tema perekond Eesti riiki, mille pinnal nad paar aastakümnet elasid. Ehkki üksikutel juhtudel nimetab ta Eestit „meie riigiks” (nt lk 21), näib see riik olevat olnud tema perekonna jaoks lihtsalt üks juhuslik paratamatus; miski, mis seadis nende elule teatava bürokraatliku raamistuse, millega oli vaja oma elukorralduses arvestada. Just riik, aga ka rahvus paistavad olevat peamised tabuteemad, mida Krause eriti puudutada ei soovi.

Siiski leidub mälestuste esimeses osas üks eriliselt infotihe lõik (lk 30), mis Eberhardtide muidu harmoonilisena näiva pereelu rahvusküsimusega seotud varjatud pingeid avab. See lõik puudutab saksa kultuuriomavalitsuse rajamist ja rahvusnimekirja sisseseadmist 1925. aastal. Krause meenutab kaugeltki mitte pingevaba arutelu selle üle, kas ka tema perekonna liikmed peaks laskma oma nimed rahvusnimekirja kanda. Ehkki autori silmis oli tema pere muidu eelkõige „saksa perekond” (lk 23), ilmneb sellest lõigust, et tema mõni aeg varem Nõukogude Venemaalt perekonna juurde kolunud vanaemale „sakslus ei meeldinud” ja ema olevat leidnud, et „segaperekonnana ei tohi rahvuse asju liiga tähtsaks pidada” (lk 30). Näib, et sakslus jäi perekonnas tollal vähemalt osaliselt siiski peale. Teadaolevalt kanti Krause isa saksa kultuuriomavalitsuse valimisnimekirja ja seejärel rahvusnimekirja juba 1925. aastal, paar aastat hiljem ka vanem poolvend, kelle kohta Krause teisel kirjutab, et too „tundis end venelasena” (lk 22), autor ise ja tema kümme aastat noorem vend aga alles 1935.

aastal.³ Krause ei omistanud mälestusi kirja pannes rahvusnimekirjale ülemäära tähtsust, nentides vaid, et ilma sellesse kuulumata poleks ta oma noorema venna saksa keelses kooli läinud ega oleks nende perekond võib-olla ka 1939. aastal ümber asunud, millel omakorda võinuks olla „mõeldamatud tagajärjed”.

Siinkohal on teksti kommenteerimisel muidu põhjalikku tööd teinud ja autori eksimustele korduvalt tähelepanu juhtinud tõlkija Reet Bender ning toimetaja Toomas Hiio jätnud kasutamata võimaluse tolle saksa kultuuriomavalitsuse rahvusnimekirjaga seotud seiga tausta selgitada. Esiteks ei ole päris täpne Krause väide, et seoses saksa kultuuriomavalitsuse asutamise ja rahvusnimekirja sisseseadmisega tekkis tema perekonnal kohustus oma rahvuse üle otsustada. Krause ei pruukinud olla teadlik sellest, et alates 1919. aastast kuni 1930. aastani pidid kõik Eesti Vabariigi täisealised kodanikud oma rahvuse üle otsuse langetama sel hetkel, kui neile väljastati Eesti kodaniku isikutunnistus, mis sisaldas vastavat märget. Krause Eesti kodakondsusse opteerunud vanemad pidid seda tegema vahetult saabumise järel 1920. aastal, juhul kui ametnikud polnud nende rahvust opteerumise käigus nende eest juba ära otsustanud. Teiseks sõltus 1920. aastate teisel poolel koolialiseks saanud Krause võimalus saksa keelses koolis õppida samuti eelkõige rahvusmärkest isa isikutunnistusel, aga mitte rahvusnimekirjast. Ning kolmandaks polnud ka ümberasumiseks ilmtingimata vaja kuuluda rahvusnimekirja, ehkki ilma selleta oli vastava loa saamine tõepoolest keerulisem. Kuna mälestusi peetakse pahatihti objektiivseks infoallikaks, siis kaasneb paraku ka siin käsitletud kommenteeri-

³ See ilmneb saksa kultuuriomavalitsuse rahvusnimekirja kaartidelt: Rahvusarhiiv, ERA.85.1.542 (digiteeritud versioonis kaadrid 3971–3972, 3976–3977 ja 3981–3983).

mata lõiguga tulevikus risk, et ekslikud väited hakkavad levima.

Ehkki Krause teadlikult või alateadlikult riigi ja rahvuse teemat hoolikalt väldib, on tema mälestused ometigi täidetud ohtrate rahvuslike stereotüüpidega, andes aimu kokkupuudetest selliste mõjutuste ja infoväljaga, mis tekitasid temas justkui mingi varjatud igatsuse imperiaalse normaalsuse või koguni idüllil järele; selle „elegantse ajajärgu” (lk 43) kujundanud impeeriumi järele, mida autor oma sünniaasta tõttu isiklikult kogeda ei saanud. Mil moel Krause tugevalt stereotüüpidest ja impeeriuminostalgiaist vormitud maailmavaade välja kujunes, jääb mõistatuseks. Võib-olla aitas seda kujundada rohke koos veedetud aeg tolle eelmainitud vanaemaga, kes nähtavasti oli „peenes vene tütarlaste instituudis” (lk 30) omandanud sügava impeeriumitruuduse. Küllap ei teadvustanud Krause, et on enda jaoks ideaalühiskonnaks kujutlenud impeeriumi, mida polnud kunagi näinudki ja mida tal oli põhjust oma mälestuste edasistel lehekülgedel nimetada „antikristuseks” (nt lk 69 ja 109). Pigem on tõenäoline, et ta ei tulnud selle pealegi, et see „antikristus” ja „elegantne” impeerium, millest ta oli kuulnud vaid täiskasvanute juttudest, olid olemuslikult sama nähtuse eri vormid.

Kui mälestuste esimese osa pani Krause kirja 1990. aastal, siis teise, ümberasumist ja sõja-aastaid kirjeldava osa kirjutamiseni jõudis ta paar aastat hiljem. Mingis mõttes mõjub kogu teine osa *Vergangenheitsbewältigung*’ina, mis võis isegi olla tõukunud pereliikmete küsimustest selle kohta, mis sai Eberhardtide perekonnast pärast Eestist lahkumist ja mida tegi tema ise sõja ajal. Teine osa jätkab detailsete olustikukirjeldustega, aga lisab autori tugevalt kriitilise hoiaku natsivõimu suhtes, mille teenistuses ta ometi Teise maailmasõja aastatel oli. Krause annab selgelt mõista, et tegi kõik oma valikud

vaid isiklikest huvidest lähtuvalt, muu hulgas selleks, et tal oleks võimalus rohkem koos viibida oma okupatsioonivõimude poolt Eestisse tagasi saadetud abikaasaga. Väidetavalt just seetõttu elas ja töötas ka tema ise mõnda aega Saksa okupatsiooni aegses Eestis. Mälestuste teine osa on kirja pandud nii, et lugejatel ei tohiks tekkida ettekujutust, justkui oleks Krause valikutes võinud olla midagi ideelist. Võib-olla ei olnudki, aga ometigi tekib kerge kahtlus, et Krause mälu võis sõja-aastaid kirjeldades olla valikuline, eriti pidades silmas seda, kuivõrd kiirelt ta oli endale koduseks mõelnud selle Poolas asunud pastoraadi, kus nad abikaasaga ümberasumise järel esialgu elasid.

Sisemine tsensor, keda on aimata mälestuste esimeses ja teises osas, näib vähemalt pealiskaudsel pilgul olevat täiesti kadunud kolmandas. Tegelikult Krause mälestused 1945. aastaga ka lõppesid ja kolmandat osa võiks pigem pidada lühikesteks reisikirjadeks kahest käigust Eestisse: esimese võttis ta ette 1991. aasta kevadel riigi iseseisvuse taastamise eel ja teise 1994. aastal. Krause kriitiline pilk käib mõlema reisi vältel mööda talle lapsepõlvest tuttavaid kante ja tabab vahepeal toimunud muutusi. Reisikirjeldustest on aimata pettumust ja kahetsust, et autoril pole enam kunagi võimalik tagasi saada seda reaalsust, mille ta aastakümnete eest kaotas. Eesti lugeja jaoks on need tekstid pigem amüsantsed (või hoopis häirivad) tagasivaated 1990. aastate alguse Eesti argielule, mis võivad tekitada mitmesuguseid reaktsioone olenevalt lugeja kogemustest ja maailmavaatetest. Mõned võivad Krause kriitikast ja talle iseloomulikest stereotüüpidest tulvil olustikukirjeldustest leida mõndagi tuttavlikku ning ehk isegi nõustuvalt kaasa noogutada. Mõnel teisel võib aga tekkida küsimus, kas ei ütle need kirjeldused märksa enam hoopis Krause hoiakute ja maailmapildi kohta. Silma-

torkav on, et vähemalt neis kahes reisi- kirjas Krause Eesti iseseisvuse taastamisele kuigivõrd kaasa ei elanud.

Ent kas tõesti käis Krause 1990. aastate alguses korduvalt Eestis pelgalt selleks, et veenduda, kuidas kõik on halvasti ja valesti? Siiski mitte. Kriitiliste olukirjelduste varju on jäänud hoopis midagi olulisemat. Krause külastas reiside vältel muu hulgas Tartu ülikooli, mõlemal korral saatjaks poeg Johann Wilhelm ehk Jowi. Krausede abielupaar näibki muide olevat mõlemale oma lapsele andnud nime Tartu ülikooli hoonete tuntuima arhitekti Johann Wilhelm Krause ja tema abikaasa Juliane järgi, mis ei pruugi mälestustes kirjeldatud kahe reisi taustal kaugeltki tähtsusetu olla. Tartu ülikooli külastas Krause koos oma pojaga (abikaasa Wolfram von Krause oli surnud 1989. aastal) mitte pelgalt selleks, et kuulsa esivanema ja hõimlase pärandile pilk peale heita. Külaskäikude ajal toimunud arvukate kohtumiste kirjeldustest on aimata, et neile pidi olema eelnenud pikk kirjavaetus, hulk telefonikõnesid ja kokkuleppeid, mille eesmärgid jäävad varjatuks. Üksikute tekstikatketest on võimalik teada saada vähemalt seda, kuidas autor koos oma poja ja veel üksikute abilistega kopeeris intensiivselt ülikooli raamatukogus säilitata- vaid Johann Wilhelm Krause mälestusi, et neid hiljem transkribeerima asuda. Vaid lugeja, kes pöörab tähelepanu joonealusele märkusele numbriga 317, saab teada, et selle Valentine von Krause alustatud töö tulemused on praeguseks avaldatud Balti Ajaloo Komisjoni kodulehel kättesaadava veebipublikatsioonina.⁴

Selle olulise ja ühe inimese elukäigust märksa laiema tähendusega nüansi varju jäämine viib mõttele, kas poleks Krause

mälestustele kasuks tulnud raamatu lisa- väärtuse – kommentaaride ja saatesõna – hoolikam läbimõtlemine. Ühest küljest on oht rad kommentaarid kahtlemata kasuli- kud, aidates muu hulgas aimu saada sellest, kes olid ja on Krause mälestustes mainitud arvukad inimesed (taoliste kommentaa- ride väärtust oleks aidanud tõsta raamatule nimeregistri lisamine) või mida kujutasid endast tema pidevalt vaheldunud kasvu- ja elukeskkonnad. Teisest küljest mõjuvad mõned kommentaarid kasutuna (nt lk 44 tekib küsimus, kas ainult isiku täisnime ja/ või eluaastaid sisaldavad kommentaarid on ikka informatiivsed), samal ajal kui nii mõnelgi muul juhul on nimed, vähelevi- nud või tundmatud mõisted ning võõrkeel- sed – sealhulgas ladina- ja prantsuskeelsed – fraasid selgitamata jäetud. Süsteemsem kommenteerimine ja põhjalikum saate- sõna oleks ehk aidanud raamatu kohati arusaamatut sisu veel enam ligipäätavaks muuta, kui see on õnnestunud olemas- olevate kommentaaridega.

Valentine von Krause mälestusi ise- loomustavad eripärased teemad ja kohati avameelne, osalt ridadevaheline väljen- duslaad teevad neist igal juhul väärtusliku osa kasvavas eesti keeles avaldatud balti- saksa mälestuskirjanduse tervikus. Vaid esmapilgul on see järjekordne „kadunud maailma” meenutus, mida võiks olla lihtne ignoreerida olukorras, kui on võimalik pöörduda „baltisaksa vaate” saamiseks prominentsemate ja „autoriteetsemate” autorite (näiteks Stadeni või Hartge) poole. Krause mälestused teeb selles kon- kurentsiväärtuslikuks asjaolu, et ladus ja näiliselt triviaalsele argielule keskenduv tekst on kontekstitundlikul süvalugemisel ääretult tihe neile, kes soovivad vihjete, stereotüüpide ja ridade vahele peidetu kaudu saada aimu ühiskonna toimimisest väljaspool ametlikke struktuure.

TRIIN TARK

⁴ **Johann Wilhelm von Krause** (1757–1828), *Erinnerungen. Toim Gottfried Etzold. – Baltische Historische Kommission. Online-Publikationen*, 2013–2023. <https://www.balt-hiko.de/publikationen/online-publikationen>

Uurimus edela- läänemeresoome keeltest

Patrick O'Rourke. Lounaisitämerensuomi: lounaisten itämerensuomalaisten kielten murteellinen kehitys. (Dissertationes philologicae uralicae Universitatis Tartuenssis 25.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025. 367 lk.

Uurali keelkonna jagunemine kuueks haruks oli pikka aega, enam-vähem kuni XX sajandi lõpuni, üldtunnustatud käsitus. Need harud olid idast läände samojeedi, ugri, permi, volga, läänemeresoome ja saami. Volga haru, kuhu kuuluvad mari ja mordva keeled, on alati olnud problemaatiline. Mordva keelte ja mari keele eraldiseisvat arengut ilma ühise volga algkeeleta oletati juba 1960. aastatel.¹ Nüüdseks on seatud kahtluse alla ka ugri haru olemasolu.² Välja on pakutud uus binaarne jaotus soome-permi ja ugri-samojeedi haruks.³ Idapoolsete keelte hargnemise spetsiifilised probleemid ei puutu siinkohal asjasse, piisab teadmisest, et läänemeresoome haru iseseisvat olemasolu ei ole kunagi kahtluse alla seatud. Küll aga puudub üksmeel selles, milline on läänemeresoome keelte sisemine taksonoomia. See on olnud keeruline probleem alates

XIX sajandist, mil koostati esimesed läänemeresoome keelepuud.⁴

Pikka aega oli üldiselt aktsepteeritud läänemeresoome keelte jaotus lõunarühmaks (liivi, lõunaeesti, eesti ja vadja keel) ning põhjarühmaks (sh soome, karjala, lüüdi ja isuri keel). Jaotus põhines tunnustel, nagu *õ*-häälik, tingiva kõneviisi tunnus *-ks* ning mitmed teised jooned, mis esinevad lõunapoolsetes, kuid mitte põhjapoolsetes läänemeresoome keeltes. See liigitus seati kahtluse alla 1970. aastatel, kui pakuti välja algäänemeresoome keele jagunemine kolmeks haruks, mida hiljem hakati nimetama lõuna-, põhja- ja ida-algäänemeresoome keeleks.⁵

Hiljuti on binaarne jaotus taas esile kerkinud, kuid uuel kujul: see ei ole enam põhja-lõunasuunaline, vaid esmane eristus tehakse „sisemaise” ning „ranniku” algkeele vahel: esimesest arenes välja lõunaeesti keel,⁶ teisest ülejäänud läänemeresoome keeled.⁷ „Ranniku-läänemeresoome” jagunes seejärel Soome lahe ja Liivi lahe haruks, millest viimane kujunes liivi keeleks (mis oli lõunaeesti järel teine eraldunud keel). „Soome lahe läänemeresoome” omakorda jagunes põhjaläänemeresoomeks, mis meid siin lähemalt ei puuduta, ning keskäänemeresoomeks, millest arenesid vadja ja põhjaeesti keel.

⁴ Ülevaate neist puudest leiab siit: E. Szij, *Finnugor hol-mi I*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1990.

⁵ T. Itkonen, Välikatsaus suomen kielen juuriin. – *Virittäjä* 1983, kd 87, nr 2, lk 190–229; nr 3, lk 349–386.

⁶ Selle pakkus esmakordselt välja Pekka Sammallahti: P. Sammallahti, *Suomalaisten esihistorian kysymyksiä*. – *Virittäjä* 1977, kd 81, nr 2, lk 133.

⁷ Vt P. Kallio, *The diversification of Proto-Finnic*. – *Fibula, Fabula, Fact: The Viking Age in Finland*. (Studia Fennica Historica 18.) Toim J. Ahola, Frog, C. Tolley. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2014, lk 155–168. <https://doi.org/10.21435/sfh.18>

¹ Vt I. Erdélyi, *Neuere Forschungen zur Urgeschichte der Wolgafinnen*. – *Ural-Altäische Jahrbücher* 1969, kd 41, lk 286–291.

² J. Saarikivi, *The divergence of Proto-Uralic and its offspring: A descendent reconstruction*. – *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Toim M. Bakró-Nagy, J. Laakso, E. Skribnik. Oxford: Oxford University Press, 2022, lk 49. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0002>

³ J. Häkkinen, *Kantaauralin ajoitus ja paikannus: perustelut puntarissa*. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 2009, kd 92, lk 9–56. <https://doi.org/10.33340/susa.82020>

Genealoogiliselt ei ole põhjaeesti ja liivi keel seega eriti lähedased (samuti pole seda põhja- ja lõunaeesti keel).

Läänemeresoome keelte genealoogia teeb keerukaks peamiselt kolm asjaolu: 1) hargnemised ei ole kuigi vanad, mistõttu keeled on endiselt lähisugulased, mis omakorda raskendab neid eristavate isoglosside leidmist; 2) paljud isoglossid ei moodusta selgeid kimpe, vaid ristuvad üksteisega nii ida-lääne kui ka põhja-lõuna suunal, ning 3) pärast hargnemist on keelevariantide vahel olnud palju kontakte ning lähisugulaskeelte kokkupuude viib sageli ühtlustumise ja tunnuste ülekandumiseni, mida mittesugulaskeelte kontakt tavaliselt kaasa ei too.

Läänemeresoome kui omaette haru olemasolu uurali keelkonnas üldiselt ei vaidlustata, kuid keelte täpne liigitus ja nende areng läänemeresoome algkeelest on märksa vaieldavam teema. Praegu puudub üksmeel isegi selles, mitmele keelekujule tuleks omistada iseseisva keele staatus (kuigi see on eraldi sotsiolingvistiline küsimus).

See pikavõitu sissejuhatus oli vajalik, et paigutada Patrick O'Rourke'i doktori-väitekirja läänemeresoome keelte taksonoomia arengu konteksti. Nagu väitekirja alapealkiri osutab, on O'Rourke'i eesmärk uurida „edelaläänemeresoome” keelte (termin, mida varem on kasutatud väga harva) murdelist arengut. Selle all peab ta silmas liivi keelt (nii Kuramaa kui ka Salatsi keelekuju) ning eesti saarte ja läänemurret, kuigi pigem uurib ta nende võimalikke ühisjooni.

Väitekirja koosneb katuspeatükist ja viiest artiklist, millest kaks on O'Rourke kirjutanud koos oma juhendaja Karl Pajusaluga. Kaks esimest artiklit, mis ilmusid 2016. ja 2020. aastal, käsitlevad liivi jooni ja laensõnu eesti murretes. Kolmas artikkel (2022) on pühendatud küsimusele, mida võiks tähendada „edelaläänemere-

soome” – kas see on areaalne või geneetiline rühmitus. Neljas artikkel (2024) käsitleb denominaalseid tuletusliiteid *-As (: *-Aha-), *-kAs ja *-kkAs ning viies (2025) liivi keele *i*-lõpulisli omadussõnu.

On selge, et O'Rourke'i arusaamad on aastate jooksul muutunud. Kolmandas artiklis on ta veel seisukohal, et liivi keele ning eesti saarte ja läänemurde ühisjooned on sekundaarsed areaalsed tunnused, mis võivad tuleneda lõunapoolsete läänemeresoome keelte kujunemisest murdekontiinumiks pärast eespool mainitud lahknemisi. Ent väitekirja sissejuhatuses väidab ta, et tema leitud liivi ning eesti saarte ja läänemurde ühisjooned ei jäta talle muud võimalust kui postuleerida „edelaläänemeresoome” haru olemasolu.

See on põhimõtteliselt sama mis varem välja pakutud „Liivi lahe läänemeresoome keel”, ainult et see ei arenenud aja jooksul lihtsalt liivi keeleks, vaid jagunes algliivi keeleks ning eesti saarte ja läänemurde ühiseks algmurdeks. Kui see haru tõepoolest eksisteeris, oleks selle olemasolul tõsiseid tagajärgi ka põhjaeesti keele ühtsusele: kui saarte ja läänemurre tuleks põhjaeesti keelest eraldada, siis tuleks põhjaeesti taksonoomia ümber kirjutada. Sellele küsimusele O'Rourke aga eriti tähelepanu ei pööra.

O'Rourke esitab oma ettepaneku toeks 14 foneemilist, seitse morfoloogilist ja seitse morfosüntaktilist tunnust. Lisaks pakub ta välja 50 leksikaalset tunnust, mis peaksid olema ühised liivi keelele ning eesti saarte ja läänemurdele. Iga tunnuse juures on kaart, mis näitab, mis kihelkonnas see esineb. Tunnuste käsitlus peegeldab autori põhjalikke teadmisi liivi ja eesti keele ajaloost ning on väga muljetavaldav.

Erineva leviku tõttu ei ole aga kõik käsitletud tunnused võrdselt veenvad. O'Rourke peab tunnistama, et 14 foneemilisest tunnusest on tõendatav ainult häälikumuutus **au* → *ou*. See esineb liivi

keeles ja Lääne-Hiiumaal ning Sõrve poolsaare murrakus (**au* → *ɔu* ka mõnes teises Lääne-Eesti murrakus), samuti Ruhnu rootsi, baltisaksa ja Eesti jidiši keeles, kuid pole kindel, et baltisaksa häälikumuutus on areaalne.

Sama kehtib morfoloogiliste tunnuste kohta, kus seitsmest tunnusest on tõendatav ainult ainsuse kolmanda isiku asesõna osastav *tend* ~ *tänd* (vrd Kuramaa liivi *tānda* ja Salatsi liivi *tāmd* ~ *tānd* ~ *tend* 'teda'), mis esineb laialdaselt Lääne-Eesti edelapoolsetes murretes, ning denominaalsed sufiksivormid *-*As* (: *-*AhA*-), *-*kAs*, *-*k̄kAs*, mis võiksid toetada edelaläänemeresoome haru olemasolu. Morfosüntaktiliste tunnuste seas ei ole ühtki sellist, mis vastaks O'Rourke'i seatud rangele standarditele (nt tunnus *-ja* ~ *-je*, nagu Tahkuranna *ta tegeja* ~ *tegeje* 'ta tegevat', on tõenäoliselt tingitud suhteliselt hilisest liivi substraadist või superstraadist, ning omastava sihitise kasutamine Häädemeeses, samuti Hiiumaal ja Noarootsi ümbruses, võib vastavalt seletuda liivi või rootsi substraadi mõjuga).

See ongi O'Rourke'i käsitluse peamine probleem: kuigi konsensus puudumine läänemeresoome taksonoomia küsimuses võimaldab või lausa nõuab uurimistööd ning O'Rourke'i teemavalik on seetõttu tervitatav, vajavad tema avastatud tun-

nused täiendavat tuge. Paljudel juhtudel saab neid seletada ka ilma edelaläänemeresoome haru teooriat püstitamata, kuid see ei takista O'Rourke'i väitmast, et isegi kui paljud mainitud tunnused ei tõenda edelaläänemeresoome haru olemasolu, on need vähesed, mida ta ei ole sunnitud kõrvaldama levikuprobleemide või hilisema kontakti tõttu, piisavad tema hüpoteesi toetamiseks.

Teine levikuprobleem, millele O'Rourke viitab ja mida on artiklites eri ulatuses käsitletud, on lõunaeeesti, eriti mulgi keele suhe tema välja pakutud edelaläänemeresoome haruga. Mitmed tunnused, näiteks **e* > *i* kõrgenemine, prepalatalisatsioon, vokaalide redutseerumine ja *v* kadu, esinevad laialdaselt ka lõunaeeesti keeles, mistõttu O'Rourke väidabki, et mulgi keel võis olla ülemineku-murre lõunaeeesti ja edelaläänemeresoome keele vahel. Seda teemat on kindlasti vaja täiendavalt uurida.

Läänemeresoome keelte taksonoomia asjus pole viimast sõna veel öeldud. Seetõttu on Patrick O'Rourke'i hüpotees oluline, sõltumata sellest, kas tema julget ettepanekut toetavad tunnused on veenvad.

ROGIER BLOKLAND

In memoriam Jaan Ross

5. IV 1957 – 18. I 2026

Foto: Tairo Lutter, Õhtuleht/Scanpix

Jaan Ross oli väga mitmekülgne, nii füüsi- kui ka lüüriku vaimuga teadlane, interdistsiplinaarne mitte üksnes teaduses, vaid laiemalt kogu oma intellektuaalses tegevuses. Eri valdkondade ja asutustega seotud töö ja suhtluse tõttu kujunes tal Eesti humanitaarias keskne eri teadus- alasadid ühendav ja vahendav roll, mis oli iseäranis oluline tema mitmekesisel korralduslikul tegevusel, kus ta aitas kujundada eri valdkondi ühendavaid uurimis- ja koostöövorme.

Jaan Ross sündis ja kasvas Tartus haritlaste perekonnas, tema isa oli atmosfäärifüüsik akadeemik Juhan Ross, ema Maimo Ross oli matemaatik. 1975. aastal lõpetas Jaan Ross Tallinna Muusikakeskkooli muusikateooria alal ning 1980. aastal Tallinna Riikliku Konservatooriumi muusikateaduse ja -pedagoogika alal, jätkas kraaditaotlejana Moskva konservatooriumi juures professor Jevgeni Nazaikinski juhendamisel, kuid 1988. aastal, segaste aegade saabudes kaitses kunstiteaduste kandidaadi väitekirja „Konsonantsuse objektiivsed eeltingimused muusikas“ („Объективные предпосылки консонантности в музыке“) Leedu riiklikus konservatooriumis. Edaspidi kaitses Jaan Ross Turus Åbo Akademis doktorikraadi psühholoogia alal uurimusega „Studies on Pitch, Timbre and Timing of Complex Auditory Events“ („Uurimusi keerukate kuulmissündmuste helikõrguse, tämbri ja ajalise mõõtmekohta“ (1992), mis sisaldas ka mitu regilaulude akustilisel analüüsil põhinevat rahvalaulude taju ja esituse seoseid käsitlevat artiklit.

1980. aastal asus Ross tööle Keele ja Kirjanduse Instituudis Mart Rummeli juhitud arvutuslingvistika sektoris, mille eesmärk oli pakkuda arvutustehnilisi meetodeid asutuse teistele sektoritele. Sektor tegi koostööd nii keele- kui ka rahvaluuleteadlastega ja osutas programmeerimisteenuseid teistelegi teadusasutustele. Jaan Ross on ise märkinud, et töö Rummeli töörühmas pani aluse tema teadlaseks kujunemisele. KKI-s töötas Ross eri ametikohtadel kuni 1992. aastani, aastatel 1993–1996 juba Eesti Keele Instituudis teadusdirektorina. See oli aeg, kui Ross oma rahvusvahelise teadustöö kogemusega aitas kaasa eesti humanitaaria lõimimisele

rahvusvahelisse teadusse. Sellesse perioodi jääb olulise panusena ka koos Arvo Krikmanni ja Jaan Unduskiga rahvuskultuurile oluliste suuremahuliste projektide rahastamiseks mõeldud sihtprogrammi „Eesti keel ja rahvuskultuur” (1996–1997, 1999–2003) ning jätkuprogrammi „Eesti keel ja kultuurimälu” (2004–2008) ellukutsumine ja juhtimine. 2003. aastal valiti Jaan Ross Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuks. 1996. aastast oli Jaan Ross professor nii Tartu Ülikoolis kui ka Eesti Muusika- ja Teatriakadeemias, alates 2015. aastast üksnes viimases, kust ta ka 2021. aastal emeriteerus. Samal ajal tegutses ta rahvusvahelises mõõtmes organisatsiooni European Society for the Cognitive Sciences of Music (ESCOM) juhtkonna liikmena 2010–2019, olles ka aastaid üks seltsi ajakirja *Musicæ Scientiæ* toimetajaid.

Õpetamist pidas ta oma kutsumuseks ning sooja sõna ja lugupidamisega meenu- tas ta kõiki oma juhendatavaid eri ülikooli- des, kelle hulgas on mitmeid tänaseks oma eriala kujundavaid teadlasi. Jaan Ross oli rahvusvaheliselt tuntud psühhoakustika uurija, kelle teadustöö keskendus kõne- ja muusikatajule, foneetikale, fonoloogiale ning keele ja muusika seostele. Lisaks õpetas ja käsitles ta ka muusikapsühholoogiat.

Üks keskseid uurimissuundi oli regilaulu taju ja esituse, keele ja muusika suhted. Selles valdkonnas oli eriti viljakas pikaajaline koostöö Ameerikas Ohio üli- koolis töötanud eesti päritolu keeletead- lase, foneetiku Ilse Lehistega (1922–2010), märkimisväärseks väljundiks on mono- graafia „The Temporal Structure of Estonian Runic Songs” („Eesti regilaulude ajalisest struktuurist”, 2001), mis käsitleb regilaulu rütmi ja häälikute kestuste muu- tusi laulmisel.

Jaan Ross avastas 2005. aastal Berliini fonogrammiarhiivist ja Humboldti üli- kooli heliarhiivist Esimese maailmasõja aegsed eestikeelsed helisalvestused ning

koostas neid salvestusi mitmekülgset tut- vustava teose „Encapsulated Voices: Estonian Sound Recordings from the German Prisoner-of-War Camps in 1916–1918” („Lukku pandud hääled. Eestikeelsed helisalvestused Saksamaa sõjavangi- laagritest aastaist 1916–1918”) (2012). Etnomusikoloogia, muusikapsühholoo- gia ja -ajaloo küsimustega on seotud Jaan Rossi ja Kaire Maimetsa koostatud artikli- kogumik „Mõeldes muusikast. Sisse- vaateid muusikateadusesse” (2004), kus on ka Rossi enda artikkel ühest võrdleva muusikateaduse kesksest küsimusest: „Kas on võimalik rääkida muusikalistest uni- versaalidest?”

2023. aastal andis Eesti Kirjandus- muuseum välja Jaan Rossi mälestuste- raamatu „Inimesed muutuv asjas. Kuuen- dat põlve õpetaja”. Raamatu tutvustuseks kirjutas ta: „Võib-olla on pisut vara teha oma elust kokkuvõtet, ent pean ütleva, et olen suhelnud paljude heasoovlike ini- mestega, kellega kokkupuuted on mind rikastanud. Helju Tauk pani mind tähele ja püüdis suunata teele, mis oleks paku- nud enam kui kitsad kohalikud olud. Mart Rimmel kutsus mind tööle tollaegsesse keele ja kirjanduse instituuti. Asta Õim kutsus mind täitma sama instituudi ase- direktori kohustusi. Jüri Allik korraldas minu tööle asumist Tartu ülikooli. Peeter Tulviste pakkus mulle Tartu ülikooli filo- sofiateaduskonna dekaani ametikohta. Jüri Engelbrecht toetas minu valimist Eesti teaduste akadeemia liikmeks. Mu tänuvõlg nende inimeste ees on suur.” Oma isik-liku arhiivi usaldas Jaan Ross hoiule eesti kultuuriloolisesse arhiivi.

Lisaks teadustööle oli Jaan Ross ka aktiivne tõlkija, vahendades eesti keelde vene kaasaegset ilukirjandust ning rikas- tades seeläbi eesti kultuuriruumi. Rossi mitmekülgsest tegevusest annab üle- vaate tema viimase aastakümne kirjutisi koondav, 36 humanitaariavaldkonna teksti

sisaldav raamat „Mentem mortalia tangunt” (2024), mille Vergiliuselt laenatud pealkiri tähendab „kõik surelik puudutab meelt”.

Jaani Ross oli tööasjus täpne ja otsekohene, vabal ajal aga toreda jutustamis- oskuse ja naljasoonega kaaslane. Oma mitmekülgse hariduse ja kogemuste tõttu oskas ta palju õpetada, pakkuda uusi ideid, vaatenurki ja mõistmise võimalusi.

TAIVE SÄRG, MARI VÄINA

Meenus Jaan Rossist KKI arvutuslingvistika sektori päevilt

Tutvusin Jaan Rossiga 1970. aastate lõpus Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) arvutuslingvistika sektoris. Kes noore ja andeka muusikateaduse tudengi, keda kutsuti Jankliks, sektorisse kutsus, ma täpselt ei teagi. Arvutuslingvistika sektori juht Mart Remmel pani meeskonna kokku erinevate alade inimestest. Peale keeleteadlaste töötas sektoris mitu inseneri, matemaatik, majandusgeograaf ja muusikateadlane. Kuna Remmelil endal oli ka muusikateaduse vastu huvi, siis võib-olla tema Jankli sektorisse kutsuski. Tudengiseisusele vaatamata oli Jaan sektoris oma inimene: ta oli avala iseloomuga, rääkis enda tegemistest ja huvitus teiste töödest. Tal oli muusikas absoluutne kuulmine, aga ka väga hea keelevaist ning võõrkeelte peale annet. Õhtuti kuulas ta ingliskeelseid uudiseid ja saateid lääne raadiojaamadest, nagu Vaba Euroopa, Ameerika Hääled jt. Jaan oli sektori päikese- poiss, lõunapausil mängis aeg-ajalt malet, võttis osa sektori pidudest ja käis ühistel väljasõitudel.

Pärast Tallinna Riikliku Konservatooriumi lõpetamist 1980. aastal võeti Jaan Ross vaneminsenerina KKI arvutuslingvistika sektorisse tööle. Inseneritööst enam huvitas teda nii kõne kui ka muusi-

kaliste helide taju ja analüüs. Teaduslikku huvi toetas see, et KKI arvutuslingvistika sektori kasutuses oli humanitaarteaduste valdkonna esimene arvuti Eestis, Ungaris toodetud miniarvuti EC1010, mis võttis enda alla kaks töötuba. Arvutuslingvistika sektor asus teaduste akadeemia raamatukoguga samas majas. Uute teadusideede, teooriate ja meetoditega tutvumise jaoks parim koht oli perioodika lugemissaal, mille riulites oli küllalt hea valik keeleteaduse, psühholoogia, akustika ja signaalitöötluse alaseid teadusajakirju.

Jaani tolle aja huvi keskmes oli psühhoakustika ehk see, kuidas inimesed kuuldeliselt tajuvad kõnet, muusikat ja teisi keerukaid helisignaale. Üheks prestiižseks väljaandeks psühhoakustikutele, kõneuurijatele ja ilmselt ka muusikateadlastele oli Ameerika Akustika Ühingu ajakiri *The Journal of the Acoustical Society of America* (JASA). Nii nagu kõigi loodusteadlaste unistuseks on olnud kirjutada oma uurimustest ajakirjas *Nature*, oli JASA analoogiline tippavaldamiskoht akustikutele, kõneuurijatele ning muusikapsühholoogidele. Seal avaldati muu hulgas ka kõne ja muusika tajumise teooriaid ja tutvustati rakendusmeetodeid. Ameerika kuulmispsühholoog Julius L. Goldstein oli 1970. aastatel esitanud keerukate helide (kõne ja muusika) kõrguse tajumise akustilise teooria,¹ mis põhines spektri harmooniliste komponentide „rehitsemise sõelal”. Jaani tähelepanu äratas hollandi teadlaste artikkel,² milles rakendati Goldsteini

¹ J. L. Goldstein, An optimum processor theory for the central formation of the pitch of complex tones. – *The Journal of the Acoustical Society of America* 1973, kd 54, nr 6, lk 1496–1516. <https://doi.org/10.1121/1.1914448>

² H. Duifhuis, L. F. Willems, R. J. Sluyter, Measurement of pitch in speech: An implementation of Goldstein's theory of pitch perception. – *The Journal of the Acoustical Society of America* 1982, kd 71, nr 6, lk 1568–1580. <https://doi.org/10.1121/1.387811>

psühhoakustilist teooriat kõne põhitooni ehk häälekõrguse määramiseks. Tema vaimustus psühhoakustilisest teooriast ja selle rakendusalgorithmist oli nii vahetu, et minu ärarääkimine selle meetodi katsetamiseks ja rakendamiseks meie arvutis eestikeelse kõne analüüsil ei võtnud palju aega.

Arvutuslingvistika sektoris käis tol ajal tihti külas nägemispsühholoog Jüri Allik Tartu Riiklikust Ülikoolist. Jaan tutvustas talle meie saavutust hollandlaste meetodi katsetamisel ja rakendamisel kõne häälekõrguse analüüsil. Allik huvitus meie arvuti realisatsioonist ja tutvus mõnda aega selle psühhoakustilise teooria ning hollandlaste artikliga. Juba järgmisel korral sektorit külastades käis ta välja idee, et meetodi rakendusalgorithm on küll hea, aga seda annab edasi arendada ja paremaks teha. Tema plaan oli asendada spektri harmooniline sõel ligikaudse ühisnimetaja protseduuriga, milles spektri tippe analüüsitakse harmooniliste mustrite leidmiseks, parandades seeläbi helikõrguse tuvastamise efektiivsust. Meetodi arendusprotsess läks edukalt: ühisnimetaja protseduur oli üle 20 korra kiirem kui harmoonilise sõela oma ja statistilised testid ei näidanud olulist erinevust kahe protseduuri tulemuste vahel kõne häälekõrguse määramisel. Kirjutasime hollandlaste artiklile vastuseks lühiartikli meetodi edasiarendusest – seegi avaldati JASA-s.³

³ J. Allik, M. Mihkla, J. Ross, Comment on „Measurement of pitch in speech: An im-

Kuna tol ajal oli koostöö otsimine lääne teadlastega tähtsaks ja oluliseks väljakutseks, siis oma sinisilmsuses lootsime, et kindlasti tuleb meie ideele mingi tagasiside hollandi teadlastelt või isegi teooria loojalt Goldsteinilt. Kujutasime ette, et see on ju igale teadlasele ülim tunnustus, kui keegi sinu loodud teooriat kasutab või sinu rakendusmeetodit edasi arendab. Aga sellist tagasisidet jäimegi ootama.

Paar aastat pärast meie artikli ilmumist kohtas Jaan Ross juhuslikult ühte hollandlasest artikli autorit, Hendrikus Duifhuisi rahvusvahelisel konverentsil. Jaan oli talle suure õhinaga rääkinud meie edasiarendusest nende rakendusalgorithmile. Duifhuis oli osavõtmatul ilmelt viisakusest jutu ära kuulanud ja öelnud, et ei tema ega kolleegid tegele kahjuks enam helikõrguse määramise meetodiga ja meie algoritmi arendus teda paraku ei huvita. Jaanilt sellise tagasiside kuulmine mõjus kui ämber külma vett meie iseteadvusele ja võttis lääne teadlastega kontakti otsimiselt kõvasti indu maha. Aga Jaani teadlaskarjääri see hollandi teadlase kiretu osavõtmatuse eriti ei mõjutanud: pärast kandidaadikraadi kaitsmist Leedu riiklikus konservatooriumis siirdus ta postdoktorantuuri Eindhoveni tehnikaülikooli Hollandis.

MEELIS MIHKLA

plementation of Goldstein's theory of pitch perception". – Journal of the Acoustical Society of America 1984, kd 75, nr 6, lk 1855–1857. <https://doi.org/10.1121/1.390986>

LÜHIKROONIKA

1. aprillil Tallinnas toimunud hõimuklubi õhtul kõneles Mika Keränen teemal „Möhkö mees Mika – kas Soome pas-siga tohib olla üldse karjalane?“. Eestis on Mika Keränen tuntud eelkõige laste-kirjanikuna. Ta peab end aga karjalaseks ja tema sulest on ilmunud varjunime Tommi Turunen all kodumurdes kirjutatud luule-kogu „Latvis“.

8.–10. aprillini toimus Tartus Eesti Rahva Muuseumis ja Tartu Ülikoolis Eesti huma-nitaarteaduste aastakonverents „Hic sunt dracones. Humanitaarsed maailmad“. Konverentsi pealkirja alla koon-dus 42 ettekandepaneeli 252 suulise ettekandega, lisaks 17 posterettekannet, üheksa ümarlauda ja neli praktilist töö-tuba. Plenaarainesinejad olid arheokeemik Ester Oras (TÜ, „Biomolekulaarhumanita-aria: kahes maailmas korraga või kahe maailma vahel?“), latinist Kristi Viiding (Underi ja Tuglase Kirjandusinstituut, „*Dracones mordaces*: varauusaegse Eesti-ja Liivimaa kirjanduslikke kihistusi“) ning kirjandusteadlane Jaak Tomberg (TÜ, „*Hic svnt speculationes*. Ulmekirjandusega spekulatiivses tegelikkuses“). Esimest korda anti koostöös Eesti Teaduste Akadeemiaga välja Eesti humanitaarteaduste aasta-preemiad, mille pälvisid Margus Ott tööde tsükli „Mõisted, mille järgi me oleme ja elame. Humanitaarteaduste ja filosoofia-pärimuste ristumiskohti“ ja Kristiina Ross tööde tsükli „Eesti kirjakeele kujunemine saksa kultuuri mõjuväljas“ eest.

10.–11. aprillil peeti TÜ Narva kolledžis XIV Mikael Agricola ehk soome keele päeva konverents. Kultuuri- ja teadus-loo sektsioonis astusid üles Sándor Sze-verényi (Szegedi ülikool, „József Budenz and linguistic documentation“), Szilárd Tibor Tóth („Oulujärvest Gröönimaani

ehk tundmatu ungari keelemehe, fenno-ugristi ja noorsookirjaniku István Átányi rehabiliteerimise vajalikkusest“) ja Piret Norvik („István Csekey Eesti-Soome-Ungari kultuurisuhete arendajana“). Kir-jandusteaduse sektsioonis esinesid Anikó Polgár (Komárno János Selye ülikool, Slo-vakkia, „Transkulturalismi, historiakäsitly ja vähemmistõkielen käyttö slovakkialais-unkarilaisessa kirjallisuudessa“), Anastasia Matrossova (TLÜ, „Siberi eluoluga seotud sõnavara kajastumine Nikolai Baturini loomingus“) ja Kerttu Rakke (TLÜ, „Kas lihtne keel tähendab ka lihtsat kirjan-dust?“). Sektsioonis „Läänemeresoomla-sed põhjaaladel“ astusid üles Enn Ernits („Kirjaeelsest infoedastusvahenditest soome-ugri põhjaaladel“), Eva Saar (TÜ, „Isuri keele ja eesti kirderannikumurrete ühisjooni“) ja Heinike Heinsoo (TÜ, Lvivi Ivan Franko ülikool, „Eestlaste hüvastijä-tustrateegiad“). Vadja rahvausundi teemal arutles Madis Arukask (TÜ), Dmitrijs Šcegoļevs (Läti ülikool) võttis vaatluse alla kreevinite rahvarõivad ja Siiri Erm-Nairis-mägi (Lishti Instituut, Tallinn) andis üle-vaate Ernó Kochi loomingust ja seotusest Eesti ning Soomega.

15. aprillil toimus Tallinnas hõimuklubi õhtu „Väike Taga-Karpaatia Eestis – Kis Kárpátalja Északon“. Eestimaa Ungar-laste Ühingu esimees István Bán rääkis Taga-Karpaatia lühiajaloo, seal elavatest ungarlastest, nende kujunemisloost ning sellest, mis tõi osa neist Eestisse.

18. aprillil esitles Eesti Kirjandusmuu-seum Pirita kloostri digitaalset psaltrit (DigiPs). Demonstreeriti Eerik Jõksi teadustööl põhinevat uut andmekogu ning tarkvaralahendust kui laulavat psaltrit ja keeleteadusliku ning tõlketöö abivahendit. Eesmärk oli luua kaasaegne veebi-keskkond, milles saaks kõrvutada kõiki eestikeelseid Vana Testamendi psalme ja

kantikume (psalmilaadseid piiblitekste) ning Uue Testamendi kantikume ja samuti edendada eestikeelsete proosatekstide keelepärast laulmist ehk eesti pühalaulu.

22. aprillil Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud seminaril „Folkloor ja mõttekaaslased” kõneles Alevtina Solovyova teemal „Eschatology and Entrepreneurship in Contemporary Inner and Central Asia”. Ta on uurinud maailmalõpunarratiive ja rituaale kui reaktsioone kasvavale kriisile ja ebakindlusele. Pikaajaliste etnograafiliste välitööde põhjal selgitas esineja, kuidas erinevad usulised ja sotsiaalsed kombed kujundavad pandeemiade, sõdade ja geopoliitiliste pingete tõlgendamise raamistikku.

22. aprillil Tartus toimunud Õpetatud Eesti Seltsi ettekandekoosolekul esines TÜ germanistika professor Reet Bender teemal „Buršid balletiseelikuis ja muud tegelased. Tartu baltisaksa korporatsioonide teatritegevusest”. Tartu baltisaksa korporatsioonidelt pärineb üks tänapäevani üpriski elujõuline traditsioon – rebasteatri tegemine.

23.–24. aprillil peeti Tallinnas rakenduslingvistika konverents „Keel(eõpe) muutuv maailmas”. Ettekannetes keskenduti keeleõppe eri tahkudele ning keeleuurimisele tehnoloogilise innovatsiooni valguses. Plenaarettekannetega esinesid Geraldine Mark (Malta ülikool, „Scrutinising the evidence: what can a data-driven approach contribute to our understanding of language use and development?”), Sanita Martena (Riia tehnikaülikool, „Latvian as medium of instruction for all: Official discourses & lived experiences at schools since the latest school reform”), Reili Argus (TLÜ, „Teekond eesti keeleni: Ukraina sõjapõgenikest laste keeleoskuse kujunemine”) ja Niall Curry (Manchesteri

ülikool, „GenAI in Language Education: Critical Perspectives and Critical Literacies”). Konverentsi töö käis viies seksioonis: „Suured keelemudelid”, „Üleminek eestikeelsele õppele”, „Leksikograafia ja konstruktiivne keeleõpe”, „Keeleomandamine ja keeleõpe” ning „Sotsiolingvistika”. Toimus kaks töötuba: eesti keel teise keelena ja mitmekeelsuse töötuba. Konverentsi korraldasid Eesti Rakenduslingvistika Ühing ja Eesti Keele Instituut.

23.–24. aprillil toimus Eesti Kirjandusmuuseumis rahvusvaheline värsikonverents „Frontiers in Comparative Metrics V”. Tartu Ülikooli ja Eesti Kirjandusmuuseumi koostöös korraldatud konverents oli pühendatud värsiteadlaste Reuven Tsurile ja Barry Scherri mälestusele. Konverentsi teemadering oli lai: võrdlev ja ajalooline värsiõpetus, helipoetika, värsimõeldud rahvaluules ja suulises esituses, statistilised ja kvantitatiivsed lähenemised värsiõpetusele ja poetikale, digitaalsed tööriistad ja korpused värsi analüüsimisel, poeetilise rütmi kognitiivsed ja psühholoogilised aspektid, värsimõõdu ja tähenduse vastastikune seos ning mitmekeelsed ja kultuuridevahelised uurimused poeetilise vormi alal. Esinejate seas olid Mihhail Lotman (TÜ), Jean-Louis Aroui (Université Paris VIII), Boris Kayachev (Oxfordi ülikool), frog (Helsingi ülikool), Kristin Hansen (California ülikool Berkeley), Peter Groves (Monashi ülikool, Austraalia), Igor Pilshchikov (California ülikool, TLÜ) jpt. Konverentsil oli ka eraldi noorteluulele pühendatud paneel, kus eesti nüüdislulest pidasid ettekande Rebekka Lotman ja Mihhail Trunin. Eesti teadlastest esinesid veel Janika Oras, Mari Väina, Kristi Viiding, Maria-Kristiina Lotman ja Rahel Ariel Kaur.

29. aprillil peeti Tallinnas Eesti Keeletoimetajate Liidu 2026. aasta üldkoos-

olek ja 27. toimetajaseminar. Seminaril kõneles Osvald Nigola tehisarurakendustest, Kirke Sööt tehisaru kasutamise keeletoimetamises ja Viivika Eljand ChatGPT-s assistendi loomisest. Liidu auliikmeteks valiti Helle Metslang ja Siiri Omblar.

29. aprillil toimus Tartu Ülikoolis noorte kultuuriuurijate konverents „Noorte hääled“. Konverents pakkus noortele uurijatele võimaluse mõttevahetuseks antropoloogia, etnoloogia, folkloristika ja kultuuripärandi ainevaldkondadega haakuvatel teemadel. Kolmes sessioonis – „Arhiiv, laul ja pärimuslikud prakti-

kad“, „Identiteet, narratiivid ja sotsiaalsed tähendused“ ja „Vernakulaarne teadmine ja tänapäevased kogukonnad“ (inglisekeelne) – esinesid TÜ ja TLÜ üliõpilased ning Tartu, Rakvere, Tapa ja Tallinna gümnasistid.

29. aprillil Tallinnas toimunud hõimuklubi 25. aastapäeva tähistanud õhtul esines pikaajaline klubi eestvedaja Jaak Prozes. Ta rääkis, kuidas tekkis Fennouurgia hõimuklubi, kes on olnud populaarsemad esinejad ja mis teemad on toonud saali kõige enam rahvast: kas mõne soomeugri rahva kultuur, keeleteadus, etnoloogia või hoopis poliitika?

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

9. aprillil kaitses Hele-Andra Kuulmets Tartu Ülikoolis doktoritöö „Cross-Lingual Transfer Learning and Evaluation in Low-Resource Settings“ („Keeltevaheline siirdeõpe ja selle hindamine vähestes ressursidega oludes“). Juhendaja oli prof Mark Fišel (TÜ), oponendid prof Barbara Plank (Müncheni Ludwig Maximiliani ülikool, Saksamaa) ja filosoofiadoktor Jindřich Helcl (Oslo ülikool, Norra).

Meie igapäevaellu üha enam sekkuva tehisaru üks põhikomponente on keelemudel, tänu millele suudab tehisaru inimkeele peeneid nüansse mõista. Selleks et keelemudel inimkeelt hästi mõistaks, tuleb seda treenida suurte tekstikogumite peal. Enamik maailmas kõneldavaid keeli pole teksti kujul vajalik mahu kättesaadavad. Seetõttu on tehisaru võimalused paljudes keeltes piiratud, süvendades ressursirikaste ja ressursivaeste keelte vahelist tehnoloogilist ebavõrdsust. Õnneks on ka väiksemate tekstikogumitega keeltele lahendus olemas. Nimelt on täheldatud, et keelemudelite treenimisel korraga paljude keelte

materjali peal paraneb nende oskus tree ningandmestikus vähem esindatud keeltest aru saada. Seda nähtust nimetatakse keeltevaheliseks teadmussiidreks: mudel õpib näiteks ingliskeelsetest tekstidest omandatud teadmisi kasutama eesti keeles vastamisel. Kui minna veel tehnilisemaks, siis juhtub mitmekeelsel treenimisel see, et eri keelte matemaatilised esitused mudeli sees muutuvad üksteisega sarnasemaks, mis põhjustabki keeltevahelist teadmiste siiret.

Doktoritöös uuritakse, kuidas tugevdada keelemudelite keeltevahelist teadmussiidret, et parandada keelemudelite eesti keele oskust. Töö jaguneb kaheks osaks: esimeses uuritakse meetodeid väikeste keelemudelite kasutamiseks konkreetse ülesande lahendamisel ja teises seda, kuidas õpetada peamiselt ingliskeelsetel tekstidel treenitud suurele keelemudelile eesti keelt. Töö peamine järeldus on, et mitmekeelne treenimine, isegi kui kasutada ainult sünteetilisi andmeid, võib märgatavalt parandada keelemudeli oskust eesti keeles mitmesuguseid ülesandeid lahendada. See tulemus osutab, et keelte-

vahelise teadmussirde oskuslik ärakasutamine aitab väiksematele keeltele tehisaru maailmas parema esindatuse tagada. (<https://dspace.ut.ee/items/f7ddfa34-fdd6-43bf-bf7c-5cde3852e8a9>)

24. aprillil kaitses Riku Erkkilä Helsingi ülikoolis doktoritöö „The Semantics of Udmurt Spatial Cases” („Udmurdi kohakäänete semantika”). Juhendajad olid prof Riho Grünthal (Helsingi ülikool), dots Svetlana Edygarova (Helsingi ülikool), emeriitprofessor Elena Skribnik (Helsingi ülikool), oponent prof Laura Janda (Tromsø ülikool).

Uurali keelte hulka kuuluva ja Venemaa Euroopa osa kirdeosas kõneldava udmurdi keele üks kesksemaid morfosüntaktilisi tunnuseid on kohakäänete suur hulk. Väitekiri esitab kognitiivse lingvistika raamistikus tehtud kvalitatiivse korpusanalüüsi udmurdi kohakäänete kohta. Tööl oli kolm eesmärki: 1) kirjeldada udmurdi keele kohakäänete semantikat ning iga käände semantilist struktuuri; 2) rakendada kognitiivse lingvistika meetodeid udmurdi keele uurimiseks, mida pole varem tehtud, et kontrollida kognitiivse keeleteaduse teoreetiliste väidete üldistusjõudu; 3) kontrollida, kas algselt inglise eessõnade semantika analüüsiks loodud metodoloogiat saab kasutada kohakäänete semantika analüüsimiseks ning seda vajadusel kohandada eessõnade

ja kohakäänete morfosüntaktilisi erinevusi arvestades.

Analüüsiks on valitud põhimõttelise polüseemia (ingl *principled polysemy*) meetod, mis loodi inglise keele ruumisuhteid väljendavate eessõnde semantika süsteemseks seletamiseks. Meetod pakub kriteeriumid, mida saab kasutada käände eri tähenduste määratlemiseks. Uurimus põhineb tänapäeva udmurdi kirjakeele internetikorpuse andmetel, millest on kogutud iga produktiivse kohakäände kasutuse kohta 500 näidet ja 100 näidet aproksimatiivi kasutusest, kuna see kääne ei ole enam täielikult produktiivne. Valim sisaldas kokku 3100 märgendatud näidet.

Udmurdi kohakäänete väljendatakse eri hulka tähendusi: töö tulemuste põhjal väljendab inessiiv seitset, elatiiv kaheksat, illatiiv kümmet, prolatiiv seitset, egressiiv kuut, terminatiiv seitset ja aproksimatiiv viit tähendust. Väitekirjas jõutakse järeldusele, et kognitiivse lingvistika väited peavad paika ka rakendatuna udmurdi keelele. Kuigi töö ei võimalda hinnata kogu raamistiku rakendatavust, järeldub, et uuritud nelja võtmenähtust saab kasutada udmurdi keele käsitlemisel. Samuti osutus võimalikuks kohandada põhimõttelise polüseemia lähenemist kohakäänete semantika uurimiseks.

(<http://hdl.handle.net/10138/630195>)

MAI

1. **Toomas Haug**, kirjandusteadlane, kirjanik – 70
2. **Indrek Tart**, kirjandusteadlane, luuletaja – 80
5. **Reet Kasik**, keeleteadlane – 80
Udo Uiibo, keeleteadlane, tõlkija – 70
Heinike Heinsoo, fennougrist – 70
12. **Mart Velsker**, kirjandusteadlane – 60
20. **Uno Liivaku**, keeleteadlane, tõlkija – 100

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Hindrik Prantsu kogumisretked Setomaal
- Revolutsioonivaimu ilmingud 1905. aasta kirjandusalbumeis
- Sõna *ahvatlema* päritolust

 9 770131 144034	TELLIMISE INDEKS 78167
ISSN 0131-1441 e-ISSN 2346-6014	
Hind 4.00 €	